कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

M-2375
04/03/15

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M2375 विषय दर्शनशास्त्र

नाव प्रमीनाखरी टिका

लेखक/लिपीकार —

पृठ 122 काळ [✓ पूर्ण]/अपूर्ण

प्रमिताक्षरी टीका

प्र.मि.टी.ग. त्वाच्य२ परेणाथ१

ॐ सिद्धिः श्रीगणेशाय नमः श्रीकृष्णाय नमः मंगल प्रकरणं समाप्य मंगलस्य सफलत्वसाधकप्रमाणादिकमभिधाय एतेनानंतर्यं प्रारणार्थशब्देन तदभिधानानं
१ सुच्यतेद तर्यं प्रयोज्यत्वमाह दृशप्रमाणाद्याकांक्षानिवृत्तिं शप्य तादृशप्रमाणादिज्ञानसिद्धत्वे स्वस्य संगतिप्रदर्शकत्वमप्यथशब्दस्योपपद्यते इह जिज्ञासितत्वम्। प्रेक्षावत्प्रवृत्तेरिति निः
श्रेयसाधकफले तुच्छत्वधीमतां प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयेऽसमर्थः। निःश्रेयसफलवदान्वीक्षिकीसंबंधस्य निःश्रेयसप्रयोजकप्रमाणादितत्त्वज्ञानजनकज्ञानविषयान्वी
क्षिकीप्रतिपादितप्रमाणतत्त्वबोधकज्ञानविषयत्वरूपस्य निःश्रेयसार्थिप्रवृत्तिजनकज्ञानविषयत्वं निःश्रेयससाधनत्वहेतुतया तज्ज्ञानस्य तादृशप्रवृत्तिप्रयोजकत्वं बो अनुमा
ध्यम्। यद्यपि प्रमाणतत्त्वबोधकत्वमात्रस्यैव निःश्रेयसप्रयोजकत्वहेतुतया प्रतिपादितत्वात् विशेषणवैयर्थ्यम्। तथाप्यान्वीक्षिकीप्रमाणतत्त्वप्रतिपादकत्वं निःश्रेयस
कज्ञानविषयत्वयोग्यान्वीक्षिकीग्रहार्थं प्रमाणतत्त्वप्रतिपादितत्वात्कथनं प्रदर्शयन्निस्समस्तीपुग्रंथइत्यादि। तदभिधेयमान्वीक्षिकीप्रतिपादितप्रमाणतत्त्वमाह अभिधेया
याप्रतिपादयन्ति प्रदर्शयन्नित्यत्र लट्प्रत्ययेनाथेत्याद्यभिधानस्य तादृशसंबंधप्रदर्शनसमानकालीनत्वलाभादर्थतस्तत्तद्रूपलाभेन तदभिधानस्य शिष्यप्रवृत्त्युपयोगि ऽ२
ताप्राप्तेर्निष्फलत्वशंकाप्युदासः। नन्वित्याक्षेपो न मीमांसकस्य स्वतस्त्वपक्षेऽपि दूषणोद्भावनास्तोवोद्धव्यमेहाशंकापरतयाव्याचष्टे। माध्यमक इति। मूले प्रमाणतत्त्वाव

त्वह

श्रीराम
१

धारणास्य प्रमात्वस्यावधारणाधीनत्वमभिहितं तदुभयथैव प्रमाणानां स्वप्रमाकरणत्वरूपस्य प्रमात्वघटितत्वात् ज्ञानस्य विशेषणज्ञानविषयोपयोगात्। शास्त्राधीनप्रमाणानां स्वावधारणस्य शास्त्रज्ञानप्रवृत्त्यधीनतया प्रवृत्तौ च निश्चितप्रमात्वस्येष्टसाधनताज्ञानादेर्हेतुतयोपयोगाच्चात्र विशेषणज्ञानविषयोपयोगो किंचित्करः प्रमात्वघटितस्याप्यनुभवकरणत्वादेः प्रमाणसाधारणधर्मस्य संभवादिति प्रवृत्त्युपयोगितया प्रमात्वनिश्चयापेक्षायामेवाक्षेपनिर्भरः। तदुपरि प्रमात्वस्य दुरवधारणात्वमभ्युपेत्यापि शास्त्रस्य प्रमाणाणासाधारणधर्मप्रतिपादकत्वहानिः श्रेयसफलकत्वस्य प्रयादपत्तः अथ किमित्यादिना प्रवृत्तौ प्रमात्वनिश्चयानपेक्षाशंकेति स्फुटयति। नान्वति। अन्यथासिद्धेश्चेती सनंतरं प्रवर्त्तकज्ञाने प्रमात्वनिश्चयमंतरेणापि शास्त्रश्रवणोप्रवृत्तिसंभवात्। शास्त्रस्य निःश्रेयसफलत्वसंभवइती विशेषः। न चैतादृशस्थले नन्यासिद्धत्वात्स्वाभों णपा निश्चयस्य प्रवर्त्तकत्वव्यवस्थापनं यद्यपि माध्यमकस्य नोपपद्यते। प्रमात्वस्य [illegible] ग्राह्यत्वं निराकुर्वतस्तस्यापि मते प्रमात्वनिश्चयस्य प्रवर्त्तकत्वाभावात्। तथापि नैयायिकादिभिर्व्यासिद्धत्वात्प्रमात्वनिश्चयस्य प्रवर्त्तकत्वमुपगंतव्यम्। वश्यमेवं केषां तथैव सिद्धांतात्। तद्वैवं संभवतीति शंकाभिप्रायः। संशयव्यतिरेकनिश्चयपर्यंतंत्सामान्यार्थकमवश्यं वाच्यम्। उदासीनपदार्थतद्व्यतिरेकगोचरस्यापि संशयादेः कस्यचित्समूहालंबनादिरूपविरोधिज्ञानात्मकस्य प्रतिबंधकतया व्यभिचारात्। तथा चव्य

प्रमो

ण्यर

त्यार

व्य॰मि॰टी॰ग॰
२

मात्र भिति मात्र १ य१ पद१

तिरेकज्ञानत्वेन व्यतिरेकज्ञानसामान्यनिवेशेनैव सामंजस्ये संशयत्वादिना निवेशनमनुपयुक्तमित्याशयेनाह स्वालोकेँ व्यतिरेकज्ञानेँ पदं कृत्स्नार्थकमेवं चँ पदव्यति
रेकज्ञानसामान्यप्रतिबध्यंतत्वनिश्चयजन्यमितिव्याप्तिः। पर्य्यवसितेति। न वैयधिकरण्यम्। नन्वेवं पृथगुभयोपादानविरोधइत्यतआह। सामान्येनेति। उभयसाधा
रणव्यतिरेकज्ञानत्वेन नियमप्रवेशलाभार्थमित्यर्थः। उभयम्। संशयनिश्चयोभयम्। यथाश्रुतमूलानुरोधिनः संशयत्वनिश्चयत्वोँभयवज्ज्ञानं निवेशयंति। न च तन्म भ्याउ
ध्येपि ज्ञानत्वनिवेशादितरांशवैयर्थ्यं संशयत्वादिव्यापकप्रतिबंधकतायानिवेशनीयत्वात्तादृशव्यापकतायाश्च ज्ञानत्वव्यापकतायामवच्छेदकस्याभावात्तरस्य प्र
वेशेन वैयर्थ्याभावात्। एतन्मतमवलंब्य प्रत्येकनियमद्वयगतेनोभयोपादानं सार्थकयति प्रत्येकनियमेत्यादिना प्रत्येकनियमे संशयव्यतिरेकनिश्चयोः पृथङ्निवेश
निपँतेपूर्वप्रथमे व्यतिरेकनिश्चयाव्यवहितनियमे व्यभिचारसंशयप्रतिबध्य इत्यस्य त्वव्याप्यसंशयस्याप्रतिबंधकत्वेपि व्यभिचारसंशयो व्याप्तिनिश्चयप्रतिबंधक इति मतमवलंब्य मद्ध्ये॰ मा॰ने॰२
दस्मा। व्याप्तिज्ञाने च व्यभिचारज्ञाने व्यभिचारादित्यस्य प्रथमेणान्वयः। व्यतिरेकनिश्चयनिवेशे च व्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयस्याव्यभिचारज्ञानाप्रतिबंधकत्वाँ व्यभिचार इति भा
वः। द्वितीये संशयाव्यवहितनियमेपिपमे। निश्चयमात्रेति। मात्रपदेनायोग्यतासंशयव्यवच्छेदः। तेन संशयनिवेशे व्यभिचारनिराकरणासंभव इति सूचितमाग्रेयव्यतिरे

श्रीराम॰
२

ेकनिश्चयइत्यत्रयत्पदार्थयात्वभिन्नत्वविशेषणतासंनिवेशनीयत्तयात्वव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्ये विशिष्टज्ञानमात्रे व्यभिचारो न बाध्यते इति शाब्दविशिष्टज्ञानपर्यन्तानुधाव
नम्। योग्यतो चेकपदार्थेऽपरपदार्थनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं तस्य च यात्वभिन्नतया तद्व्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यत्वमादाय व्यभिचार उक्तविशेषणदानेप्यसंगतमेवेति भावः। ए ८२
वं संशयपदादाने फलोपधानव्यतिरेकनिश्चयमात्रप्रतिबध्यतानिश्चयजन्यायाः प्रवृत्तावपि व्यभिचारो बोध्यः। न तूक्तव्यावृत्तिरूप[illegible]दानमसंगतम्। अव्यभिचारस्याहाराद्वा के
८४ नचिद्रूपेण क्वाचित्कव्यभिचारादिनिश्चय[illegible]स्वरूपयोग्यत्वसत्त्वेन साध्यसत्त्वादित्यत आह। निश्चयत्वेनेति। जनकत्वस्य साध्यत्वं निरूपकतासंबंधेन बोध्यम्। जनकताप्रतियोगित्व
मेव वा जनकत्वपदेन विवक्षितमतो न प्रवृत्तिरूपपक्षे निश्चयत्वावच्छिन्नजनकताया अ[illegible]प्रवृत्तावपि बाधः। अनुमितौ परामर्शादिजनकतायां पक्षधर्मतावगाहित्वांशप्रामाण्यग्रहा
भावविशिष्टत्वादेरधिकस्यावच्छेदकत्वेपि निश्चयत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वपर्यन्तानिवेशान्न दृष्टान्तासिद्धिः। ननु प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्तौ पृथक्कारणत्वं नास्ति भाविज्ञा
नादौ प्रामाण्यनिश्चयेप्यप्रवृत्तेः। तन्न ज्ञानजन्यप्रवृत्तौ च तत्तज्ज्ञानधर्मिकप्रामाण्यपाननु प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्तौ पृथक्कारणत्वं नास्ति भाविज्ञानादौ प्रामाण्यनिश्चयेप्यप्रवृत्तेः
। तन्न ज्ञानजन्यप्रवृत्तौ च तत्तज्ज्ञानधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वे अनंतकार्यकारणभावप्रसंगादिति विषयतासंबंधेन प्रामाण्यनिश्चयविशिष्टार्थज्ञानत्वेनैव हेतुतात

सेव२

धा

निवर्त्तनद्वारा प्रामाण्य ४

थाचजनकतावच्छिन्नसाध्यव्यभिचारः स्यात ग्राह्यनिश्चयाभाववृत्तितामते गृहीताप्रामाण्यकज्ञानत्वेन प्रवर्त्तकत्वोपगमादेति प्रसंगभंगेन प्रामाण्यज्ञानस्य निश्चयत्वेनाहेतुत्वाद्दा
धइत्याशंक्यापक्षांतरमवतारणांतरमुक्तम् तेन रूपेणावर्त्तकत्वे प्रामाण्यज्ञानं हेतुतापानिर्युक्तिकत्वापातः सिद्धाप्रामाण्यशंकाविरहस्थाने प्रामाण्यनिश्चयं विनापि प्रवृत्तेर्हिती
(रुस्वगतेदेवाभावशाह यत्साध्येप्यंशतो वाधात्। पुंस्त्वं नरविरहेपि व्याप्तिवत्त्वात् प्रामाण्यज्ञानस्य हेतुत्वे निश्चयत्वेनापि हेतुतापातस्तद्दलेन निष्प्रयोजनतापातात्। सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेह्रदेष्प
नांस्वीकृत्सांशतो वाधसाङ्कर्षणात्वापन्नावपि न प्रतीकारः। व्यभिचारशंकायाम सिद्धिमां प्रामाण्यनिश्चयस्यानुपयोगित्वेवस्थाप्यमाने अप्रामाण्यशंकोनिश्चयोपयोगितापा न्ये४
यासिद्धत्वेन साधनसंकायाश्च वतारियोगात्। यादृशी वोपयोगिता भिराक्रियते तत्साधनस्यो[illegible]पयुक्तत्वाशंकोच्छिन्नात्वात्। अनिपतनान्तमप्रामाण्यशंकाविरहदशोपयोगितापाच
व्यभिचारान्यथासिद्ध्योः किंचित्करत्वात् निराकरणस्याप्रकृतत्वात्। जनकतावच्छेदकत्वेनोपयोगित्वे अन्यथासिद्धिवा[illegible]पेक्षितत्वात्पानिश्चितप्रामाण्यकज्ञानत्वेन प्रवर्त्त तुष्यराहित्यात
कत्वमतावलंवनेनासंगतिः। न च व्यभिचारान्यथासिद्धिर्मां प्रामाण्यग्रहस्यापादकस्योपयोगिताभिराक्रियते तत्साधावधेन मासिसहस्त्रेणापि साधनसंभवइति मूलासंग न२
तिर्दुर्वारैवेतिवाच्यम्। प्रवृत्तिविशेषणा व्यभिचारः कारणतायाः प्रामाणिकत्वे चनान्यथासिद्धिरित्याशयेन तत्साधनसंगतेः निश्चयाभावेनाभावव्याप्तसमानाधिकरण

श्रीराम॰
३

२१

निश्चयानधिकरणक्षणानंतर्भूतत्वसत्त्वेः। अत्र प्रामाण्यनिश्चयपदश्यायामपि तदभाववत्सामान्यावच्छेदेन सत्त्वेपि स्वीयप्रामाण्यनिश्चयस्य निरुक्तयाप्रामाण्यनिश्चयसामान्यान
धिकरणक्षणाप्रसिद्धावपि प्रामाण्यनिश्चयनाशेपि प्रवृत्तिस्थितावपि न क्षतिः। इदं विवक्षितमिति। अन्यथेश्वरीयप्रामाण्यनिश्चयजन्यत्वमादाय सिद्धसाधनप्रसंगादि
ति भावः। न दोषः। नोक्तव्याहतिदानासंगतिः। अनुमाने सिद्धसाधनशंकयापि निश्चयत्वेनेत्यादि क्रमवतापि न दोषः। न सिद्धसाधनमिति व्याख्यानमयुक्तम्। अग्रे तन्न यथाश्रुतइ
त्यादिविवक्षाबीजप्रदर्शनविरोधाद्व्यभिचारप्रसक्तिं विहायेति। अव्यभिचारग्रहेपीति। व्यभिचारनिश्चयस्य क्वाचित्कव्यभिचारनिश्चयस्य प्रतियोगिज्ञानत्वेन तदुपलक्षणं अवि
शेषणाज्ञानतादिनेत्यपि बोध्यम्। हेतुत्वात्। स्वरूपयोग्यतातः। एतेनोक्तं स्खलप्रामाण्यग्रहे स्वतस्त्वपक्षोक्तप्रामाण्यसंशयानुपपत्तिरूपदोषव्यासा[illegible]हस्वमात्रदूषणागता
ग्रासादिसंसंगतेसादृश्योद्यायाः सैास्यायाद्धर्मिणामंतर्भाव्यज्ञानधर्मिकप्रामाण्यग्रहस्याप्रयोजकत्वे साध्यम्। तथा हि व्यभिचारज्ञानपूर्वे समानधर्मिकव्यभिचारनिश्चयस्य
विरोधेनासंभवेपि निश्चयतिरिक्तव्यवधेयम्। एतच्चोपलक्षणम्। क्वाचित्कप्रयोग्यता निश्चयस्य योग्यताज्ञानत्वेन स्वरूपयोग्यतामात्रप्रसादबोधे व्यभिचारासंभवो बोध्यः। साध्यव
हितपूर्ववर्तित्वसमानाधिकरणत्वविशिष्ट एकत्वरूपफलोपधानवति तत्साध्ये प्रयासस्तु तेपि व्याहतिदानसंगतिः। प्रवृत्तित्वावच्छेदेन सामानाधिकरण्यपर्यवसित तत्साधनेन

प्र॰ म॰ टी॰ ग॰
४

स्वंवा

कादाचित्कप्रामाण्यनिश्चयात्मकार्थनिश्चयजन्यत्वं भगवज्ज्ञानजन्यत्वमादायार्थान्तरादिदोषस्यापि नावकाश इत्याशयेनाह तावत्तु त इति। निश्चयत्वेन जनकत्वाविवक्षा
या मिस्तूपलक्षणम्। निश्चयाभावे अभावरूपतज्जन्यत्वाविवक्षायामपि दोषो ध्वौ संशयमात्रजन्ये तेन संशयानन्तरोत्पन्ननिश्चये न द्वितीयपक्षदोषोऽनिरस्तः स्यादिति। द्वितीयपक
दं२ ले व्यतिरेक निश्चयमात्रघटितनियमे इत्युपलक्षणं। संशयमात्रघटितनियमेऽपि व्यभिचारनिश्चये व्यभिचारनिश्चयनिरूपितफलोपहितजन्यताश्रये व्यभिचा संशयजन्ये २
रो बोध्यः। कथंचित्समानधर्मिकव्यभिचारनिर्णयस्य कादाचित्कव्यभिचारनिश्चयपूर्वं संभवेऽपि व्यक्तिविशेषे व्यभिचारस्यावज्ञलेपतात्। निश्चयविषयः व्यतिरेकप्रतियोगि
तया निश्चयविषयोपसर्गार्थः। तथा च स्वप्रकारभिन्नस्य स्वव्यतिरेकनिश्चयोपयत्नप्रतिबंधक इति वक्तव्यमिति भावः। यास्यप्रतियोगिकभिन्नत्वेनेति क्वचित्पाठः। तत्र निश्च
यविषयाव्यतिरेक एव व्याप्तिव्यतिरेकज्ञानेति। अव्यभिचारव्यतिरेकीयो व्यभिचारस्तत्संशयनिश्चयेत्यर्थः। अन्यथा व्याप्यसंशयस्यापि प्रतिबंधकत्वेऽपि अव्यभिचारनिश्चये तस्य प्र
तिबंधकत्वापगमादिति भावः। व्याप्तिज्ञान इति। अव्यभिचारनिश्चयाजन्यप्रतीतिशेषः। न व्यभिचार इति। अत्यन्ताभावादिघटितव्याप्तिज्ञाने अन्योन्याभावादिघटितव्यभिचा
शाम रस्य विरोधितानवगतीतिहृदयम्। अन्यथोक्तविरोधप्रदानेऽप्यप्रतीकारात्। अत्र च कल्पे व्यभिचारस्य संशयोपदर्शितप्रतिबंधकत्वात्सकलव्यभिचारज्ञानस्यैव सर्वविधाव्यभि

श्रीराम
४

चारज्ञानेविरोधित्वंमतिमंज्ञादिस्यायेनावश्यकंयात्साभावज्ञानविषयाव्यभिचारज्ञानस्याव्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकत्वेयात्सांतराभाववैलक्षण्यापासंभवेनान्यत्रैपिसंशः वात्रा१
वि२ यप्रतिबंधकतानुपपत्तेरितियात्स्याभावेतवैकँथव्यभिचार(धी)प्रतिबंधेव्यन्यविधव्यभिचाराभावग्रहेव्यभिचारोद्धारेइत्यालोच्यग्रन्थेविशेषणानुपेक्ष्यप्रकारांतरेणाव्या भिन्नत्वे२
सिज्ञानेव्यभिचारमुद्धरिष्यन्नुक्तविशेषणपरित्यागेसंशयप्रदर्शविपरीतनिश्चयप्रतिबंध्यविशिष्टज्ञानमात्रेव्यभिचारवारणप्रयोजकत्वमेवसंभवतीत्याशयेनप्रथम
तस्तदेवाह।वस्तुतोपव्यतिरेकेति।व्याप्त्यभागेव्याप्त्यनिश्चयाजन्येवघटादिविशिष्टज्ञानमात्रेसंशयोपादानस्मात्रहेत्वव्यभिचारवारकत्वेऽतःसंशयेतीत्यनेनाभिहितेहेतुमा
ह।तत्रैवेति।तत्रघटादिविशिष्टज्ञानेव्यतिरेकविषयोपादानस्यकथितैवव्याहतिरित्याह।तावदिति।तावन्मात्रेयत्संशयःप्रतिबंधकइत्येतावन्मात्रेचस्त्वर्थःउपात्तमित्यनेनत
रंनेतुपादानेचेतिपूरणीयम्।तत्रव्याप्तिज्ञानेप्रतिबंधकतान्व्यभिचारइतिशेषः।यत्स्वदेवाव्यभिचारस्माहाप्याव्यभिचारज्ञानेदर्शितव्यभिचारमाशंक्यनिराकुरुते।नचेत्या
दिना।पद्भावत्वेति।नचप्रमेयत्वादिप्रकारेणव्याप्यभावावगाहिनिपक्षधर्मतादिविरहनिश्चयेव्याप्यभावत्वप्रकारकताविरहादनुमितिप्रतिबंकव्याप्यभावज्ञानेनव्या
प्यभावत्वप्रकारतानियमइतिदृष्टांतासिद्धिः।एवंकिंचित्वेनव्याप्याभावावगाहिनिष्कलससाध्यत्वादिनिश्चयेपरत्निबंधकेव्याप्याभावत्वप्रकारकताविरहात्त्व
प्रति२

अ·मि·टी·ग·
५

रूपासिद्धिस्थेतिवाच्यम्। यद्भावावगाहित्वप्रयुक्तस्वप्रतिबंधकताशालियत्संशयव्यतिरेकनिश्चययोर्यद्भाववैंप्रकारकत्वानियमइतिविवक्षणात्साध्यधर्मिताविरहा
दिनिश्चयत्वादिनाअनुमित्यादिप्रतिबंधकतायाअव्याप्यभावावगाहिताप्रयुक्तत्वान्नहृदसनुमित्सादिप्रतिबंधकव्याप्यभावावगाहिविज्ञानेतदभावत्वाप्रका
रकत्वेपिसत्तिविरहात्। अथैवंयद्भावावगाहिताप्रयुक्तप्रतिबंधकताशालिनिश्चयसंशयेयद्भाववत्वप्रकारकत्वानियमइत्येतावन्मात्रस्यैवसम्यक्त्वेतेनव्यतिरेकनिश्चयो
पादानव्याहतसंगतिः। व्यभिचारसंशयस्यव्यभिचाराभावावगाहिताप्रयुक्ताव्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकत्वापोगात्। यत्सदेनव्यभिचारस्तुपादायतदभावज्ञानेउक्तसंशय
मात्रवृत्तिनहेतोःसत्वानिर्वाहात्। नचप्रयोजनाभावविरहेणप्रतिबंधकसंशयेयद्भाववत्वप्रकारकत्वानियमोनप्रवेश्यते। किंतुतादृशनिश्चयएवेतिनियमस्यसन्निवेशेननिश्चयां
शवैयर्थ्यमितिवाच्यम्। अनियततयोःसंशयविपर्ययोरितिलिखनेनसाध्याभिमतस्यव्यभिचारसंशयेव्यभिचाराभाववत्वप्रकारकत्वानियमकथनस्यचासंगतेरितिचेन्न। संशयस्य
यत्संशयत्वघटकविषयितायाप्रयुक्तप्रतिबंधकताश्रयत्वेननिवेशनीयत्वपाद्विपर्ययोपादानसार्थक्यात्। व्यभिचारविषयितायाअपिव्यभिचारसंशयत्वघटकत्वात्तत्
प्रयुक्तप्रतिबंधकताशालिसंशयस्यापियत्संशयपदेनोपादानसंभवात्। नचैवमप्येकदेशियद्भाववैंप्रकारकत्वानियमस्यप्रवेशेनैवोपपत्तौउभयत्रतदुपादानमसंगत

श्रीराम
५

मेवेति वाच्यम्। निपतत्वांतस्य संशये विपर्यये च वैकल्पिकविशेषणतानाभिप्रायेणात्तत्संगतेः। अन्यथा तत्प्रयुक्तत्वेनावच्छिन्नत्वं पक्षधर्म्मिताविरहत्वादिनाप्यसंभावाद्यवगाहिता
यापि पक्षधर्मताविरहत्वाद्यवच्छिन्नावगाहितात्वादिना पक्षधर्मताविरहादिज्ञानप्रतिबंधकतापामवच्छेदकत्वात्तस्या अपि तदवगाहिना प्रयुक्तत्वापत्तेः। असंभावत्वादिना अप्र
वगाहित्वांशेऽपि विरोधि तथा वास्तवतदभावावगाहितात्वेन तदभावावगाहितापा अवच्छेदकत्वविवक्षणात्संभवान्नात्र तत्र वैयाप्यत्वम्प्रयुक्तत्वांतिसाधारणप्रतिबंधकतापां नै२
तदसंभवात्। नापि व्यापकत्वं भ्रमेयत्वादिना विरोधिविषयकज्ञानेप्रतिबंधकत्वात्मत्वेन विरोधिविषयितापात्तद्व्यापैत्वादिरिति चेन्न। भ्रमान्यत्वेति पदभाववविषयितावच्छिन्नत्वनि कं४
वा वेशनेनानुपपत्त्यभावात्। ननु व्याप्त्यभावत्वादिप्रकारकत्वस्य मात्स्यभ्रौदिज्ञाननिष्ठप्रतिबंधकतावच्छेदककोटिनिवेश एवानुमित्यादिप्रतिबंधकव्याप्त्यभावादिज्ञानेन तत्प्रकारकता
नियमनिर्वाहसंभवः स एव कुतः इत्यत आह। अन्यथेति। अन्यथा तत्तत्प्रकारकत्वानिवेशेन तु व्यभिचारसंशये व्यभिचाराभाववत्ताप्रकारकेऽपि तु व्यभिचारसंशयत्ववद्घटकविषयिता
प्रयुक्ता व्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकत्वसत्ताप्रयुक्तनियमाभावेन व्यभिचारसंशयमात्रस्यापि व्यभिचारज्ञाने व्यभिचारानवगाहित्वात्तद्व्यतिरेकनिश्चयोपादानमनर्थकमित्यत आह अस्तिचे
ति। व्यभिचाराभाववत्त्वप्रकारतानियम इति भावद्वयकोटिकसंशयानभ्युपगमादिति भावः। यदि एककोटिकोऽपि तत्संशयः प्रामाणिकस्तदा संशयनिष्ठप्रतिबंधकतायां मुख्यवि

द्वै

प्र.मि.टी.ग.
६६

द्वयं
८ यत्पदार्थभिन्नत्वंतादृशप्रकारतापन्नेविशेषणंतेनाव्यभिचारज्ञानेनव्यभिचारः१
या

शेष्यतानिरूपिताप्रकारतापन्नाशेप्रतियोगितायांकिंचित्प्रकारकत्वेनैयत्समेवविवक्षणीयम्॥ इदंतुसमाधिसौकर्येणाभावद्वयकोटिकसंशयोपगमेपिपदर्थावगाहित्वेन
त्व प्रयुक्तेंपदर्थावत्त्वाप्रकारकत्वनितोभयाभाववत्त्संशयादिनिष्ठप्रतिबंधकतासामान्यकत्वेनिवेश्य [illegible] विपर्ययोपादानसार्थक्यसंभवात्॥ अव्यभिचारनिश्चयेउक्तव्यभि-
चारएवंविवक्षणेनास्तीतिस्फुटयितुंतत्प्रतिबंधकेऽव्यभिचाराभावज्ञानेऽव्यभिचाराभाववत्त्वप्रकारतानियमंनिराकरोति॥ प्रकृतेचेति॥ अव्यभिचारज्ञानेऽव्यभिचारज्ञानंप्रती- प्रकृते
तियावत्॥ प्रतिबंधकत्वेस्थितेऽस्यतेनान्वयः॥ लाघवेनेति॥ एतेनव्यभिचारत्वप्रकारकज्ञानत्वेनस्वतंत्रप्रतिबंधकताकल्पनातोऽव्यभिचाराभाववत्त्वप्रकारकज्ञानंतत्रकल्प-
ितत्वेवाव्यभिचारज्ञानानुत्पादउपपादनीयइतिशंकानिराकृता॥ प्रतिबंधकज्ञानोत्तरकल्पनेनकार्यानुत्पादोपपादनेवंलाघवमविच्छिन्नज्ञानत्वेनप्रतिबंधकत्वकल्पि-
तानवच्छिन्नमेवकल्प्यतामितिवैपरीत्यमेवयुक्तमितिसूचनात्॥ तत्प्रकारकत्वेनेत्यनेनेतरमपिपूरणीयः॥ केचित्तु॥ तत्प्रकारकत्वेनेतिसावधारणमानचैवंपदर्थावत्त्वप्रका-
प्रकारकत्व रकसंशयनिश्चयसामान्यप्रतिबंधकमित्येतावतैवसामंजस्यम्॥ अव्यभिचाराभाववत्त्वेमात्रेणाव्यभिचारज्ञानस्याव्यभिचारनिश्चयप्रत्येतन्मतेप्रतिबंधकत्वाभावेनैवोक्त-
व्यभिचारानवकाशात्॥ इतिनियमोपादानमनर्थकमितिवाच्यम्॥ पदर्थावत्त्वप्रकारकतानियतयोरित्यस्यपदर्थावत्त्वप्रकारकताश्रययोरित्यर्थकत्वोपगमेननियमस्याप्रवेशा-

व्यभिचारत्वप्रकारकत्वेनर

श्रीराम.
६

गात् व्यभिचाराभावत्वप्रकारकतानियमइत्यत्रापि नियमपदस्याभ्रमत्वमात्रार्थकत्वादित्याहुः। तच्चिंत्यम्। एवं सत्यनुपदं नियमरूपस्याप्यव्यभिचाराभावाभावत्वाप्रकारकज्ञान
स्य प्रतिबंधकत्वाभिधानविरोधात्। व्यभिचाराभावाभावत्वमात्रप्रकारकज्ञानस्योक्तसंशयादिसामान्यांतर्गतस्याप्रतिबंधकतया एव वक्तुमुचितत्वात्। व्यभिचाराभावाभावत्वा
प्रकारके तन्मात्राप्रकारके एव निश्चये प्रतिबंधके सति तदभावात्। व्यभिचाराभावाभावत्वमात्रप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वाभावेनोक्तहेतोर्व्यभिचाराभावादिसमग्रमप्र
र्थविरोधविशेष इति चेन्न। उक्तानुक्रमेणोक्तोपपत्तावीदृशप्रयासस्यायुक्तत्वात्। तथा च प्रतिबंधके सति तदभावात्। प्रतिबंधकज्ञाने तदभावत्वप्रकारकत्वनियमाभावादिति से कल
आ४ वाग्निमत्पक्षिकार्थमुदाहरणीयः। दृष्टांतासिद्धिमाशंकते। न चेति। अव्यभिचारात्मकतया व्याप्तेरिति। व्याप्तेर्व्यभिचारात्मकतयेति योजना। तदभावत्वप्रकारकतया व्याप्त्य
भावत्वप्रकारकत्वमात्रेण न तथात्वम्। नानुमितिप्रतिबंधकयानियतिरेकज्ञाने व्याप्यस्यभावत्वप्रकारकतानैयत्यसं तथा च महलोक्तदृष्टांतासिद्धिरिति भावः। तत्र। व्याप्तो विशेष्य
भूतस्येति शेषः। सामानाधिकरण्यभागस्य भावनयेति। स्वव्यभिचरितसामानाधिकरण्यस्य व्यापकसामानाधिकरण्यस्य वा व्याप्तित्वादिति भावः। तदभावत्वप्रकारकत्व
नैवेति। भावविरहस्य भावनात्मकत्वादिति भावः। तथा च सामानाधिकरण्यांतस्यैव दृष्टांतत्वेनोक्तत्वान्न तद्विरोध इति भावः। नन्वेवमपि व्याप्तिनिश्चयत्वेनानुमितिहेतुता

अ२

प्र·प्रि·टी·ग
७

वादिनां तद्व्यतिरेकज्ञानाभावस्य तद्धेतुत्वानुपगमात् दृष्टांतासिद्धिर्दुर्वारैवा न च प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रतिबंधकत्वं तद्व्याप्यव्यतिरेकज्ञानस्यास्त्येव तदभा
वस्य व्याप्तिनिश्चयजनकत्वेनानुमितिप्रयोजकत्वादिति वाच्यम्। एवं सति प्रामाण्यव्यतिरेकज्ञानाभावस्यार्थनिश्चयोपपादकस्य प्रवृत्तिप्रयोजकतापा दुर्वारत्वात्। मूलव
क्ष्यमाणहेतुत्वासिद्धेरसंगतेः। न च प्रतिबंधकत्वम् कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वं ज्ञानज्ञाद्यपक्षे मूले दृष्टांतासिद्धेरनुपलब्धिकास्वरू
पासिद्धेरभिहितात्। द्वितीये तु प्रयोजकत्वं दूषणमभिप्रेत्येति नाग्रिममूलविरोध इति वाच्यम्। एवमपि व्याप्यव्यतिरेकसंशयस्य प्राप्त्यसंशयत्वेन व्याप्तिनिश्चयाविरोधि
तायाश्चान्यथा व्याप्तिनिश्चये एव व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् तदभावस्यानुमितिप्रयोजकतायाश्चापि दुर्वारत्वेन दृष्टांतासिद्धेः। प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबंधकता
निवेशेऽपि दुर्वारत्वात्। न च प्रयोजकत्वं नियतपूर्ववर्तित्वमेव। एवं च व्याप्यव्यतिरेकसंशयस्य व्याप्तिनिश्चयप्रतिबंधकत्वेऽपि व्याप्तिनिश्चयजन्यकार्ये तदभावस्य नियत
पूर्ववर्तित्वमव्याहतमेवेति न दोष इति वाच्यम्। व्याप्तिसंशयानंतरक्षणोत्पन्नस्मरणाधीनव्याप्तिनिश्चयजन्यानुमितिपूर्वक्षणे तत्संशयाभावस्यासत्त्वेनानुमितौ तस्य
नियतपूर्ववर्तितायाश्चाप्यसिद्धेः। अत्र केचित्। प्रयोजकत्वं कारणतावच्छेदकत्वं। एवं च व्याप्त्यभाववत्त्वप्रकारकसंशयभेदस्यानुमितिकारणतावच्छेदकतया प्रयोजकभेद

श्रीराम·
७

स्य

श्री १ कारण

प्रतियोगित्वरूपं व्याप्तिव्यतिरेकसंशयंप्रतिबंधकत्वमसंमतं । न च विरोधावगाहिव्याप्तिव्यतिरेकज्ञानभेदस्यैव निर्प[illegible]त्वघटकतया कारणतावच्छेदकत्वात्तद्व्यतिरेकज्ञान-
सामान्यस्य प्रतिबंधकत्वमसिद्धमेवेति वाच्यम् । विरोधावगाहिव्यतिरेकज्ञानस्यैव व्याप्तौ निवेशनीयत्वात् । प्रयोजकत्वं वा कारणतावच्छेदकसाधारणम् । अनुमितावपि
व्याप्तिधियो हेतुतायां न संशयान्यत्वनिवेशः विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् । अपि तु तद्व्यतिरेकज्ञानाभावत्वेन कारणतानुरूपेयमितिज्ञानानुपपत्तिः । अगृही-
ताप्रामाण्यकज्ञानत्वेन प्रवर्त्तकत्वात्तु स्वरूपासिद्धिर्विषयः । इदमेव बीजमन्यथासिद्ध्यानिराकृतसाहेत्वसिद्धिरूढावपिष्यते । यद्यप्यर्थनिश्चयहेतुतायामप्रामाण्यग्रहा-
भावस्यावच्छेदकताप्रामाण्यनिश्चयस्याहेतुतामते अवश्यमेव स्वीकार्यो । अन्यथाप्रामाण्यसंशयानन्तरं सामग्रीसत्त्वे नार्थसंशयस्यावश्यकत्वे नार्थनिश्चयासंभवे विप्र-
यमिकाद्यर्थनिश्चयापादप्रमात्वेन गृह्यमाणात्वत्रसापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न च फलेच्छाफलसाधनताज्ञानाप्रामाण्यज्ञानानामयुगपदनवस्थानात्त्रेपमापत्तिरिति वाच्यम् । इच्छाज्ञा-
नकज्ञानस्यैव यत्र स्वस्मिन्नप्रामाण्यावगाहितात्तत्रैवापत्तिसंभवात् । तथाप्यप्रामाण्यज्ञानाभावस्य जनकतावच्छेदकत्वेप्रामाण्यनिश्चयस्य स्वजन्ये हेतुतायां निर्युक्तिक-
तया अप्रयोजकत्वस्यैव मूलतात्पर्यम् । न चाप्रामाण्यनिश्चयत्वेन प्रवर्त्तकतावादिनामप्रामाण्यग्रहाभावस्य जनकतावच्छेदककोटिनिवेशनमफलम् । प्रतिप्रस-

प्र·चि·टी·ग·
८

गस्यप्रमात्वनिश्चयहेतुतयैववारणादितिशंकैवनावतरतीतिवाच्यम्।यतःशंकितुःप्रमात्वनिश्चयत्वेनहेतुतायांनमानात्पर्यमपितुप्रमात्वनिश्चयस्यसर्वत्रफलो
पधानापेक्षायामेवतथात्वंप्रामाण्यग्रहाभावस्यजनकतावच्छेदकत्वेप्रामाण्यज्ञानस्यज्ञानत्वेनैवहेतुत्वेतित्तदभावस्यतथात्वंसफलमितिवदंतिइदंतुतत्वपायवि
श्चयंविनायत्संशयव्यतिरेकनिश्चयकालेनियमतःफलानुत्पादस्तन्निश्चयोहेतुरित्येवनियमः।यन्निश्चयंविनैवसेतावन्मोत्रोक्तौसंदिग्धस्वरस्यासिद्धिर्व्यतिरेकज्ञाने ति
पादानम्।उक्तासिद्धिवारणाययन्निश्चयंविनेतिनियतफलानुत्पादानुरोधेनानिश्चितप्रामाण्यकतद्व्यतिरेकज्ञानाभावकारणतापेक्षयावश्यगृहीताप्रामाण्यक
तन्निश्चयत्वेनलाघवात्कारणत्वमुचितम्॥अन्यथागौरवादित्यस्यव्याप्तिग्राहकतर्कः।अत्रचप्रामाण्यनिश्चयस्यहेतुत्वेपिवह्नौतद्व्यतिरेकज्ञानाभावस्यनकार
णतोपपद्यते।अथनिश्चयरूपकारणाभावादेवाप्रामाण्यज्ञानदशायांप्रवृत्तिवारणसंभवादितिव्याप्तेरप्रयोजकत्वमितितत्संदेहेसतीत्यादिनोद्भावनीयम्।तत्रतयो
रप्रतिवंधकताविरहस्यैवतयोःकारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिवंधकत्वानुपपत्त्यादित्येवार्थः।तथाचोक्तव्याप्तिग्राहकतर्कस्यावकाशइतिनकश्चिद्विरोधः।अ त्र
[illegible]यद्यपिप्रामाण्यनिश्चयस्य[illegible]हेतुत्वेप्राथमिकार्थनिश्चयादप्रामाण्यज्ञानास्कंदितात्प्रवृत्तिवारणायाप्रामाण्यज्ञानाभावस्यकारणत्वंकारणतावच्छेद

चर

श्रीराम·
८

सर्व २

एकत्वं वा स्वावश्यकमित्युक्तप्रयुक्तो। प्रामाण्यनिश्चयो हेतुरेवेति समाधानं संभवति। तथाप्यप्रामाण्यज्ञानाभावहेतुतापक्षे कारणतावच्छेदकगौरवेपि धर्मिरात्तत्र निप
तपूर्ववर्तितायाश्चक्लृप्तत्वात् प्रामाण्यनिश्चयहेतुतामते च तत्कल्पनाधिक्यादभावहेतुतापक्षोपि साधुः संभवतीत्यालोच्य प्रामाण्यनिश्चयस्य हेतुत्वमभ्युपेत्याप्यप्रामाण्य
शंकानिवर्त्तकतया प्रामाण्यनिश्चयोपयोगिता नैयायिकादिसिद्धांतसिद्धमुपदर्शयिशेषंगमपिष्यत्तेनेत्यादिना। स्वत एवेति मूलं स्वेनैवेत्यर्थः॥ निरूपणामवगाहनं स्वपदं
च प्राभाकरकथायां प्रामाण्याश्रयज्ञानरूपस्वपदमेव मिश्रकथायां स्वकीयानुव्यवसायपरम्। भट्टकथायां ज्ञाततयाद्वारा स्वप्रयोज्यज्ञाततालिंगकानुमितिपरम्। अथवा
स्वत एव प्रामाण्यनिरूपणं प्रामाण्यज्ञानं स्वप्रयोज्यमेव। स्वं च मिश्रभट्टयोर्मते व्यवसाय एव गुरुमते स्वकीयासामग्रीज्ञानप्रामाण्यमित्यत्र प्रामाण्यपदस्य नानार्थत्वेपि
तद्वृत्तितत्प्रकारकज्ञानत्वरूपतदर्थस्यैव पक्षतया ज्ञानीयत्वस्य तत्राव्यावर्त्तकत्वेन ज्ञानपदवैयर्थ्यमिति पूर्वपक्षे प्रामाण्यपदस्य भावकरणव्युत्पत्तिभ्यां प्रमायां प्रमाकर
णे च प्रयोगस्याविशेषात्। ज्ञानपदादाने प्रामाण्यपदस्य प्रमाकरणतापरत्वभ्रमः स्यात्तद्वारणीयं ज्ञानपदं ज्ञानपदोपादाने ज्ञानस्यैव यत्प्रामाण्यमिति समासेनान्वपि
तावच्छेदकावच्छेदेन ज्ञानत्वेनैवं विवक्षया प्रमाकरणत्वत्वावच्छिन्ने च समभिव्याहृततत्त्वे प्रसानन्वयात् भ्रमनिरासइति। विशेषतासप्यर्थाहकृततया ज्ञानपदं सार्थ

त्य

कम्। अथवा प्रमाकरणत्वसाधारणप्रमाणपदार्थत्वेनतद्धृतितत्प्रकारकत्वपरं प्रमाणपदं न तु विशेषरूपेण तथा च ज्ञानपदानुपादाने प्रमाकरणत्वे बाधइति
तदुपादानं तद्दलाघवेन रूपेण प्रमाणपदार्थमात्ररूपेण ज्ञानत्वेनैव सविवक्षया बाधनिरास इति तत्सार्थकतेति केषांचित्समाधानं निराकर्तुमुपन्यस्यति। कर
णेति। करणांशभ्रमः प्रमाणपदगतस्य प्रमाकरणांशे संनिरासार्थमित्यनंतरं सामान्यरूपेण पक्षत्वेंऽशतो बाधनिरासार्थं वेति दूषणीयम्। तेनात्र सामान्यपरत्वे
इत्यादिवक्ष्यमाणदूषणसंगतिः। ननु ज्ञानपदस्य करणास्तु उंतस्य ज्ञानकरणार्थकतयात्मनस्तत्रत्वभ्रमदशायां तस्य अभिव्याहारेणापि प्रमाणपदस्य न कारणपरत्व
भ्रमनिरास इत्यत आह। ज्ञानपदस्येति। भावव्युत्पन्नस्येति भावे ल्युडिप्रयोगादित्यर्थः। अतस्तत्र न कारणपरत्वभ्रम इति भावः। प्रथमपक्षं दूषयति। प्रमाणपदस्येति। ए
तदनंतरं प्रवृत्तिकज्ञानविषयप्रमाणपदार्थमविकल्पेवाक्षेपेण तस्यैव पक्षत्वनतयेति दूषणीयम्। विशेषपरत्वे। विशेषपरत्वनिश्चये सतीति। भ्रमासंभवात्। अन्यपरत्वभ्र
मासंभवात्। द्वितीयं दूषयति। सामान्यपरत्व इति। अंशतो बाधात् प्रमाणपदार्थे विशेष्यावृत्त्यस्य प्रकारकज्ञानता दोषाभावसंभवात्। क्वचिद्विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वाद्धि सामान्य
परत्व इति पाठः। तत्र विशेष्यावृत्तित्वमभिधानमंशतो बाधस्फुटीकरणाय। एतत्र विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वविशिष्टेपि प्रमापदस्य शक्तिरित्यभिमानेन। वस्तुतस्तु अंशतया श

ष्पा२

तुच्छत्वातु

कं

माण्यपदेन प्रामाण्यपदार्थत्वेनानुपस्थानात्स्वरूपेणैव प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रमाकरणत्वमाह तेनैव प्रमात्वमुचितं। तथा सत्यपि ज्ञानपदव्यावृत्तेरे
वृत्त्यमाणत्वादिति निरूपणात् दूषणम्। अत्र व्याख्यान्तरमुपेक्षितम्। स्वयं व्यावृत्तिं दातुमुपक्रमते। वस्तुत इति। इच्छावृत्तितद्भिन्नत्वप्रकारकत्वव्यावर्तकतया ज्ञानपदं सा
क२ र्थमपि अस्मिन् प्रामाण्यपदस्य प्रमाणाभावपरत्वे इच्छायाः प्रमाणपदार्थत्वविरहेणातत्साधारणधर्मस्य प्रामाण्यपदेनालाभात्। ज्ञानपदानर्थक्यमिति शंकायां प्रथमं तन्निरा
करोति। प्रामाण्यपदमिति। प्रमाणमात्रवृत्तिधर्म्ममात्रपरं। भावप्रत्ययबलात्। प्रमामात्रवृत्तिसकलप्रमावृत्तिधर्म्मपर्यवसितार्थः। अंशतो बाधादिति। प्रमान्यसमप्रकारकज्ञा
नत्वादेरपि तथात्वादिति भावः। ननु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्म्म एव भावः न तु तत्समनियतधर्मान्तरम्। तथा च तद्भिन्नत्वप्रकारकानुभवस्यैव प्रमापदवाच्यतया लाभादनु
भवत्वमेव प्रामाण्यं न तु प्रमान्यज्ञानत्वादिकमित्यत आह। अनुभवत्वेति। विवादाभावादिति। अनुभवत्वस्य तन्मते स्मरणान्यज्ञानत्वरूपतया तेषामपि परतोग्राह्यत्वादि
व ति भावः। तथा च तत्संसर्गस्यापि नोपादानसंभव इति भावः। मात्रपदमिति। मात्रपदेनानुभवत्वव्यवच्छेदः। स्मरणसाधारणैकदेशोल्लक्षणोपगन्तव्य इति भावः। इदमत्र चिंत्य
धातो म्। ज्ञानत्वविशिष्टवाचकतया प्रकर्षद्योतकप्रकृष्टोपसर्गसमभिव्याहृत्या यथार्थरूपप्रकर्षविशिष्टज्ञानत्वमेव शक्तिलभ्यं स्यादिति करणे तार्किकाणां प्रमाणव्यवहा

रा अर २

द्विरहात्त्वनुभवत्वघटितधर्मावच्छिन्ने परिभाषैव एवं चात्र शाब्दार्थमुपेक्ष्य ज्ञानपदोपादानमयुक्तमितित्तु तन्मात्रे चा।इच्छावृत्ति।इच्छावृत्तस्य वि।एतद्दन्तं तत्सम
त इतिशेषः।नयथोक्तसाध्यवदिति।नयाबस्ताश्रयग्राहकग्राह्यत्वरूपसाध्यवदित्यर्थः।इच्छायाम्‌विस्ताश्रयत्वादिच्छाग्राहकेन च तदग्रहादिति भावः।ज्ञानपदे
दत्तेपि कृतो [illegible]न वाधज्ञानेच्छयोः प्रामाराप्यस्यैकेन पक्षासंकोचादित्यत आह।तेनेति।ज्ञाननिष्ठस्येति।ज्ञानवृत्तित्वविशिष्टस्येत्यर्थः।लाभात्साध्यघटकाश्रयवि
शेषणात्तया लाभात्।त्वपदस्य समभिव्याहृततादृशाविशिष्टार्थकत्वादिति भावः।ननु साध्यहेतुज्ञानपदस्य साश्रयार्थकत्व एवोक्तरीत्या ज्ञानेच्छाप्रामाराप्या
भेदे वाधप्रसक्तिर्न तु यथाश्रुतार्थपरत्वे इच्छावृत्तित्वे विप्रामाराप्यस्य ज्ञानग्राहकेन [illegible]ग्रहनियमात्।जदेवत्तेकृतइत्साशायेन शंक्यते।न चेति।ज्ञानेच्छासाधारणाप
पीति यथाज्ञानस्य तदाश्रयत्वं तथा इच्छायास्तदाश्रयत्वेपीत्यर्थः।केचित्तु [illegible]चेच्छावृत्तीसादित्यंथो यथाश्रुत एव ज्ञानेच्छयोः प्रामाराप्यभेदपरतया संगमनीयः।प्रा
माराप्यस्यैक्याभिप्रायेणोदं वाधोद्धारशंका न च प्रामाराप्याभेदे इच्छावृत्ति[illegible]प्रामाराप्यज्ञानग्राहकग्राह्यत्वरूपसाध्यसापि वाधेन न यथोक्तसाध्यवदिति ग्रंथस्य ता
दृशसाध्यपरत्वात्।एवं मिच्छाग्राहकग्राह्यत्वेन वाधस्याप्रदर्शितत्वादाशंकामध्ये इच्छावृत्तित्वेनाग्रहेपीसंतेन इच्छाग्राहकग्राह्यत्वाभ्युपगमस्यासंगतिप्र

स्थ

५३

ह फ १

श्री ५२

ऽंग इति वाच्यम् । व्याप्यवज्ज्ञानत्वौत्पत्त्याख्यत्वं साध्यमत्तीस्वज्ञानप्रदस्वस्वाश्रयप्रतम्याज्ञानग्राहकयावद्भूत्यत्वसत्वेऽपि न साध्यसत्वमिति वांतरर्थांकांतरो ह्यसायत्ततत्वंदे
यथाश्रुतज्ञानपदार्थप्रसिद्धियोगे प्रयोजनविरहेणोक्तिपूर्वणीत्तपानत्वं संगतेरिता द्रुः । ज्ञानभागे ज्ञानव्यहेप्रसीहततस्वप्रामाण्यस्वग्रहनियमात्प्रमाननियमात्तु य
थाश्रुते बाधादिति । कथंचिदपि प्रामाण्ये घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिरूपे सकलघटपदादिज्ञानग्राहकग्राह्यत्वसामान्यादिति भावः । अग्रिमेति । तृतीयेत्यर्थः
४ । विशेषणस्य प्रामाण्यग्राहकत्वस्येत्यादेः प्रक्षेपेऽपि ग्राह्यांशेऽसंभवादित्यन्वयः । अत एवेति विशेषणप्रक्षेपेणाबाधवारणायेत्र पक्षासंकोचोऽप्रामाण्य
ग्राहकसामग्र्या ग्राह्यत्वज्ञानप्रामाण्यमात्रस्य पक्षत्वेऽज्ञातो विभेदसंभवादित्यर्थः । तथा चेति । साध्यस्य ज्ञानप्रदस्वस्वाश्रयपरत्वे चेत्यर्थः । ज्ञाने विशेषणोपसीभूतप्रा
माण्ये ज्ञानहनित्वस्य विशेषणत्वे बाध एवेति तद्धितेति तद्धितत्प्रकारकत्वाश्रयेच्छाग्राहकेण प्रामाण्यग्रहादित्याशयः । तदंशे बाधनिवृत्तिकं ज्ञानग्राहकेणेवे
च्छालौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या अपि प्रामाण्यग्रहे बाधकाभावः । नवेच्छाया अनुपनायकत्वाद्विषयोपनयासंभवेन तत्प्रत्यक्षेन प्रामाण्यभानसंभवः । इच्छाजनकज्ञा
नस्य तज्जन्यजे सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिविरहेणासिद्धतद्विषयकत्वात्तद्विषयकत्वे पिविनष्टपदवस्थज्ञानजन्येच्छाप्रत्यक्षे विषयोपनयसत्तोऽसंभवादिति वा

यादिषा१

तत्प्रक्षेपेणाबाधप्रसक्ते
रथे पक्षसंकोचः ४

प्र·प्रि·टी·ग·
११

नर स ति

अभाविषयानुपरक्तं विषयकपदार्थप्रत्यक्षानुपगमेनेच्छा इत्यत्र विषयभाननियमात् विषयभासकसामग्र्यसत्त्वेन तत्र तत्संसर्गस्यैवानुदयादित्यत आह यद्वेति । विषयोप
नयसंभवे प्रमारोपभाने बाधकविरहेपीति तेषां ज्ञानग्रह एव स्वतः प्रमारोपभानमिति सिद्धांतः तदा प्रकाशितासाधं शे लौकिकप्रमारोपभाने ज्ञानांशे लौकिकत्वनिय
मेन ज्ञानलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रयोजकत्वमभ्युपेत्यापि विनैवातिरिक्तकार्यकारणभावकल्पनं तन्निर्वाहसंभवे नेच्छाग्राहकसामग्र्याः प्रमारोपग्राहकत्वे विवाद
स्तत्वेनाप्ययदीसुकं तद्धर्मग्रहतदीयप्रमारोपग्रहतदा विज्ञानांतर्भावोस्त्विति योजना पक्ष इति शेषः । कथमित्याकांक्षायामाह । तथापीति । इच्छाग्राहकेण प्रमारोपग्रहोऽपी पगमे
त्यर्थः । अगृहीते प्रमारोपग्राहकसामग्र्यादिनियमेनागृहीतं प्रमारोपपक्षैवं भूतं पक्षज्ञानं पाचनाद्दशीतत्समानविषयेच्छातत्प्रमारोपइत्यर्थः । समानविषयेति स्वप्रमारोप
ग्राहकसामग्र्यादिनियमेनागृहीतं प्रमारोपपक्षैवं भूतं पक्षज्ञानं पाचनाद्दशीतत्समानविषयेच्छातत्प्रमारोपइत्यर्थः । समानविषयेति स्वरूपकीर्तनं बाधइति । साध्यज्ञाना
दिग्राहकेणतद्ग्रहादिति भावइति असतः ज्ञानपदे दत्ते यथा हश ज्ञानजनकसामग्रीयत्वं साध्यं तादृशज्ञानविषयज्ञानात्मकत्वात् बाधइत्याशयः । तदाज्ञानांतर्भावोस्त्विति घ्न२
पाटे सादिशंका तथापीत्यादिग्रन्थे स्वबाध इतीत्यनेन तदंज्ञानपदेऽपाशानमिति शेषः । केचित्तु । तदाज्ञानांतर्भावोऽप्यस्तु साध्ये विज्ञानांतर्भावः । यत्र स्वज्ञानपदसार्थक्यायास्तु
नदंतार्थदिति

ग्रा२ र्थ२

तथाप२ ये४

स्वाश्रयज्ञानग्राहकयावत्त्वं साध्यमस्त्विति यावत्तात तथापि तद्ग्रहणोपायाभावे अगृहीतप्रामाण्यकज्ञानं तदीयेतरसमानविषयकेच्छादुर्ज्ञेयतया ग्रह्यमाणो बाध इति ज्ञानदुर्ज्ञेयतया ग्र

ह्यमाणत्वाभावज्ञानयद्मिति व्याचक्रुः॥ पक्षे ज्ञानपदोपादानेपि साध्ये ज्ञानदुर्ज्ञेयत्वविशिष्टतद्वृत्तित्वप्रकारकत्वाश्रयत्वपर्यन्तानिवेशे बाधवारणासंभवान्न तत्तन्निवेशो

व्या॰ पक्षे ज्ञानविशेषणमव्यावर्तकमिति तस्येच्छाप्रामाण्ये विवर्तकत्वमुपपादयितुं ज्ञानेच्छयोः प्रामाण्यभेदमवस्थापयति। वस्तुतस्त्विति। ज्ञानेच्छयोरिति। यथा नैयायिकमते इ

च्छायां न स्वाभाविकं स्वविषयकत्वं किंतु यावितमरणन्यायेन जनकज्ञानविषयतैव तथात्वमिति प्रामाण्यमेव तत्प्रामाण्यमिति ज्ञानपदस्य प्रामाण्यानव्यावर्तकत्वं संभ ज्ञान४

विषयासिद्ध वतु तथा न तन्मते तन्मते हि इच्छाजनकज्ञानस्येच्छाविषयकत्वविरहेण तदीयविषयताया इच्छामात्रविषयत्वानुपपत्तेरिति। इच्छायामपि स्वाभाविकी विषयतास्वीकारेऽपि सा क४

चेच्छास्वरूपतया ज्ञानस्वरूपज्ञानविषयितातो भिन्नैवेति तदवच्छिन्नं तत्प्रामाण्यमपि भिन्नमेवेति स्वाश्रयज्ञानाश्रमि इत्यत्र न बाधितं साध्यमंशतो बाधितं तत्राशंका गृह्यमित्यर्थः

।अत्र चेच्छाग्राहकेण प्रामाण्यग्रहे पक्षे ज्ञानविशेषणसार्थक्याय साध्ये ज्ञानांतर्भावः। प्रक्षालनाद्धीति न्यायेनाप्रकृते सत्त्वरसः कल्पांतरानुसरणे बीजं ज्ञानपदोपादाने

ऽपि ज्ञानेच्छयोरिव ज्ञानव्यक्तीनामपि भेदेनोक्तरीत्या प्रामाण्यभेद इति एकज्ञानप्रामाण्ये अन्यदीयप्रामाण्याश्रयग्राहकग्राह्यत्वाबाध इति प्रामाण्यपदार्थस्तु व्यक्तित्वेन सा

६२ नै

प्र·मि·टी·ग·

१२

पि६३ धत्

ध्येपक्षेचनिवेशनीयइतिज्ञानविशेषणावैयर्थ्यंदुर्वारमेवेतिवाच्यम्।स्वाश्रयग्राहकयावत्सामग्र्यग्राह्यत्वंय॰ स्वज्ञानहन्निरुविशिष्टतावच्छेदकत्वस्यस्वाश्रयज्ञानग्राहकया

तं त्वंयथतावृत्त्वतमत्वस्यस्वग्राहकयावद्ग्राह्यत्वंविशिष्टाश्रयतासंबंधेनज्ञानेस्वैववास्वोध्यत्वयोक्तबाधवारणात्।विषयभेदेनप्रामाण्यभेदाज्ज्ञानेच्छयोर्नैकंप्रामाण्यमितिप

थाप्युक्तार्थोनसाधुःइच्छाजनकज्ञानस्यासिद्धेरिच्छासमानविषयकत्वविरहेपिविषयसिद्ध्युत्तरकालीनतद्विषयकज्ञानसमानविषयकत्वस्येच्छायामक्षततात्।तानचयद्विष

त्तान् यकेच्छाविषयसिद्ध्युत्तरमपितत्समानविषयकज्ञानंनजातंतत्प्रामाण्यपदप्रामाण्यसिद्धिर्दुर्वारैवेतिवाच्यम्।तत्प्रामाण्यस्याज्ञानेबाधग्रहासंभवात्।अज्ञातप्रमानज्ञानप्रा

तत्प्रामाण्यस्येत्यनुपज्ये माण्यतुल्यत्वाच्चाज्ञातानैतज्ज्ञानस्येच्छतदाश्रयत्वात्तत्सुखविशेष्यतायाःप्रामाण्यग्रहकत्वात्।केचित्तुज्ञानादिसमुक्तिभेदेनैवप्रामाण्यभेदःविषयतायाःस्वरूपातिरिक्तत्वात्त २४

थापिज्ञानेच्छयोर्नैकंप्रामाण्यंज्ञानविषयतानहेच्छात्मताजेच्छाविषयतायाविलक्षणत्वात्।नचेच्छामुखविशेष्यत्वैवोद्देश्यतेतिवाच्यम्।अहंसुखीस्यामित्यत्रसुखत्वादेरुद्दे

देश्यतापत्तेरितिज्ञानपदासत्त्वप्रदानेनहृतितत्प्रकारकत्वाश्रयज्ञानग्राहकेनयावत्त्वमिच्छाहतिप्रामाण्यग्राहितमितिवरणीयंतितदपिनाइच्छाहत्त्वस्योद्देश्यतायाविशेष्यतात्व

विरहेणाप्रामाण्यग्रहकत्वयाविशेष्यतायाःस्वज्ञानसाधारण्यातयाज्ञानेच्छाहतिप्रामाण्यैक्यसंभवात्।अन्येतुइच्छाग्राहकसामग्र्याःप्रामाण्यग्राहकत्वमेवनिराकरोतिाव

स्याप्रसिद्धेः इच्छारतिप्रामाण्यवत्तयावत्प्रतानात्यावत्तदाश्रयज्ञानग्राहकग्राह्यत्वंयावद्देतर्गतेनतद्विनसंस्कारकत्वाश्रयज्ञाने २

त्

श्रीराम·

१२

नं२

स्तु मतिविसादिना। ज्ञानेच्छयोरिति। ज्ञाने इच्छायां च प्रामाण्यग्राहकसामग्र्यां न तु स्वत्वमित्यर्थः। तयोः इच्छापूर्वकालीनज्ञानेन तदीच्छयोः विषयभेदादिति। तथा चेच्छायास्तु पना
यकत्वात्तत्सिद्धविषयकस्य ज्ञानस्य चेच्छायामसिद्धविषयोपनायकत्वासंभवात् प्रामाण्यग्राहकसामग्रीति भावः। इच्छाप्रत्यक्षे तु विषयाविषयकमेव। तटस्थज्ञानांतरविषयवि
षयासंसर्गाग्रहाद्विषयविशिष्टव्यवहार इत्याशयः। तदाश्रयज्ञानाप्रसिद्धेः। तदाश्रयेच्छाभावः प्रामाण्यप्रकारेण ज्ञानासंभवात् ज्ञानग्राहकेति। ज्ञानजनकेत्यर्थः। इच्छाप्रत्यक्षे विषया प्र३
भावेन तद्ग्राहकसामग्रीसाध्यत्वस्यैव न विषयविशिष्टत्वाश्रयग्राहकसामग्र्या एव विवृक्षणीयत्वादित्येतत्केत्यैः निर्भरबीजम्। अनुभवत्वगर्भे प्रामाण्ये प्रामाण्यपदस्य तद्वति तत् ग्रासे॰
१२ प्रकारकत्वानुभवत्वरूपार्थवृत्तत्वमेव स्मृतिव्यावृत्तप्रमालाभे पक्षस्य स्वतस्त्वविवादविषयत्वस्मृतिव्यावृत्तलाभे स्मृतावितितन्मते मीमांसकमते स्मृतिसाधारणप्रामाण्यं केवलयाथार्थ्य
रूपं स्मृतिपरत एव याथार्थ्यमिति भ्रमस्यात्त्वमा भूदित्यर्थः। तेन स्मृतिसाधारणज्ञानपदोपादानमहिम्ना ज्ञानसामान्यप्रामाण्यपक्षोऽलभ्यत इति स्मृतिसाधारणयाथार्थ्यमात्रस्य पक्ष
त्वं लभ्यत इत्यर्थः। तथा च यथार्थस्मृतिग्राहकसकलसामग्र्या अपि स्वाश्रयग्राहकसामग्र्यंतर्गतत्वालाभात् भोक्तव्यम इति भावः। अत्र च तन्मते अनुभवत्वस्य स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपस्य
स्वतोग्रहासंभवात् ग्राहकसामग्र्या अनुभवेऽग्रहत्वमारोप्रामाण्यभानं नहि ग्राहकसामग्र्याः स्मृतिस्थलेऽपि विशेषोऽस्ति नोक्तभ्रमसंभव इत्यस्वरसः। समर्थप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकपरं स
र्थ

त्वे४

प्र·मि·टी·ग·
१२

५८

५ बाधो मीमांसकमते साध्याप्रसिद्धिर्न्यायमते

५२

ग्रादिप्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभिप्रायं।प्रयोजकत्वंकारणीभूतप्रमासाधारणं।सर्वसाधारणोति।प्रमाकरणादिसाधारणोर्थः।प्रमाकरणत्वस्यापिप्रमाद्वारासंवादिप्रवृत्तिप्रयोजकसा
धारण्यादितिभावः।एवंसतिचक्षुरादिनिष्ठप्रमाकरणत्वेंऽशतोबाधवारकतयाज्ञानपदंसार्थकम् यत्तुविशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादौज्ञानपदेदत्तेपूर्वोक्तपक्षतावच्छेदकाक्रां
तेंऽशतोबाधस्तु[illegible]तयाप्रसक्तंतत्प्रथमंतदुद्धरतियावदित्यादिनात्वज्जातीयमिति।यावज्ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वज्जातीयमित्यर्थः।तज्जातीयत्वंचतद्वृत्तितादृशग्राहकग्राह्यताकत्वमत
द्वयमितिद्वेतादृशग्राहकग्राह्यताकत्वंप्रमाधर्मितान्यतरद्रूपवत्त्वंविशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादिर्वेयावज्ज्ञानग्राहकग्राह्यस्तद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्ववृत्तित्वेऽयमतःसिद्धस्ततोग्रा
ह्यताकज्ञानत्वादिभिन्नत्वसहितप्रमाधर्मत्वंसत्वात्तज्जातीयत्वरूपसाध्यनिर्वाहान्नांशतोबाधः।अन्यतरघटकप्रथमदलनिवेशाज्ज्ञानत्वादौनांशतोबाधोनवासाध्याप्रसिद्धिः।स्व
तोग्राह्यज्ञानत्वादिवृत्तिप्रमाधर्मत्वमादायसिद्धसाधनवारणायतत्रघटकद्वितीयदलेऽप्रामाण्यांतनिवेशः।तदर्थश्चग्राहकसमतद्व्यसिद्धस्वतोग्राह्यतात्तादृशपर्याप्तधर्म्मपर्याप्ताश्र
यत्वंतेनोभयसिद्धस्वतोग्राह्यप्रामाण्यैकदेशज्ञानत्वादिप्रकारकत्वादिविशिष्टप्रमाणापर्याप्तत्वेऽपिनक्षतिः।प्रमाकरणत्वेबाधवारणायप्रमाधर्मत्वनिवेशः।प्रमासत्त्वस्थलेज्ञानत्वमा
त्रनिवेशेज्ञानवृत्तिधर्ममात्रस्यैवान्यतररूपसत्त्वेनबाधानवकाशात्।पक्षतावच्छेदकघटकज्ञानवृत्तित्वमिज्ञांशवैयर्थ्यमितिप्रमात्वनिवेशनमात्रंनिवेशेनिप्रकारकत्वादौबाध

२नम्म प्रामाण्यांशइत्यर्थः

श्रीराम·
१२

वारकतया निरुक्तशामान्यपदार्थनिवेशसार्थक्यम्। एवं सति विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादिमात्रस्य स्वतोग्राह्यतामाहापार्थान्तरनिरासस्तादृशधर्मस्य स्वतोग्राह्यतासंभवेन बाधा
देस्तदेवावस्तुतस्त्वित्यादिकल्पानुसरणे बीजम्। यत्तु सजातीयत्वं यत्किंचित्तादृशधर्मव्यापकत्वं। तन्न। विशेष्यावृत्त्यप्रकारकान्यत्वस्य प्रमाभ्रमोभयवृत्तिसमूहालंबनेऽसत्वे
प्रमात्वाव्यापकतया बाधानुद्धारात्। न च संवादिप्रवृत्तिप्रयोजकतावच्छेदकत्वं तद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकप्रवृत्तिनियताव्यवहितपूर्ववृत्तितावच्छेदकत्वमवच्छेदकताघटकसं
बंधश्च स्वाश्रयत्व स्वाश्रयजन्यत्वान्यतरसंबंधः। स्वाश्रयजन्यत्वसंबंधेन प्रमाकरणत्वत्वावच्छिन्नस्यापि नियमतः संवादिप्रवृत्त्यव्यवहितपूर्ववृत्तितावत्तद्विप्रवृत्तिप्रयोजकता संवादि
४ वच्छेदकमिति तत्र बाधवारणाय ज्ञानपदम्। प्रमात्वाव्यापकदर्शितधर्मस्य न संवादिप्रवृत्तिनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदक इति न तत्र बाधावसर इति वाच्यम्। संबंधमध्येऽन्यतरत्वेन
स्वाश्रयजन्यत्वमंतर्भाव्य प्रमाकरणत्वसंग्रहे तेन पदसार्थक्योपपादने प्रमात्वप्रमाकरणत्वान्यतरत्वेन प्रमाकरणत्वं पक्षेऽन्तर्भाव्यैव तत्पदसार्थकतौ चिंतातान्। तथा सति साध्य
जातीयत्वानंतर्भावेपि बाधानवकाशात्। प्रमात्मकज्ञानीयजनतादिप्रकारकत्वव्यक्तीनां स्वतोग्राह्यतयानव्यापकतामादाय प्रमात्वे साध्यत्वेन सिद्धसाधनतापातात् चानुचयेन
रूपेण स्वतोग्राह्यत्वोपनीतमादाय यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नव्यापकत्वमेव स्वतोग्राह्यजातीयत्वं रजतत्वप्रकारकत्वादिनेव रजतत्वप्रकारकत्वादेः स्वतोग्राह्यतान्द्रूपावच्छिन्नवध

वृ.मि.टी.ग.
२५

मसाधारणमिति ननु तद्वच्छिन्नव्यापकता। प्रमात्वस्य गुरुमते शुक्तिज्ञानसहितस्य तत्र रजतत्वतावच्छिन्नरजतत्वविषयकज्ञानस्य भ्रमेपि ज्ञानांतरविषयप्रत्वांशे रजतत्व
स्य विशेषणतापन्नतापि रजतत्वप्रकारकत्वतावच्छिन्नसत्वेन ननु तद्वच्छिन्नव्यापकता प्रमात्वस्येति न तन्मते प्रमात्वस्य स्वतोग्राह्यतासिद्धिरिति वाच्यम्। एवमपि रजतत्वं उप
लक्षितधर्मिविशेष्यतानिरूपितरजतत्वप्रकारताकत्वत्वरूपस्वतोग्राह्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नं श[illegible]रजतादिविशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वादिप्रकारकत्वत्वविशिष्टस्य व्याप स्वा
कतया सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात्। यदि च निर्द्धर्मितावच्छेदकत्वानस्याश्रवत्वकतयाश्रवच्छिन्नरजतादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितरजतत्वादिनिष्ठप्रकारताकत्वमपि निरुक्तपक्ष
तं५ तावच्छेदकाक्रांतस्य च न निर्द्धर्मितावच्छेदकरजतत्वादिप्रमासाधारणोपदर्शितधर्मव्यापकत्वमित्युच्यते तदापि रजतत्वाद्युपलक्षितनिष्ठावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितरज
तत्वादिप्रकारताकत्वरूपव्यापकत्वस्य सिद्धस्वतोग्राह्यत्वधर्मव्यापकतायाः दर्शितप्रमात्वे सत्वेन सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात्। एवं प्रमात्वस्य ज्ञानव्यक्तिभेदेन किमपि प्रमासाधारणं संवादिप्र
वृत्तिनिपतत्पूर्ववर्तितावच्छेदकं यत्किंचित्संवादिप्रवृत्तिनिवेशेपि न कस्यापि प्रमामात्रस्य स्वतोग्राह्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नव्यापकत्वमिति वाच्यो दुर्वार एवेत्यलमसदावे
शेन। वस्तुतस्त्विति। प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ततावच्छिन्नम्। अत एव तद्वृत्तितत्प्रकारकत्वत्वसपक्षतानवच्छेदकतादेवाडनिकेति। विवक्षितनामरू

श्रीराम.
१५

विशेषवृत्ति

पेक्ष्यैः । प्रवृत्तिनिमित्तं इ [illegible]ति शरीरवृत्तिजातिविशेष इति शेषः । ज्ञानपदमिति । ज्ञानपदे दत्ते शरीरवृत्तिजातेर्ज्ञानवृत्तित्वाभावाद्व्युदासः । न च परतोग्राह्यत्वप्रयुक्तधर्मविशिष्टज्ञाने प्रमापदं केनचित्संकेतितं तादृशधर्मे बाध एवमपि दुरुद्धर एवेति वाच्यम् । द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति श्रुतिसत्त्वेन पितृकृतं नामैव वाचकं न त्वाधुनिककल्पितं तेन प्रमितिज्ञानवृत्तिपरतोग्राह्यत्वधर्मान्तरस्य प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तताभावात् । शक्यतावच्छेदकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । अथ नामकरणविधायकश्रुतिर्न चैत्रादिपदस्य नियामिका नैतं पितृकृतनाम्नो वाचकत्वमन्यनाम्नोऽवाचकत्वमिति चेदुच्यते । द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति श्रुतेः पदविशेषस्य किंन विधायकं वा कां पदविशेषबोद्धव्यत्वविशिष्टपुत्रविषयकसंकेतस्येष्टसाधनताबोधकं तत्र च तादृशवाक्यार्थविषयकं वेदवक्तुर्भगवतो ज्ञानमिव तादृशवाक्यार्थबोधपिषापि हेतुः । अन्यथा नात्स्यप्यनिर्वाहात् । वाक्यार्थबोधविषा च वाक्यार्थपरके तद्विषयकबोधमवगाहमानं वाक्यार्थमप्यवगाहते इति भगवदिच्छायाः पदविशेषबोद्धव्यत्वविशिष्टपुत्रविषयकत्वेन संकेतविषयकत्वसिद्धौ पदविशेषबोद्धव्यत्वविशिष्टपुत्रविषयकत्वमपि सिद्धं तथा च चैत्रादिपदबोद्धव्यत्वप्रकारतानिरूपितभगवदिच्छाविशेष्यतायाश्चैत्रादेः सत्त्वेन पितृसंकेतितस्यापि चैत्रादिपदस्य पुत्ररूपविशेषवाचकत्वं दुरपवादमेव । न चैवमपि चैत्रत्वादिजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं न सिध्यति । यद्विशिष्टे यत्पदबोद्धव्यत्वं परमेश्वरसंकेतेनावगाह्यते तादृशविशेषणस्यैव तत्पदप्रवृत्तिनिमित्त

कृ २

न्यै

त्वात्।उपदर्शितेच्छायां चपुत्रत्वादिविशिष्टस्यैवबोद्धव्यत्वतयाभानेननतुजातिविशेषणानामितिवाच्यम्।पुत्रासाधारणधर्मपुरस्कारेणैवपुत्रविषयकसंकेतस्यविधेयतया
तादृशधर्मविशिष्टविषयकत्वस्यसंकेतेनविशेषणतयातादृशवाक्यार्थबोधकतयातादृशवाक्यार्थविषयित्वांशेभगवदिच्छायांपुत्रासाधारणधर्मत्वोपलक्षितजातिविशेषा
णांबोद्धव्यत्वविशेष्यतयाभासमानधर्मिणिविशेषणतयाऽवगाहनध्रौव्यात्।एवमानुपूर्वीविशेषाणांवाचकतावच्छेदकत्वमपिनिर्व्यूढमिति।उपलक्षणीभूतेनकेनचिद्ध
र्मेणानुपूर्वीविशेषाणामविरोधविशेषणतावच्छेदकत्वपाभगवदिच्छायावगाहनस्योपगंतव्यत्वात्।यादृच्छिकसंकेतस्यचपदविशेषबोद्धव्यत्वविशिष्टवस्तुविशेषवि
षयकत्वेनवेदार्थत्वेमानाभावेनतद्विषयवस्तुनस्तत्तत्पदबोद्धव्यत्वतयाभगवदिच्छाविषयत्वमप्रामाणिकमिति।तादृशसंकेतविषयेपदवाचकत्वमेवयद्यपिचैत्रत्वावच्छिन्न
स्यचैत्रादिपदबोद्धव्यत्वेयथाजातिविशेषणांचैत्रादिपदजन्यबोधविषयोभवतिसाणाकारकक्षितसंकेतेप्राधान्येनभासतेनतथाप्राधान्येनसंकेतबोधविषयकभगवदिच्छा
यांभासतेकिंतुस्वत्वीस्याभिसादौस्वस्वत्वादिकमितोद्देश्यव्यवहारनियामकांवच्छेदकतांस्वपतद्विषयतांभाजनमेवेतितथापितत्तत्पदबोद्ध्यतायास्तत्तदर्थांशेभगवदि
च्छाप्रकारताभानेनतत्तदर्थस्यतत्तत्पदवाच्यतानियामकंनतूद्देश्यव्यवहारप्रयोजकविषयतैवेत्यदोषः।अधिकमन्यत्रविवेचितम्।उभयपदवाच्यमितिहृस्येति।पक्षस्यैकसोभ

घ४

पमतासिद्धत्वे वादिभ्यां स्वस्वमतसिद्धविभिन्नधर्मिणोरेव भावाभावरूपस्वस्वाभिमतसाध्यवत्तयोरन्यतमे संशयस्यैवानुपपत्तेरेकधर्मिणि भावाभावोभयज्ञानस्यैव संश-
यतादिति भावः। इह प्रकृतविप्रतिपत्तौ विधेय इति शेषः। धर्मी स्वतन्त्रत्वपरतन्त्रत्वरूपधर्मवत्त्वेनोपन्यस्तः। धर्मिपदं च विषयपदार्थविशेषणतया स्वार्थबोधकमिति ध्येयं। गता।
प्रकारत्वगर्भतादिति। तद्वत्तितत्प्रकारत्वरूपतादिति भावः। प्रामाण्यस्य। प्रामाण्यपदार्थस्य। तस्य चेति। प्रकारत्वस्य चेत्यर्थः। न्यायमत इति शेषः। प्रवः। ग्रहः। विषय इति। नियम-
न इत्यादि। तथा च तन्मते समवायादेः सांसर्गिकविषयताया अप्रामाणिकतया संसर्गतया तदंशे तदीयतत्संबंधविषयताशालित्वरूपं तदंशे तत्संबंधे तत्प्रकारकत्वं प्रा-
माण्यगर्भमसिद्धमिति समवायादिना रजतत्वादिमति समवायादिना रजतत्वादिप्रकारकत्वरूपं न्यायमतसिद्धं प्रामाण्यं परमतसिद्धमुभयमतप्रसिद्धं वाग्रहीतासंस-
र्गकधर्मधर्मिविषयकैकज्ञानत्वेन गुरुमतेपि स्वतोग्राह्यमिति कस्य पक्षतेति भावः। यद्यपि वस्तुतस्तत्त्वादिना प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ततावच्छिन्नस्य पक्षतायां निर्भरः। कृ-
तः। उभयमते प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ततावच्छिन्नप्रसिद्धमेव तथापि तन्मते प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं त्वसंसर्गाग्रह एवेति मेवं तन्न वतन्मतेपि स्वतस्त्वबाधान्न्यायमतसिद्धप्र-
मापदप्रवृत्तिनिमित्तोपदर्शितधर्मस्य च तन्मतासिद्धत्वात्। प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्ततया न्यायमतसिद्धत्वस्य वा न पक्षतावच्छेदकत्वं संभव एवं तत्प्रका-

नन्वित्यादि वं२ इत्येवं२

रकत्वस्योभयासिद्धत्वे विशेष्यतद्धर्म्मवत्वं तद्धर्मप्रकारकत्वं च यत्र व्यवसायानुव्यवसायेनानुमितास्वप्रकाशेन वागत्यतनइत्यग्रिममूलासंगतिश्चेत्साक्षेपसंगतिः निगर्वे
त्वित्यादेः पूर्वोक्तेत्यसाद्धि पाठे तु तद्वति तत्प्रकारकत्वतावच्छिन्नस्यैवैतत्पूर्वपक्षतावच्छेदकत्वेनाभिप्रेततादाक्षेपः साधु संगच्छते अत एव स्तु तास्ति वक्ष्यते त्वित्यादिक
त्वे प्रमापदस्य हि तन्निमित्तमनुभयसिद्धं पक्षद्वयमुक्तं उक्ताक्षेपपरीहारप्रकाशकतयैव पक्षतावच्छेदकस्योभयसिद्धतोक्तीर्न तु संगतेः न च प्रमापदस्य हि तन्निमित्तत्वेन प
क्षतेत्यस्य कानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात्कथं तदेवलक्ष्याक्षेपपरीहारसंगतिरिति वाच्यं साकांक्षधर्म्मधर्म्मिविषयकैकज्ञानत्वरूपविशिष्टज्ञानत्वमेव तन्मते प्रमापदप्रवृत्तिनि
मित्तं न तु च पदार्थान्तररूपाकांक्षेवप्रविष्टानत्वसंसर्गाग्रह इति तस्य स्वतो ग्राह्यत्वासंभव इत्यभिप्रायकतया तत्संगतेः न च तादृशप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तस्य स्वतस्त्व
संभवेपि तन्मते तस्य प्रमात्वेन तत्प्रकारकत्वस्य स्वप्रकाशग्राह्यत्वमात्रसाधकमूलासंगतिर्दुर्वार एवेति वाच्यं स्वप्रकाशेन गृह्यते तत्र स्ववृत्तिमत्तद्धर्म्मप्रकारकत्वमित्य
स्य स्वविषयधर्म्मिसाकांक्षतद्धर्म्मावगाहित्वानत्वरूपविशिष्टज्ञानत्वार्थकत्वोपगमात् तदुत्तरं तद्विशिष्टज्ञानत्वं [illegible] वेति पूरणान्नासंगतिः वैशिष्ट्यस्य सम
वायादेर्विशिष्टज्ञानाविषयत्वे विशिष्टज्ञानत्वं दुर्वचमिति साकांक्षांशे इति अग्रहीतेति स्वविषयतद्धर्म्मिनिष्ठतत्संसर्गावच्छिन्नाभावप्रतियोगितयाग्रहत्व

श्रीराम·
१६

मात्रात्तद्धर्म्मावगाहित्वान्नत्वस्य तद्धर्म्मितात्तत्संबंधेन तद्विशिष्टज्ञानत्वरूपत्वादित्यर्थः अग्रहत्वमात्रात्वं च तत्कालावछिन्नाग्रहत्वमात्रात्वाभावः न तु तद्ग्रहत्वमात्रात्वस्याभावः धर्म्मिवृत्तितया अभावांतरग्रहासमानकालीनविशिष्टबुद्धावव्याप्तेः वास्तवतत्संबंधयथाकृतार्थधर्म्मिधर्म्मिपरं व्यवच्छेद्येति असंसर्गाग्रहकालीनइदंउरूपरूपधर्म्मधर्म्मिविषयकसमूहालंबनस्याग्रहीतासंसर्गकत्वेन यथाकृतार्थधर्म्मिधर्म्मिविषयकत्वेन तत्राव्याप्तेर्न्नादित्यर्थः न वा संसर्गाग्रहकाले भवन्मते तत्सिद्धविशिष्टज्ञानस्यापि सामग्रीसत्वात् समूहालंबनमेव नोत्पद्यत इति वाच्यं एवमप्युक्तस्थले कथंचिद्विशिष्टज्ञानोत्पादनियमसंभवेपि विभिन्नसंस्कारादिभिः समूहालंबनादिस्मरणादशायां विशिष्टस्मरणादशायां विशिष्टस्मरणाद्यसंभवात् अस्मन्मतेतिप्रायमतत्सिद्धौ ये संबंधप्रतियोगितानुयोगिताख्यस्वरूपसंबंधौ तदात्मकधर्म्मत्वधर्म्मित्वपरमित्यर्थः तयोर्न्नियमतत्सिद्धत्वकथनं च तदवगाहित्वघटितप्रामाण्यपसोभयासिद्धतासत्त्वचत्वापरंवेत्वीयतद्धर्म्मिविषयतानिरूपितताया तत्संसर्गावछिन्नधर्म्मित्वविषयतात्तन्निरूपितताया तद्धर्म्मविषयतानिरूपिततादृशधर्म्मत्वविषयतात्तच्छालिज्ञानत्वं न च तत्संबंधेन तद्विशिष्टज्ञानत्वं धर्म्मित्वे वास्तवतद्धर्म्मिनिष्ठत्वमुपेस्य तद्विषयतायां तद्विषयतानिरूपितत्वनिवेशान्नेदं रूप्यं नेदं रजतमिति समूहालंबनबुद्धेरिदंत्वत्वावछिन्नांशे रजतत्वरूप्यत्वविशिष्टबुद्धितापत्तिः नच धर्म्मियकिंभे

कु·वि·गी·
२

ता१

देन धर्म्मिभेदान्नेयमापत्तिरिति वाच्यं तथाप्येकस्मन्नेकैव विभिन्नरूपेण यत्र विभिन्नविशेषणविशेष्यतानां तादृशसमूहालंबनविशिष्टबुद्धौ वैपरीत्यस्य दुर्वारत्वात् अस्मन्म
ते च तद्धर्म्मावच्छिन्नांशे विशिष्टधियो लक्षणे तद्धर्म्मावच्छिन्नाया धर्म्मिविषयताया निवेशनीयतया अतिप्रसंगानवकाशात् तद्धर्म्मत्वे वास्तव तद्धर्म्मिनिष्ठत्वमुपेक्ष्य तदुभयोत्त
योर्निरूप्यतानिरूपकभावनिवेशाद्धि भिन्नरूपावच्छिन्नस्यैकस्य यत्र विभिन्नविशेष्यविशेषणतानां तत्र न वैपरीत्यप्रसंगः तद्धर्म्मावच्छिन्नविशिष्टबुद्धित्वलक्षणे तद्धर्म्मावच्छिन्नाया
धर्म्मिविषयताया एव निवेशात् तद्धर्म्मिविषयतानिरूपितधर्म्मित्वविषयतानिरूपिततद्धर्म्मविषयताया एव तद्धर्म्मिविषयतानिरूपितधर्म्मत्वविषयतानिरूपितधर्म्मविषय
ताया एव वा निवेशो ऽजननमित्यादिबुद्धेरजनकत्वादौ ऽजनकत्वादिविशिष्टबुद्धित्वापत्तिरिति धर्म्मित्वधर्म्मत्वयोर्द्वयोरेव विशिष्टबुद्धौ भानमंगीकृत्य तदुभयावगाहिताघटितलक्षणाद
ः धर्म्मित्वावान्दंडइत्यादिज्ञानस्यादंडादिविशिष्टबुद्धित्वापत्तेः एतावद्द्वयपर्य्यंतलाभायासंसृत्वधर्म्मत्वयोश्च संसर्गविधयाविलक्षणविषयतामुपगम्यैव निवेशनीया अ
न्यथा धर्म्मितादिप्रकारकस्यपुरुषनिष्ठधर्म्मिताप्रतियोगिकधर्म्मितावान्दंडइत्यादिज्ञानस्यादंडादिविशिष्टबुद्धित्वापत्तेः एतावद्द्वयपर्य्यंतलाभायासंसर्गग्रहोपादानं अस्म
न्मतसिद्धविशिष्टज्ञानत्वकार्य्यकारितन्मतसिद्धधर्म्मधर्म्मिविषयकतानहपीष्टधर्म्मधर्म्मिविषयतयोरपि धर्म्मत्वधर्म्मित्वविषयतानिरूपितत्वोपगमात्तद्वारणाय धर्म्मिविष

दूर

विषय

श्रीराम
२

पत्तायां स्वीयत्वत्वाभावयमेकपदे इदमेव च प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे न तन्मते प्रसक्तः अतएव विषयतायां स्वीयत्वं परित्यज्य धर्म्मितानहत्वं निवेशयताद्रूप्ये गौरवप्रसक्तमिति वाच्यम् अभि

५२ प्रेतं न तु धर्म्मित्वावगाहित्वेन तन्मते सिद्धमिति साशंकां परिहरति तन्मते इति विषयत्वात् विषयतायाः निर्विवादत्वात् विशेषणत्वविशेष्यत्वयोरेव धर्म्मितावगाहित्वेन तन्मते सि

द्धमिति साशंकां परिहरांत्व दिरूपत्वादिति शेषः तद्वति तत्प्रकारकत्वस्याप्ययमेवार्थ इत्याह तथा चेति ननु घटादिघटत्वादिप्रकारकज्ञाननिष्ठप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वादिभेदेन भिद्य

ते तदाकृत्वापि प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं न प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ता स्वग्राहकयावत्सामग्रीघाट्यत्वं घटघटादिज्ञानग्राहकसकलसामग्रीणामेव प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ता स्वग्रा

हकयावत्सामग्र्यन्तर्गतत्वात् घटादिज्ञाननिष्ठप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तस्य च घटादिज्ञानग्राहकग्राहकताघटत्वादिप्रकारकज्ञानं विशिष्य निवेश्यते [illegible]हकयावद्ग्राह्यत्वसाध ७

अ४ नेप्यंशतो बाधोद्धर्षः एव[illegible]तः सकलज्ञाननिष्ठं प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तमेकमेवांगीकार्यं तथा च गृहमते प्रामाण्यग्राहकत्वविशेषणावैयर्थ्यं अयं घट इत्यादिज्ञाने घटत्वाप

शो प्रामाण्यग्रमस्यापि स्वनिष्ठं किंचिदं शीयप्रामाण्यग्राहित्वात्तन्न चोक्तप्रामाण्यग्रमतन्मते स्वविषयकज्ञानात्मको घट इति व्यवसायस्तदगृहीतासंसर्गकाप्रामाण्यापस्थि

तिष्वतत्वाप्रामाण्यापापस्थिर्घटत्वाभावादिरूपाप्रामाण्यघटत्वप्रकारांशीयप्रामाण्यगृहीतुं घट इति व्यवसायः घटत्वप्रकारांशे प्रामाण्यानवगाहनेकस्मिन्नंशे प्रामाण्यगृहीता

स्व१दे

ष्टिन्ति साध्यं घट इति व्यवसायस्य घटत्वप्रकारकत्वावत्त्वप्रामाण्यस्य मध्यमम्मितावच्छेदकीभूततज्ज्ञानवृत्तीदंत्वादिप्रकारकत्वात्तदंश एव प्रामाण्यावगाहित्वासंभवादित्याशं
क्यां निरस्यति ज्ञानप्रामाण्यपदे इति तत्तद्व्यक्तिपरे इति घटत्वादिप्रकारकज्ञानघटत्वादिमद्विशेष्यकत्वविशिष्टघटत्वादिप्रकारकत्वरूपविशेषभेदभिन्नप्रामाण्यपरे ननु प्रामा
ण्यपदं सर्वसाधारणैकप्रामाण्यपरमित्यर्थः प्रत्येकसाध्याभिसंबन्धोऽसंभवत इति घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिरूपप्रत्येकप्रामाण्ये तन्नत्वामाण्याश्रयग्राहकयावद्रूपाद्घटत्व
रूपसाध्यसंबन्धोऽनुमितौ विषयीक्रियत इत्यर्थः अयमाशयः प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं तद्वति तत्प्रकारकत्वं सर्वसाधारणमेकमिति न संभवद्युक्तिकं न तद्दृश्यमेतावताऽपि तु घट
त्वघटत्वादिभेदात् भिन्नमेव एवं च तत्तस्मिन् सामान्यतः प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोपस्थितेऽपि घटत्वादिरूपप्रकारस्थिति तत्प्रामाण्ये तत्तत्प्रामाण्याश्रयग्राहकयावद्रूपत्वम
वाधितमेवानुमितिविषयः स्वाश्रयत्वेनैव ज्ञानस्य साध्यवत्कतया एकप्रामाण्येऽपरप्रामाण्याश्रयग्राहकाभावत्वेऽपि क्षतिविरहात् प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वेन ज्ञान
निवेश एव उक्तरीत्या तद्ग्राहकयावद्रूपत्वस्य कचिदपि प्रामाण्ये निर्वाहायोगात् स्वपदार्थस्य तत्तत्प्रामाण्यरूपत्वेऽपि तत्तत्प्रामाण्याश्रयग्राहकयावद्रूपत्वतानामन्यूनमन्यून
मत्वेन साध्यत्वोपगमादंशतो बाधस्याप्यनवकाशात् तथा चाप्रामाण्यग्राहकत्वविशेषणाप्रवेशे तत्तत्प्रामाण्ये तत्तत्प्रामाण्यविशेषप्रामाण्यभ्रमरूपतदाश्रयग्राहका

सतंपक्षतुगतं २

पं २ दृ र्थ

श्रीराम·

ओंम मश्री
थात्वेन याबाधोद्धृष्परिहरस्त्वेनिन्नतद्वैयर्थ्यमिति केचित्तु बाधेन प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयग्राहकग्राह्यावत् सांध्यात्वस्य प्रामाण्ये साधनासंभवात् ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वावच्छेदेने
व प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तग्राहकत्वं मीमांसकैः साधनीयं तथा च गुरुमते स्वाप्रामाण्यग्राहकपदवैयर्थ्यमिति शंकयानुकूलफक्किकामवतारयति चतुर्थविशतिपत्रस्यानंतरं प्रत्येकमेव
तेर स्तुकेनस्तुर्वे विपर्ययपत्तित्रये ग्राह्यज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वादिरूपविशिकोटिद्वयोस्तयोगंगाबासिषाधयिषितेसाकांक्षापाते विवक्षितेपितुमाह इयमिति इयं प्रथमावधि विशतिपत्रि ओ२
यविषयीभूता भावकोटिर्मीमांसकत्रये यत्साधयितुमिष्टा तत्रे सिषाधयिषितानंतरेत्र प्रथमविशतिपत्रे विशिकोटिर्मतत्रये प्रामाण्यरूपे पक्षे सत्वदर्शयति गुर्विस्यादिना स्वप्रकाशः स्वविषयको
ल रजतमिदमित्यादिव्यवसायः स्वादिपदैर्मतत्रयप्रमापदजन्यग्राहकोदाहरणपरिग्रहः ज्ञाततालिंगकानुमित्यादिना प्रामाण्यग्रहादिति शेषः सर्वमतसाधारणत्वात् मतत्रयस्यवतत्रोप
पत्तेः प्राभाकरादिमते स्वप्रकाशाव्यवसायादिसामग्र्या एव ज्ञानग्राहकत्वादिति भावः तत्र सिद्धिः तत्प्रामाण्यग्राह्यज्ञानग्राहकग्राह्यत्वस्य मीमांसकत्रैयापिकोभयमते प्रसिद्धिः
तेनज्ञानेइति प्रकृतप्रामाण्यग्राह्यज्ञाने इत्यर्थः प्रयाभिरजतत्ववतिरजतत्वप्रकारकत्वादृशाग्राह्यरजतमितिसाकारकज्ञानाज्ञानानांप्रत्येकं तत्कसापितदाग्रहयाविद्ग्राहकग्राह्यत्वं तथा
पि स्वत्वाननुगमेन प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तसामान्येन ताश्रयग्राहकग्राह्यत्वसाधनं घटते तत्तज्ज्ञानवृत्तिप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ते विशिष्यतत्तज्ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वसा
ओ२

प्रमि·दी·ग·
१९

नि मि म त २ मा २

घनीयं च प्रामाण्यग्राहकानुव्यवसायादिग्राह्यज्ञानप्रामाण्यं विशिष्य नोपादेयं अपि तु तदन्यदेवेति लाभापे व्यवसाये च प्रामाण्यग्राहकत्वोक्तौ नमित्यभिप्रायेणेदं रजतत्वा
घर दिप्रकारकप्रमाग्राहकयावद्ग्राह्यत्वानामस्य तन्मतेनानुगम[illegible]प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्नधर्मिनि साधने ज्ञाने प्रसिद्ध्यसंभवादाह तत्र हि विषयादाविति प्रमापदघटकरजतत्वर
जतत्वाद्यासिद्ध्यर्थः न च कस्यापि रजतस्य प्रत्येकं न रजतविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानग्राहकयावद्ग्राह्यत्वं तत्तद्रजतस्य तत्तद्रजतविषयकरजतज्ञानग्राहकग्राह्यत्वा
दिति वाच्यं ज्ञानव्यक्तिभेदेन विषयताभेदविरहे विशेष्यादिभेदेन विशेष्यतायाः प्रकारताया अभेदात्तद्घटितस्य विशेष्यताविशेषणतायत्र विशेष्यरजतादिमापि
घटितस्य प्रामाण्यस्य नानारजतादिविशेष्यकज्ञानेष्वेकाभिर्वाहित्वाण् एकैकरजतादिघटितप्रामाण्यग्राहकयावद्ग्राह्यत्वानामेव साध्येऽन्तर्भावनीयतया विशेष्यरजु
ताद्यवच्छिन्नप्रसिद्धिसौलभ्यात् आदिना केवलप्रकारिताहि परिग्रहः तत्र ज्ञानत्वेन तत्प्रसिद्धिः कथमुपेक्षितेत्यत आह ज्ञानत्व इति परमते परमत एव न तु न्यायमते इति शेषः तन् प्याय ३
न्यमते प्रमापदघटितशाब्दसामग्र्या अपि विवक्षणीयत्वविषयज्ञानग्राहकयावत्सामग्र्यन्तर्गततया तथा च ज्ञानिष्ठतदनुभवत्वस्यैव ग्रहेण ज्ञानत्वे प्रसिद्ध्यसंभवात् न चैवं परमते
प्रिक्रुणो ज्ञानत्वेन तत्प्रसिद्धिहेतुसामग्र्ये वाग्रहादित्यत आह तन्मते इति ज्ञानत्वस्यैवानुभवत्वेनाननुभवत्वरूपत्वेन अनुभूपदेनानुभवत्वघटितप्रमात्वविशिष्टवाच

श्री एम·
१९

पा १

प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षतं मे या संभवदुक्तिकं भवेत् । अनुभवत्वघटितेन त्विन्नस्तत्र अधोवादिति वाच्यं । अनुभवत्वानवच्छिन्नविशेष्यतया २

क्त्वप्रमापदेन अनुभवपदस्य विषयसहितज्ञानग्राहकतामावेन यथार्थकत्तासंगतेः इदं तु सर्वं यथार्थापामपि स्मृतौ प्रमाव्यवहाराभावेन प्रमापदस्यानुभवत्वघटितधर्म्मरूपप्र
प २ वृत्तिनिमित्तमित्याशयेन चेत्तथा सति प्रमापदशक्यतावच्छेदकत्वस्यैव प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तपदेन विवक्षणात् न चानुभवत्वस्य ज्ञानत्वघटितत्वेऽपि रजतत्ववति रजतत्वप्रकार
पिन ३ को गुण इति शाब्दबोधादिना तत्तामत्ताग्रहात् परमते ज्ञानत्वेन तत्प्रसिद्धिरिति वाच्यं तादृशसामग्रीसत्त्वे रजतत्वप्रकारको गुण इति शाब्दादिसामग्रीवदुपदर्शनीयविशेषणेन वा र
गात् अत्र वैकाशेषार्थकयावत्पदस्यानेकत्वरूपमर्थं प्रकृते परित्यज्य तिथावत्पदमिति अशेषत्वमेव समुपपत्तितेनेति स्वविषयकत्वनियमेनेति स्वग्राहकत्वनियमेनेत्यर्थः नियतत्वं व्या
४म प्यत्वं सा चात्मत्वादात्म्यसंबंधेन बोध्यं स्वाश्रयग्राहकसामग्रीत्वव्यापकस्वग्राहकताकत्वपर्यवसितं तत्सामग्रीपदं च उभयपदं न ग्रहोपधायकतारूपग्राहकतालाभाय व्यापकत्वादि शिस्वरूपयो
ग्यतानिवेशे न्यायमतेऽप्यनुव्यवसायसामग्रीणां सर्वासामेवोपनीतप्रामाण्यविशिष्टज्ञानलौकिकमानसस्वरूपयोग्यतया सिद्धसाधनात् व्याप्यत्वादिशिस्वरूपयोग्यतानिवेशे ज्ञानग्रह
फलानुपधायकमनोयोगादिषु व्यभिचारात् साधारणाज्ञानुपहस्वरूपयोग्यतां प्रति प्रामाण्यग्रहानुपधायकताया अव्यापकतया साध्याप्रसिद्धेः आयत्तेः यद्यपि न्यायमतेऽपि प्रामाण्यग्रहकता
निर्वाह्यमविषयकज्ञानग्राहकसामग्रीत्वव्यापिकैव रजतत्वप्रकारकत्वतादृशैव अनुव्यवसायसामग्रीभिः प्रामाण्यग्रहात् न च स्वाश्रयग्राहकत्वव्यापकोपधायकताकग्रहवि

घपत्वं भ्रमारोपत्वावच्छिन्ने साधनीयमतो न दोषः। न्यायमते भ्रमारोपत्वस्य रजतत्वादिविशिष्टविषयकविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वपरितस्मात्त्वत्वसामान्यकग्रहविषयतानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं भ्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वमते मीमांसकमते वितथस्यापावृज्ज्ञानग्रहविषयतानवच्छेदकतया तदवच्छेदेनोक्तसाध्यसाधनासंभवात् न च भ्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ततावच्छेदकतापर्याप्त्युपलक्षितधर्मावच्छिन्ने साध्यं साधनीयं तादृशभ्रमत्वधर्मो रजतादिविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वसहितं रजतत्वादिप्रकारकत्वमेव तादृशभ्रमस्योक्तग्रहविषयतावच्छेदकत्वं परमतएवेति न दोष इति वाच्यं एवमपि न्यायमतेपि क्वाचित्कभ्रमारोपत्वविशिष्टग्राहकतायाः भ्रमेयत्वग्राहकत्वाज्ज्ञानादिना तथाविधसामग्रीत्वसामग्रीत्वव्यापकतयासिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् तत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकतानिवेशे च सामग्रीभेदभिन्नग्राहकतानां सर्वासामेव चालनीन्यायेन सामग्रीनिष्ठाभावप्रतियोगितयासत्वाव्याप्यसिद्धेः भ्रमारोपत्वविशिष्टग्राहकतात्वेन व्यापकतानिवेशे तादृशव्यापकताया नैयायिकासिद्धत्वात्तन्मते साध्याप्रसिद्धिः न च भ्रमारोपत्वविशिष्टग्राहकतातादृशग्राहकताभिन्नग्राहकतात्वावच्छिन्नरूपेणाव्यापकतातद्ग्राहकताकत्वस्य साध्यत्वे तथा न्यायमते साध्याप्रसिद्धिः ज्ञानादिग्राहकताया एव भ्रमारोपविशिष्टग्राहकताभिन्नग्राहकतात्वेन तन्मते तादृशसामग्रीत्वव्यापकत्वादिति वाच्यं ज्ञानादिविषयकस्यापि ग्रहस्य भ्रमारोपग्रहतया ज्ञानादिग्रहतया च ज्ञानादिग्राहकतायाः भ्रमारोपग्राहकतात्मक

ना ४
तताद्र
त २

तयातस्यास्तत्स्यग्राहकतात्वेन व्यापकत्वायोगात् तथापि स्वनिरूपग्राह्योपधायकत्वसंबंधावच्छिन्नाप्रामाण्यत्वावच्छिन्नविषयतात्वज्ञानविषयतात्वान्यतररूपावच्छिन्नव्या
पकता न द्विषयतात्वस्य साध्यतया विवक्षणान् न दोषः। अयमते ज्ञानस्य वृत्तादृशसाध्यप्रसिद्धेः विषयभेदेन विषयताभेदात् प्रामाण्यज्ञानविषयतात्वेन व्यापिकाया विषय
ताया बाधात् प्रामाण्यत्वावच्छिन्नविषयतात्वरूपावच्छिन्नत्वेन रूपेणासिद्धव्यापकताश्रयविषयतासिद्धिः अथवा प्रामाण्यत्वविशिष्टग्राहकतानुप्रामाण्याविषयकज्ञानवि
षयतात्वान्यतररूपेणाप्यव्यापकज्ञानत्वनिरूपकग्रहविषयत्वं साध्यं प्रामाण्यविषयकेन केनचिज्ज्ञानेन तादृशसामग्रीणां कदाचिद्विषयीकरणान् तादृशज्ञानविषयता
त्वेन यानादृशसामग्रीत्वव्यापकतातद्द्विषयतानिरूपकग्रहविषयतामाश्रयप्रामाण्य ज्ञानविषयसामग्र्यादावेव प्रसिध्यति साध्यं न्यायमते यत्प्रामाण्यविषयकज्ञान भिन्नं४
विषयताप्रामाण्ये बाधितेति प्रामाण्यग्राहकतात्वावच्छिन्नत्वेन सामग्रीव्यापकताविषयिणी तादृशव्यापकताश्रयजनकतानिरूपकग्रहविषयतायां प्रामाण्ये सिद्धिर्निष्प्रत्यू
हैवेति अनेकत्वांशपरित्यागफलमाह अत इति परस्प्रामाण्यस्यैकैव ज्ञानग्राहकसामग्री सविषयसाश्रयग्रहसामग्रीतत्र प्रामाण्येऽनेकसाम्न्यग्राहकसामग्र्यप्रसिद्धा साध्य
सत्वानिर्वाहे हेतोरं [illegible] न्तो बाधो नेत्यर्थः साध्यघटकसामग्र्याभावतत्पदलभ्यमनेकत्वमपरित्यज्य तदंशपक्षसंकोचोपदर्शितमंतरेणो वार्यमाणे केषांचिन्मतमाह अत्र केचिदिति न किंचि

री धं री

ज्ञानपरं ज्ञानत्वेन प्रमापदस्य प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वेन वा ज्ञानपरं प्रत्येकं प्रामाण्यस्य घटत्ववतीत्यादेः सामान्यरूपेणापक्षीकृतस्यापि प्रत्येकं तदनाश्रयीभूतज्ञानेति प्रत्येकं तस्य अनाश्रयीभूततदवगाहिज्ञानेत्यर्थः प्रत्येकतदाश्रयेति पाठे घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यानां तदाश्रयेत्यर्थः भ्रमप्रमयोरिति गुरुमते ज्ञानमात्रस्यैव विषयसाहित्येन स्वजनकसामग्रीग्राह्यत्वनियमात् तन्मतानुपन्यासः ज्ञेयत्वानियमेन स्वविषयकज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वानियमेन उत्पन्नस्यापि ज्ञानस्य विषयान्तरसंचारादिना अनुव्यवसायाद्यनुदयादिति भावः अज्ञायमानव्यक्तिविशेषप्रामाण्यमिति ज्ञायमाना व्यक्तिराश्रयो यस्य तज्ज्ञायमानव्यक्तिकं तथाभूतं यद्विशेष्यस्य ज्ञानविशेष्यस्य विषयविशेषघटितं प्रामाण्यं तत्रेत्यर्थः यथाश्रुते ज्ञायमानज्ञानप्रामाण्यस्याप्यज्ञायमानव्यक्तिविशेषवृत्तितया तदाश्रयज्ञानग्राहकसामग्र्याः अप्रसिद्धसंगतेः ज्ञायमानत्वं ज्ञानस्य स्वस्य प्रामाण्यस्य विषयज्ञानग्राहकसामग्र्यधीनं ग्राह्यत्वमभिप्रायविषयः पक्षसंकोचस्य प्रामाण्यपदस्य विशेषपरतया प्रामाण्यविशेषाणां पक्षत्वबहिर्भावस्य तत एव पक्षसंकोचादेव पृथक्कृतेऽपि एकमात्रसामग्रीग्राह्यप्रामाण्येऽपि सामंजस्यात् बाधनिरासनिर्वाहात् नन्वितीममाशयमबुध्यमानस्याशंकामात्रप्रकाशनेन निराकुरुते न चेत्यादिना ज्ञानव्यक्तौ तत्प्रामाण्यस्य ज्ञानरूपाश्रयसामग्रीतादृशप्रामाण्याश्रयज्ञानग्राहकसामग्रीतदप्रसरे प्रामाण्यानवतारे धर्म्मिण एव तदीयप्रामाण्यस्वरूपधर्मितो विरुद्धमारोहात् अप्रमितत्वात् उभयथा

प्रसत्वाप्रसत्वाभ्यां सामान्यतः प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वज्ञानत्वादिना प्रमात्वप्रवृत्तौ तज्ज्ञानग्राहकग्राह्यादिप्रवृत्तौ उभयोरेह संभवात् तत्प्रामाण्याश्रयत्वेन ज्ञानज्ञानात्तस्मा
ध्यघटकसामग्र्यास्तादृशज्ञानाग्राहकत्वनिश्चये [illegible]न साध्यप्रसिद्ध्यसंभवादित्यर्थः ननु तादृशज्ञानप्रसिद्ध्या तद्ग्रहस्य कार्यतया सामग्र्यधीनत्वात् उभानान्तद्ग्राहकसामग्रीप्रसि
द्धिरित्यत आह नचेत्तावतेति सामग्रीप्रसिद्धिः साध्यघटकसामग्रीप्रसिद्धिः तत्सत्त्वानौचित्यात् प्रामाण्यपदस्य विशेषपरत्वकल्पनाया अयुक्तत्वात् ननु संकोचस्यावश्यक
पुके उक्तेरित्यत आह नहीति एकत्र संकोचः ज्ञायमानज्ञानावृत्तिप्रामाण्यस्य पक्षबहिर्भावमात्रं उभयफलकत्वं चान्यत्रापि सैकसामग्रीग्राह्यत्वाश्रयप्रामाण्य[illegible]स्यापि तद्बहिर्भावः सुकर इति शे क४
षः नत्वनुरोधात् मुरारिमिश्रपक्षेऽपि ज्ञातप्रमाणाश्रयकप्रामाण्ये बाधवारणानुरोधात् ज्ञायमानज्ञानेतरपरतेति पक्षेकसामग्र्यग्राह्यभिन्नज्ञानपरत्वेत्यर्थः एकग्राहकसाम
ग्रीकत्वेति एकसामग्रीग्राह्यप्रामाण्यकत्वेत्यर्थः उभयपरं स्यादिति तावन्मतत्रयसाधारणात्मकत्वानुपपत्त्या विप्रतिपत्तेः साधारण्यं तत्स्यादिति भावः ने[illegible]कसामग्रीग्राह्यप्रा ने२
माण्यकज्ञानपरतया साधारण्यमित्यत आह एकत्वेति तादृशसामग्र्याग्राह्येति अप्रामाण्यग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वाश्रयवृत्ते[illegible]त्यर्थः एतच्च प्रामाण्ये विशेषणं पक्षाक्रान्तस्य ज्ञा
नविशेषणत्वे यादृशप्रामाण्याश्रयः किञ्चिज्ज्ञानमप्रामाण्यग्राहकसामग्रीग्राह्यं किञ्चिच्च ज्ञानं न तथा तद्वारणेन बाधस्य दुर्वारत्वात् सविषयज्ञानग्राहकेति विषयसहितज्ञा

रु२

मा ३

नग्राहिका विषयविशेषितज्ञानग्राहकैयावत् ज्ञानपदेन ज्ञानपदघटितया प्रामाण्यबोधकपदघटितया ज्ञानं गुणा इत्यादिज्ञानग्रहजनकसामग्र्या घटज्ञानपदेनेति घटप
दसमभिव्याहृतज्ञानपदघटितप्रामाण्यबोधकपदघटितसामग्रीत्यर्थः योग्यताबलात् तदन्वयप्रयोजकधर्म्मात्मकयोग्यतारूपविशिष्टत्वज्ञानबलात् गुरुमते शाब्दबोधवि
षय इत्यग्रिमेणान्वयः श्रुतार्थापत्तिस्थले दिवाभोजी पीन इत्यत्रान्वयप्रयोजकरात्रिभोजित्वबोधकपदं विना योग्यताज्ञानाभावेन पीनत्वबोधानुपपत्तिज्ञानाधीनतद्बोधकपद
कल्पनस्थले इहापि घटज्ञानमित्यादावपि ज्ञानत्वघटविषयत्वयोरिति निरूपकत्वं षष्ठ्यर्थः तत्र ज्ञानत्वस्याश्रयतया घटविषयकत्वस्य प्रतियोगितयान्वयाच्च ज्ञानत्वस्य घटवि
षयत्वातिप्रसक्तेस्यर्थः ज्ञानत्वस्य शुद्धस्य घटविषयकत्वान्वयितावच्छेदकत्वासंभवेनेति शेषः घटत्वप्रकारकत्वघटविशेष्यकत्वयोरिति यद्यपि घटज्ञानमित्यत्र घटविशेष्यक
त्वभानेन तदन्वयितावच्छेदकभानापेक्षा न तु घटत्वप्रकारकत्वरूपान्वयितावच्छेदकभाने अनवस्थानादिति अन्योन्यान्वयितावच्छेदकत्वाभिधानमसंगतं तथापि घटत्वप्र
कारकं ज्ञानमित्यादिशाब्दबोधाभिप्रायेण घटविशेष्यकत्वस्य घटत्वप्रकारकत्वान्वयितावच्छेदकत्वाभिधानं यद्यपि द्रव्यमित्यादिज्ञाने घटविशेष्यकत्वं घटत्वप्रकारकत्व
रूपान्वयितावच्छेदकभाने अनवस्थानादिति अन्योन्यान्वयितावच्छेदकत्वाभिधानमसंगतं तथापि घटत्वप्रकारकं ज्ञानमित्यादिशाब्दबोधाभिप्रायेण घटविशेष्यकत्वस्य

न्यं२

शाब्दबोधे विषयत्वमस्ति विसग्रिमेणान्वयः २ कब्लग ४

घटत्वप्रकारकत्वान्नयिनावच्छेदकत्वाभिधानं यद्यपि द्रव्यमित्यादिज्ञाने घटविशेष्यकत्वं घटत्वप्रकारकत्वातिप्रसक्तं तथापि मिश्रादिमते यथा घटत्वादिप्रकारकत्वे घटा
दिविशेष्यकत्वस्य बाधाभावकापोद्यानियमोऽग्रेवक्ष्यमाणस्तथा प्रकृते विबाधकापोद्यस्य नियमो गृह्यते बोध्यः योग्यतावत्वादिति अन्वयप्रयोजकधर्मवत्वरूपयोग्यता
ज्ञानवत्वादित्यर्थः तज्ज्ञानस्य तन्मते शाब्दधीहेतुतया तस्यैव स्वविषयान्वयप्रयोजकरूपभासकत्वादिति भावः शाब्दानुपस्थितयोः अन्वयितावच्छेदकघटत्वप्रकारकत्वादि
बोधककालीनशब्देनोपस्थापितयोरित्यर्थः बाधकाद्योग्य इति बाधंक[illegible]णाद्विशेषणानां तत्र समनन्तर्भाव्य दुर्ग्रहे विशेषणानां तदंशान्तर्भावेन ग्राह्यत्व इत्यर्थः यद्यपि विशेषणानां बाधका
भाव एवं तन्निवेशस्यावश्यकत्वे च घटत्वप्रकारकत्वांशे वैयर्थ्यं घटविशेष्यकत्वबाधकप्रमाणाविरहस्यैव घटविशेष्यकत्वानतिप्रसक्ततया तदन्वयितावच्छेदकत्वसंभवा
न २ त् तन्मात्रस्य तथाभाने चेन प्रामाण्यभाननिर्वाहस्तथापि घटत्वप्रकारकस्य घटविशेष्यकत्वे यद्यद्बाधकं तदभावा एव विशेषणं न तु तदप्रकारकज्ञानस्य तथात्वे बाधका
नामप्रमाणाः तथा च घटत्वप्रकारकत्वानिवेशे घटत्वाप्रकारकज्ञाने उक्तबाधकविरहसत्वेन तदतिप्रसक्तत्वात्तत्प्रकारकत्वनिवेशनस्यावश्यकतेति भावः यत्तु बाधकाद्योग्यो
बाधकेरणानां दुर्ग्रहः तथा च बाधकव्यभिचाराग्रहाभावदशायांमहेपि घटत्वप्रकारकत्वे घटविशेष्यकत्वनियमग्रहसंभवेनान्वयितावच्छेदकतया तद्भानसंभवः भ्रम
वैशे

प्रमासाधारणंन्नपव्याप्यत्वग्रंहविषयधर्म्मिवत्ताज्ञानस्यैवशाब्दधीहेतुतयातादृशव्याप्यत्वग्रहस्यैवानुमितावच्छेदकत्तयामानाद्वितिभावइमियास्त्वानंतरदस्तत्रअथवा
धकसंभवइत्याद्यभिमग्रंथासंदर्भात्तथाहिवाधकसंभवइत्यस्यनियमग्रहप्रतिवंधकव्यभिचार[illegible]वंइत्येतदर्थकतायाएव – तन्मतेत्स्वीकरणीयतयाअप्रामाण्यग्रा
हकत्वमेवसामग्र्याअसिद्धमितिनसंगच्छतेघटत्वप्रकारकत्वेप्रमात्वाभावेनघटविशेष्यकत्वव्यभिचारज्ञानकालेप्रमेप्रामाण्यविरोधिनोघटाविशेष्यकत्वस्यग्रहनिय
मेपिप्रमात्वाश्रयघटज्ञानेशाब्दवोधेनरत्वमारोप्रमात्वविरोधिग्रहानियमात्तवाधस्यदुर्वारत्वात् अस्मन्मतेचतद्व्यदिवाधकानवतारंइत्यादिग्रंथएवंव्याख्येयः यदिघट
विशेष्यकत्ववाधकस्यशाब्दवोधग्राह्यघटज्ञानेनावतारस्तदाप्रतिवंधकाभावेनवाधकाभावसहितंघटत्वप्रकारकत्वरूपमनुमितावच्छेदकंशाब्दवोधेनतत्रावगाह्यतत्व
वेतिप्रामाण्यग्राहकत्वंनचोक्तमेवअयपदितादृशघटैविशेष्यकत्ववाधकग्रहोपिवर्त्ततेतादृशवाधकस्यैवप्रामाण्यविरुद्धस्यतत्रज्ञानेअवगाहनेनतज्ज्ञानेप्रामाण्य
विरोधिग्रहासमवहितत्वरूपंतज्ज्ञानेप्रामाण्यविरोध्यग्राहकत्वंसामग्र्याअसिद्धमितिनवाभावकाशइतिनचघटविशेष्यकत्ववाधकस्यतत्रग्रहदशायांघटविशेष्यक
त्वमेवतत्रनभासितुमीष्टइतिसविषयज्ञानग्राहकसामग्र्याएवासंभवइतितादृशसामग्र्याअप्रमाण्यग्राहकत्वासिद्धिकथनविरोधइतिवाच्यंघटविशेष्यकत्ववाध

ज्ञानेघ८३

मु२

कस्य वस्तुगत्वात्तदभाववद्याप्यस्य तदभावव्याप्यत्वेनाग्रहदशायां यद्धेतुविशेष्यकत्वेन ज्ञानमानसंभवात् नियमावधारणं नास्तीति न च यद्घटत्वप्रकारकत्वे घटवि
शेष्यकत्वनियमावधारणं नास्ति न तदारोपितज्ञानाभावाद्वाहार्यबोधस्यैव न जायत इति न बाधप्रसक्तिरिति वाच्यं प्रमात्मकस्य भ्रमरूपस्य वा नियमग्रहस्य विषयीभूतधर्मि
तरज्ञानादेव शाब्दबोधसंभवात् अन्वयितावच्छेदकस्य योग्यताबलादभानमं पगच्छतापि इतरकोटिबाधनिश्चयस्य तद्भासकत्वमुपेयते घटेन जलमाहरेत्यादौ छि
द्रत्वबाधबलादेवाच्छिद्रत्वलाभात् इतरबाधश्च कोट्यंतरवत्तिसमभिव्याहृतान्वयिनिश्चयः समभिव्याहृतान्वयितिकोट्यंतरविरहनिश्चयः एवं च घटेन जलमाहरेत्यादौ छिद्र
घटो न जलाहरणसाधनं जलाहरणसाधनं घटो न छिद्र इति वा बाधनिश्चयः छिद्रेतरत्वभासकः न चार्थाध्याहारवादिनां अध्याहृतार्थांतरस्येव अन्वयप्रयोजकरूपस्यापि भाने
तरबाधापेक्षा अविशेषात् भट्टमतेपि पदकल्पनया तद्बोधे पदार्थांतरस्येवान्वयप्रयोजकरूपस्यापि भानेनेतरबाधापेक्षेति वाच्यं अन्वयप्रयोजकरूपस्यान्वयितावच्छेदकत
याभानेन तदंशे तात्पर्यग्रहानपेक्षः अर्थांतराभाने च न तदपेक्षेति विशेषेणान्वयप्रयोजकरूपस्येतरबाधसापेक्षग्रहकत्वसंभवादित्याशयेनाह किं चेति ननु तत्संशयेनेतरबाधानि
श्चये प्रशस्तेति गौरत्वादिः प्रशस्तरूपान्वयनियतत्वग्रहेपि गौरत्वादीनां रूपाभावानिश्चयदशायां प्रशस्तरूपवान्मैत्र इत्यादिशाब्दात् गौरो मैत्रः प्रशस्तरूपवानित्याकारक

विधानरूपार्थांतरेस्यार्थः २)

४

(द्वितीयकल्पोक्तबाधानुसारेण)

(द्वाराभिसुत्तेपि घोहीत्याद्यर्थस्य पदानुपस्थितस्य सर्थः ४)

कृ·मि·टी·ग·
२५

शाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः तदुत्तरं च गौरो न वा मैत्र इत्यादिसंशयापेक्षोत्पत्तिसंभव इति भावः नचतत्र शाब्दबोधात्पूर्वं गौरत्वादेर्धर्म्मिणि तात्पर्यग्रहे योग्यताज्ञानमेव नास्ति तद्ग्रहस्थले
च शाब्दबोधानंतरं गौरत्वादिसंशयो न भवत्येवेति वाच्यं श्रुत्वयस्यानुमेयतावच्छेदकाप्रसंशयसाधारण्येमे वाच्यप्रयोजकरूपवत्ताज्ञानं हेतुः तथा च धर्म्मिणि गौरत्वाद्यनिश्चये
पि संशयात् शाब्दबोधोत्पत्तौ तत्र शाब्दबोधे गौरत्वादिभाने तदुत्तरमनुभवसिद्धस्य गौरत्वादिसंशयस्यानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् बाधसंशय इति ज्ञानरूपधर्म्मितावघ
टत्वेन प्रकारकत्वाभावस्य संशयमात्रेन तु तन्निश्चय इत्यर्थः अत्र च प्रयोजकरूपस्य निश्चयः शाब्दे हेतुरिति मते नैष दोष इत्यत आहापि चेति प्रकारांतराभावात् घटविषय
कज्ञानत्वादिमात्रेणैव व्यापकतावगाहिग्रहजन्यानुमितौ घटत्वादिप्रकारकत्वमात्रस्योपपादितत्वाभावात् तथा च तत्रेति सामान्याभावेनेति शेषः तज्ज्ञानप्रकारेति प्रकृतसा
मान्यघटकरजतत्वादिरूपप्रकारेत्यर्थः तज्ज्ञानविशेष्येति प्रकृतसामान्यघटकरजतादिरूपविशेष्ये इत्यर्थः तज्ज्ञानोल्लिखितप्रकारविशिष्टेति प्रकृतसामान्यघटकरज
तत्वादिप्रकारविशिष्टेत्यर्थः रजतत्वादेर्विशेषणत्वं च ज्ञानग्रहविषयतावृथान्नोपदर्शनेनैयायिकानां मते तादृशसामग्र्याः रजतत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वरजतत्वादि
प्रकारकत्वाभ्यां ज्ञानग्राहिकया सामग्र्या सामान्यग्रहः रजतत्वादिमत्तासादिसामान्यस्याग्रहः तावन्मात्रस्य सामान्यशरीरत्वादिति भावः अधिकस्य तद्घटकत्वे च तादृ

श्रीराम·
२५

कर

श सामग्री विवक्षणेऽपि तादृशानुमित्यादिसामग्रीभिरपि काभिश्चित् प्रामाण्यग्रहेणाबाधप्रवृत्तिर्वार्यः तद्ग्राहकत्वेनाऽपि सामग्रीविशेषणे पुनः सिद्धसाधनमिति ध्येयं शा. हेने
स्तुपलक्षणं प्रमेयविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानत्वग्राहकोऽनुमानादिनावेसपि द्रष्टव्यं वस्तुतो घटविशेष्यं इति वक्तृगता घटविशेष्यकत्वघटत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्याश्र
यज्ञानं इत्यर्थः घटविशेष्यकत्वं वस्तुगत्या यो घटः प्रमेयत्वविशिष्टस्तद्विशेष्यकत्वमित्यर्थः प्रामाण्यग्रहेणेति विशेष्यांशे घटत्ववत्त्वविशिष्टप्रामाण्यग्रहेण इत्यर्थः पूर्ववदिति
घटविषयकत्वादिमात्रग्राहकोक्तसामग्र्या प्रामाण्यग्रहाधीनबाधवदित्यर्थः कस्याञ्चित् सामग्र्यामिति किञ्चित्सामग्रीजन्यज्ञानं इत्यर्थः विषयग्रहनियमः ज्ञानविशेषणतया
विषयभानं नैयत्यं तत्तत्तादृशविषयभाननियतत्वविषयविनिर्मुक्तेति विषयाविषयके इत्यर्थः ज्ञानग्रहाच्चपि विषयपदं प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयार्थकं तेन ज्ञानत्वादे
र्विषयत्वेऽपि नाप्रसिद्धिः गुरुमते ज्ञानादेरपि तादृशज्ञानविषयतया प्रमेयत्ववति प्रमेयत्वप्रकारकत्वाद्याश्रयमाने च सर्वमतएव ज्ञानादेर्विषयतयाऽप्रसिद्धिर्दुर्वारैवेति
यथाश्रुतासङ्गतेरुक्तं विवृणोति विषयाङ्कितमेवेति विषयविषयकत्वोपरक्तमेवेत्यर्थः एवञ्चाशार्थं स्पष्टयति विषयमिति ज्ञानरूपधर्म्मिग्रहे ज्ञानरूपविशेष्यग्रहे विषयवि
षयकत्वविशेष्यज्ञानवच्छिन्नज्ञानविषयताशालिग्रहेण समर्थयतीति समुदितार्थः तद्ग्राह्यत्वं तादृशी या ज्ञानग्राहिका सामग्री तद्ग्राह्यत्वं शाब्दे घटज्ञानमित्यादिवाक्यस्थले ताद

शीसामग्र्येवनास्तीतिज्ञानभानप्रयोजकसामग्रीनादृशैवनसम्भवतीत्यर्थः नहितत्रेतितादृश इत्यत्वेज्ञानभानप्रयोजकसामग्रीनघटोपरक्तज्ञानमात्रबोधकपदघटितेस
र्थः घटज्ञानशब्दस्यमखण्डस्यपदत्वाभावादितिभावः ननुघटज्ञानपदयोर्भेदेपितत्रघटपदस्यहितज्ञानपदत्वेनज्ञानभानप्रयोजकत्वात्तादृशज्ञानपदस्यविषयानुपरक्त
ज्ञानभानेसमर्थत्वात्तादृशशाब्दसामग्रीवारणासंभवइत्यतआहघटपदंविनापीतिज्ञानपदार्थोपस्थापकत्वेनज्ञानरूपार्थभासकत्वेनतावन्मात्रस्यकेवलज्ञानपद
त्वावच्छिन्नस्यसामग्रीत्वात्ज्ञानभानप्रयोजकसामग्रीघटकत्वात्तथाचतद्रूपावच्छिन्नस्यविषयानुपरक्तज्ञानग्रहसमर्थत्वयोग्यत्वहरितसामग्रीतुल्यासः पदयोपितद्घटकयो
र्ग्यताज्ञानविशेषादेर्विषयानुपरक्तज्ञानग्रहासमर्थत्वमस्तंतथापिज्ञानपदादिवत्तथात्वात्तुसामग्र्यास्तथात्वमितिभावः ननुयादृशसामग्रीपरंपरादिज्ञानविषयितावच्छिन्न
कार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपज्ञानभानप्रयोजककारणसमुदायपरंतद्दात्वमनोयोगादिरूपकारणानामतथात्वेनतत्तदसमवहितव्यवसायादिरूपानुव्यवसाया
दिहेतुसमुदायसापियावदंतर्गततयायावत्तादृशसामग्रीशास्यत्वाप्रसिद्धिः परिहृपकारणानामतथात्वेनतत्तदसमवहितव्यवसायादिरूपानुव्यवसायादिहेतुसमुदाय
सापियावदंतर्गततयायावत्तादृशसामग्रीशास्यत्वाप्रसिद्धिः यदिज्ञानग्रहात्मकयत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताश्रयसमुदायपरंतदानुव्यवसायादिसा

श्रीच ८क्का त्मनोयोगादीनां सामान्यरूपेणापि प्रत्यानवच्छिन्नज्ञानग्रहं प्रत्यपि स्वरूपयोग्यतयापि विषयानुपरक्तज्ञानग्रहस्वरूपायोग्यता दृशस्याम १

मेऽप्यप्रसिद्धिः समर्थपदस्य फलोपहितार्थकत्वे घटज्ञानमित्याकारकशाब्दबोधाद्युपधायकज्ञानपदोपस्थित्यादीनां विषयानवच्छिन्नज्ञानग्रहानुपधायकत्वाद्बाध एवेति
कथमुक्तविवक्षासंभव इत्यत आह तस्यैवोपधाननियतहेतोरेवेति विषयानवच्छिन्नज्ञानग्रहेऽस्य स्वग्रहनिरूढज्ञानविषयिताप्रयोजककारणसमुदायः स्वरूपयोग्यः ज्ञान
विषयकतद्ग्रहोत्पत्तिप्रयोजकसमुदायस्यैव ज्ञानग्राहकसामग्रीपदेन विवक्षणादित्यर्थः इदमेवेति उक्तरीत्या बाधवारणमेवेत्यर्थः अन्यथा ज्ञानग्रहोपधायकसामग्री
जन्यग्रहत्वेन ज्ञानग्रहस्यैवोपादानान्नैव यावत्त्वविशेषणोचितेन सामग्र्युपादानस्य शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यतापातादिति भावः ननु घटज्ञानवान् घटेच्छावत्ता
दित्याद्यनुमानेनाप्रामाण्यग्रहाद्बाधः उक्तविवक्षयापि दुर्वारः तादृशानुमितिसामग्रीघटकज्ञानभासकपरामर्शसिद्ध्यभावादीनां विषयानवच्छिन्नज्ञानग्रहायोग्यत्वात् यदि च
ज्ञानसामान्याभाववत्तानिश्चयाभावस्य तादृशानुमितिसामग्रीघटकस्य विषयानवच्छिन्नज्ञानग्रहं प्रत्यपि जनकत्वात्तादृशसामग्रीव्याहतिरिति चेत्तदापि ज्ञानं घटीयं घट
सन्निकर्षजन्यत्वादित्य~~नुमितिसामग्रीघटकस्य विषयानवच्छिन्नज्ञानग्रहं प्रत्यपि जनकत्वात्तादृशसामग्रीव्याहतिरिति चेत्तदापि ज्ञानं घटीयं घटसन्निकर्षजन्यत्वादित्य~~
नुमानेऽप्रामाण्यग्रहाद्बाधो दुर्वार एव यदि चात्मांशे ज्ञानवत्तावगाहिसामग्रीनिवेशस्तादृशबाधोऽपवार्यते तथापि भट्टमतापरिग्रहो बोध्यः ज्ञाततालिङ्गकपरामर्शवदि

प्र·मि·टि·म·
२६

आनार

त्समवायाविषयानवच्छिन्नज्ञानवत्त्वमासक्तज्ञानसामान्याभाववत्त्व[illegible]निश्चयाभावप्रयोजकत्वात् एवंज्ञानत्वादिप्रकारस्य व्यवसायप्रकारमात्रग्राहकं तद्व्यवसायसामग्रीप
टकस्य ज्ञानमित्यादिव्यवसायस्य विषयविषयितानवच्छिन्नविषयीभूतज्ञानविषयविषयिताकज्ञानमीमांसाद्यनुव्यवसायं प्रतिजनकतया तत्सामग्री माह्यसाध्यसत्त्वता
दु२ दृशप्रामाण्ये [illegible] रूपपादविषयविषयितावच्छिन्नज्ञानविषयताशून्यग्रहाजनकत्वनियमो नादृशानुव्यवसायस्य तथाविधंज्ञानविषयकव्यवसायनिष्ठविषयताकत्वे
नतज्ज्ञानकत्वमाशयहोषासंभवेविताहृशव्यवसायस्यज्ञानवामित्युपनीतभानव्याहतबोधादिकं प्रतिजनकतया तद्घटितानुव्यवसायसामग्र्यसंभवो दुर्वार एवपदिप
द्वह्नित्वंज्ञानविषयितावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूता यावन्तो धर्म्मा यद्वह्नित्वविषयविषयितावच्छिन्नत्वविशेषितज्ञानविषयितावच्छिन्नकार्य
तानिरूपितकारणतावच्छेदकाः तादृशयत्सामग्रीविरहणतान्नापरेषः ज्ञानमित्याकारकव्यवसायनिरूपिततद्दुव्यवसायनिष्ठजन्यतापंज्ञानरूपविषयितावच्छिन्नत्वे
नज्ञानविषयितायाश्चवच्छेदकत्वान्नघटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधनिष्ठायांज्ञानपदोपस्थितिनिरूपितायांवाजन्यतायाविषयविषयितावच्छिन्नत्वेनज्ञानविषयतानवच्छि
न्नत्वात्तादृशशाब्दबोधसामग्र्यास्सत्त्वे तथा वाधुंउत्पन्नेतेन तदनुव्यवसायनिष्ठमनःसंयुक्तसमवायजन्यतायाआत्मसमवेतमानसत्वावच्छिन्नायाविषयविषयितावच्छिन्न

इति

तज्ज्ञानपशानोदस्थितिरिति रूपितायार

श्रीराम
२६

दयाद्   श्वे॰ पे२

त्वेनज्ञानविषयतानवच्छिन्नतयाऽनुव्यवसायसामग्र्यामनुसग्रहइत्युक्तेकल्पेऽनुगतयाज्ञानग्राहकतोपयुक्तविषयग्राहकताकत्वमेवसामग्र्यांनिवेशाभिलापेनघट
ज्ञानमित्यादौघटप्रकारेरेवविषयभानप्रयोजकत्वेनानुव्यवसायग्राहकत्वेस्वेसाहत्वाचेत्ज्ञानभासकज्ञानेप्रसंघानुपरक्तज्ञानभासकत्वेचेत्तस्यार्थःयद्येनविनेतियादृशज्ञानेयेन
विनापन्नुभासतेतद्ग्राहकतायास्तद्ग्राहकताप्रयुक्तत्वादिरर्थःननुकिमिदंप्रयुक्तत्वंनावच्छिन्नत्वमिष्मतेव्यवसायादेस्तत्तद्विषयकज्ञानत्वादिनैवविषयग्रहजनकत्वाज्ज्ञानग्रा
हकतायास्तदनवच्छेदकत्वात्गुरुमतेपिविषयग्राहकत्वेनैवतज्ज्ञानग्राहकतायावैपरीत्यात्तत्राप्यवच्छेदकत्वंअनुव्यवसायसामग्र्यामनःसंयुक्तसमवायादिरूपायामनःसंयुक्तसम
न्यादि४ वायादेरेवज्ञानग्राहकतात्विषयग्राहकतायास्तदवच्छेदकत्वान्ननाप्यव्यापकत्वंमनःसंयुक्तसमवायादेर्ज्ञानग्राहकस्यविषयग्राहकत्वात्अनुव्यवसायसामग्र्यांविषयग्राह
कतायाज्ञानग्राहकताव्यापकत्वात्नचमनःसंयुक्तसमवायादेर्विषयोपरागेतौ वृज्ञानग्राहकतयाविषयग्राहकत्वमप्यस्त्विति वाच्यंएवंसतिघटज्ञानवानिसाधनुमि
तिसामग्र्यांघटज्ञानग्राहकपरामर्शादेरिवतादृशज्ञानाभाववत्तानिश्चयाभावादेरपिविषयविषयकज्ञानानुमितिजनकतयाविषयग्राहकतास्तेतादृशसामग्र्याअव्याहतेः
विषयविषयितावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपकत्वस्यविषयग्राहकतारूपत्वेस्वत्वादिप्रत्यक्षसाधारणधर्म्मावच्छिन्नजनकेमनःसंयुक्तसमवायादौतदनुपपत्तेःनापिव्याप्यत्वंन

केर   न४   वा४

मानेसर्वे)

हि विषयग्राहकतात्वेन येन केनापि रूपेणावाप्रच्छन्नसामग्रीघटकहृज्ञितविशिष्टविषयग्राहकतात्वेन वा बाधः विषयग्राहकतापा विषयचक्षुःसंनिकर्षादौ सत्त्वान्न च भि
श्रमते ज्ञानग्राहकताविरहेणाव्याप्तिवारणात् न द्वितीयं प्रमापदादिनिष्ठविषयग्राहकतात्वेन ज्ञानग्राहकताव्याप्यत्वसत्त्वात् तादृशज्ञानग्राहकताश्रयज्ञानपदादिघटितसामग्र
ग्राह्यत्वेन वा धूमसत्त्वदुर्वारत्वात् न तृतीयः घटज्ञानत्वाग्निसाध्यानुमितिसामग्रीघटकपरामर्शविशेषादिहृज्ञितत्वविशिष्टत्वेन विषयग्राहकताया ज्ञानग्राहकत्वव्याप्यत्वात् तादृशसा
मग्रीग्राह्यत्वेन वा धूमसत्त्वदुर्वारत्वात् नापि तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वमुक्तपरामर्शादिनिष्ठज्ञानविषयग्राहकत्वयोः परामर्शविशेषत्वादिरूपेणावच्छेदकावच्छिन्नतयानुघटित
सामग्रीग्राह्यत्वेऽपि स्वरूपसंबन्धविशेषः निर्विशेषयोरेकसामग्रीनिष्ठज्ञानविषयोभयग्राहकतायाः प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य निर्णेतुमशक्यत्वादित्यनुपपत्तिरवलोक्य
पर्यवसितार्थमाह तथा चेति ज्ञानग्राहिकैवेति सामग्रीविशेषः ज्ञानप्रयोजकमेव विषयभानप्रयोजकमित्यर्थः विषयग्रहार्थमिति यत्सामग्रीजन्यज्ञाने ज्ञानविशेषण
तयापि विषयभानं ज्ञानविषयत्वाप्रयोजकाप्रयुक्तमित्यर्थः प्रयोजकत्वं स्वरूपसंबन्धविशेषः कार्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वे कारणविशेषादेस्तादृशप्रयोजकताया अनुभवसि
द्धत्वात् कारणस्य प्रयोज्यत्वं कार्यतावच्छेदकस्य प्रयोजकत्वं प्रतीयत इति वैपरीत्याप्रसक्तेः स्वपदकार्यसामग्रीजन्यज्ञाने विषयभानप्रयोजकविषयचक्षुःसंनिकर्षादिज्ञा

भान २

नमानेपि प्रयोजकः अन्यस्य ज्ञानाभासकत्वादिति विषयभाने ज्ञानभानाप्रयोजकाप्रयुक्तत्वमङ्गतमेवानुव्यवसाये विषयभानप्रयोजकोऽव्यवसायः स च ज्ञानभानप्रयोजको
पि ज्ञानग्रहं प्रति तस्य सामान्यतो विषयतेन विशेषतः घटत्वप्रकारकघटविषयकज्ञानत्वादिना हेतुत्वात् प्रयोजकत्वं च जनकजनकतावच्छेदकसाधारणं स्वरूपसंबंधविशेषः
अतो घटज्ञानवानित्याद्यनुमितेर्विषयभासकपरामर्शादिरूपकारणस्य ज्ञानभासकत्वेपि परामर्शव्यापकतावच्छेदकतया विषयविषयित्वं विषयभानप्रयोजकं न तु ज्ञानभा
नभानप्रयोजकं विषयानवच्छिन्नज्ञानव्यापकताग्रहादपि ज्ञानानुमितत्वेनेति विषयभानं ज्ञानभानाप्रयोजकप्रयुक्तमेवेति [illegible]यमेव व्यवस्थाप्यते यत्र विषयसहितं ज्ञानमेव सा
क्षतावच्छेदकं स्वं यं घटज्ञानविषयः आत्मा घटज्ञानसमवायी घटज्ञानवदात्मभिन्नो यमित्याद्यनुमितौ तत्र सामग्रीवारणाय ज्ञानग्राहके सज्ञात्मसुखे विशेष्यतानिरूपितज्ञानवि
षयतानिरूपितविषयविषयतायां ज्ञानभानाप्रयोजकाप्रयुक्तत्वं निवेशनीयं ज्ञानविषयताधर्मितावच्छेदकीपविषयताविलक्षणाया यास्या अतो विषयोपरक्तज्ञानावच्छिन्नपक्षक
स्थले धर्मितावच्छेदकत्वेन परामर्शविषयतायाः ज्ञानविषयोभयभानप्रयोजकत्वेपि न क्षतिः घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधसामग्रीवाहनिःसृतैर्विभिन्नपदैर्घटितया विशिष्ट
ज्ञाने ह्याधुनिकसंकेतशालिपदान्तरघटितया च ज्ञानगोचरशाब्दसामग्र्या प्रामाण्याग्रहाद्बाधो दुर्वार एव वक्ष्यमाणप्रमापदघटितसामग्र्या इव तुल्यप्रयोजकप्रयुक्तज्ञानवि
२ षयोर्जनकज्ञानानिष्ठविभिन्न तद्विषयताकाश्चपृथक्त्वतान विषयभानप्रयोजकत्वात्तस्य प्रयुक्तत्वविवक्षायामपि विषयविशिष्टज्ञानवाच्यकेतरादिपद

प्र·प्रि·टि·गा·
२८

तं म

षयोभयविषयकताकुक्ष्या ह्रधीजनकत्वात् यद्विचैकपाधान्नाएकसंकेतेनचतत्तद्दिपदस्वविषयविशिष्टज्ञानाभासकत्वेपि तज्जन्यविशिष्टविषयकोपस्थितेो विषयविष
यतायाः फलीभूतज्ञाने ह्रिष्टतात्प्रयोजकत्वं तत्तज्ज्ञानविषयताया अफलीभूतज्ञाने तद्विषयताप्रयोजकत्वमितितेनोभयविषयतयोस्तत्त्वप्रयोजकप्रयुक्तत्वं तदाप्रमाप
दघटितसामग्र्या अविशुल्यपुक्ता असंग्रहः एवं तदवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतात्वं तदवच्छेदकत्वाघनात्मकं स्वरूपसंबंधरूपं विषयताप्रयोजकत्वमप्यप्रामाणिकं तथा
पि स्वनिरूपकविषयविषयिताऽनवच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदिकाया विषयितायास्तन्निरूपितप्रकृतशाब्दाप्रामाण्यविषयिताशालिग्रहसामग्र्येव ज्ञानग्राह
कसामग्रीपदेन विवक्षणीया इत्याशयः अनुव्यवसायनिष्ठज्ञानविषयितानिरूपिताविशेष्यत्वप्रकारित्वविषयिताव्यवसायजन्यतावच्छेदिका पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वावच्छि
न्नघटत्वादिप्रकारकत्वप्रकारितानिरूपितज्ञानत्वनिष्ठलौकिकविषयिताशालिज्ञानप्रत्यक्षस्य तदवच्छिन्नं प्रति पुरोवर्त्तिविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानत्वादिना व्यवसायस्य हेतुत्वा
त् तादृशीव्यवसायकारणताचेन्न विशेष्यतादिविषयितावच्छिन्नानवच्छेदककोटौ विशेष्यितादेरेव प्रवेशात् तथा च तादृशी विशेष्यितादिविषयितैव तथाविधं स्वत्व
न्निरूपितज्ञानविषयि[illegible]पिताशालित्वं अनुव्यवसायरूपज्ञानग्रहस्याक्षतं एवं गुरुमते स्वप्रकाशरूपव्यवसायीयविशेष्यितादिविषयितापिता दृशं स्वं तत्स्यायव्यवसायसामग्री

श्रीराम·
२८

जन्यतावच्छेदकत्वात् तादृशसामग्री निरुक्तकारणतावच्छेदककोटाव् विशेष्यित्वादिविषयिताया अनिवेशात् अनन्तरानुव्यवसायसामग्र्याः संग्रहः एवं भट्टमते प्रत्य
क्षस्थानाभिषिक्तज्ञाततालिंगकानुमितेः विषयविषयितानवच्छिन्नस्वरूपज्ञानत्वावच्छिन्नव्यापकतावगाहिपरामर्शीयजन्यताया एवं गुरोर्वर्त्तिविशेष्यकत्वादिविषयिता
वच्छिन्नत्वात् तादृशविषयितामादाय तत्तदनुमितेर्निरुक्तज्ञानविषयिताशालितया तत्सामग्रीपरिग्रहः इच्छादिलिंगकज्ञानानुमितौ च परामर्शादिनिष्ठयद्यत्कारणतानिरूपि
तकार्य्यतावच्छेदिका प्रत्यक्षविषयिता तत्तत्कारणतावच्छेदककोटौ न ज्ञानविषयविषयिताप्रवेशः न स्याच्च प्रत्यक्षत्वेनैकापि विषयिता तादृशस्वमितित्वसामग्रीव्युदासः शाब्दबो
पुके धसामग्र्याश्चाप्येवं रीत्याव्युदासो बोध्यः एवं सति प्रमापदघटितसामग्र्याश्च संग्रहेऽपि पृथिवीतिज्ञाने जाते इत्यादिरीत्या उदीच्यानुव्यवसाये प्रमात्वभानात्तत्सामग्रीमादाय सि
द्धसाधनस्य वारकत्वेऽप्येवं यावत्तदसार्थक्यं तत्र प्रमात्वप्रविषयितांतःपातिन्या अलौकिकविशेष्यित्वादिविषयिताया विशेष्यित्वादिरूपविषयविषयितानवच्छिन्नकारणतानिरू
पितकार्य्यतानवच्छेदकत्वेऽपि गुरोर्वर्त्तिविशेष्यकत्वादिनिरूपिताया अनुव्यवसायजन्यतावच्छेदकविषयिताया निरुक्तकार्य्यतावच्छेदकत्वात्तामादाय तत्सामग्रीपरिग्रहात् उपनीत
घटज्ञानविषयकघटज्ञानानुव्यवसाये घटज्ञानविषयितानिरुक्तकार्य्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यित्वादिविषयितानिरूपिताऽपितु घटज्ञानीयलौकिकविषयतैव अतो

प८१) विशे

नतत्सामग्र्यास्थेघटज्ञानसामारोपवाधःयद्विपटज्ञानानुव्यवसायविषयंविषयकत्वांशेविशेषणतयाभासमानोपनीतघटज्ञानविषयितामादायतत्रबाधःसंभाव्य
तेनज्ञातत्वकार्यतावच्छेदकत्वंनिरुक्तज्ञानविषयितायामपिनिवेश्यंउक्तस्थलेघटज्ञानविषयितानकार्यतावच्छेदिकेतिनदोषइतिकृतंपल्लवितेनज्ञानग्राहकत्वेनविष
यग्राहकत्वमितिज्ञानभानाप्रयोजकाप्रयुक्तविषयविषयताप्रयोजकत्वमित्यर्थःतथावस्थामइतिअयमाशयःविषयविषयकत्वावच्छिन्नव्यापकताविषयकएव
ज्ञाततालिंगकपरामर्शोविषयोपरक्तज्ञानभासकत्वांलिंगकशुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यकपरामर्शात्विषयोपरक्तज्ञानग्रहप्रसंगःअनुव्यवसायस्यानाभिषिक्तज्ञानानुमि
तौविषयभानस्यानुभविकत्वेपिकालान्तरीणज्ञाततालिंगकानुमितौइच्छादिलिंगकतदनुमितौचव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहाद्विषयविषयादिभानस्यानुभवविरोधेनइ
ष्टापत्त्ययोगादितिवाच्यंज्ञाततताविषयकलौकिकप्रत्यक्षात्मकपरामर्शस्यैवतथानुभवकत्वावच्छेदकत्वग्रहाद्विषयविषयादिभानस्यानुभवविरोधेनइष्टापत्त्ययोगादि
~~तिवाच्यंज्ञाततताविषयकलौकिकप्रत्यक्षात्मकपरामर्शस्यैवतथानुभव~~कत्वनात्व्यवसायस्यचिरातीतत्वेचतन्नाशेनतज्जन्यज्ञाततताया अपिनाशात्तदंशेलौकिकपराम
र्शसंभवेनातिप्रसंगविरहात्कालान्तरीणज्ञाततालिंगकविषयानुव्यवसायस्यानुमित्यनुरोधेनज्ञाततालिंगकपरामर्शस्यप्रत्यक्षस्मरणादिसाधारणस्यकारणत्वांतरमिष्टमे
अपूर्वघटादिअवच्छिन्नरूपाविषयविषयकत्वस्यप्रागज्ञानेतत्तेनरूपेणव्यापकतायादुर्ग्रहत्वात्नचैवंव्यवसायस्यचिरातीतत्वेपिज्ञाततता

वृ व्यवसायस्यैव वा ज्ञाततया लिंगकमुद्दज्ञातत्वावच्छिन्नव्यापकत्वावगाहिपरामर्शसहकारेण तद्विषयोपरक्तज्ञानानुमितिहेतुतो व्यवसायजन्यज्ञाततालिंगकप्रत्यक्षपर्यं
तं व्यवसायावस्थानासंभवे पि विषयीभूतघटादेर्ज्ञातताप्रत्यक्षस्यापि पूर्वं व्यवसायसमानाकारतया तत्साधारणेन तद्धर्मिविशेष्यकतत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वेन तत्तद्धर्मि
विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्तद्धर्मप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानं प्रत्यनुमितिहेतुत्वोपगमात् न च कालांतरीणज्ञाततादिविषयकस्मरणाद्यात्मकतल्लिंगकविषयोपरक्तज्ञानसाध्य
कपरामर्शजन्यमानदशज्ञानग्रहे व्यवसायस्य व्यभिचार इति वाच्यं प्रत्यक्षात्मकव्यापकतापरामर्शस्यापि तत्र व्यभिचारेण तद्वारणेनैव व्यभिचारवारणसंभवात् तथा विषज्ञान
ग्रहे व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणस्यैव साव्यवहितपूर्ववर्तिताद्दशव्यवसायत्वसंबंधेन क्षणात्मकहेतुताश्रयतो ज्ञाततालिंगकज्ञानानुमितिपूर्वक्षणो व्यवसायासत्वेपि न क्षति
रिति नु न सत् ज्ञातताप्रत्यक्षद्वितीयक्षणे व्याप्तिस्मरणाविलंबेनानुमित्युत्पादासंभवात् तदनंतरक्षणे व्याप्तिस्मरणात्तदुत्तरमेवानुमितिर्जन्यत इत्येवाभ्युपगंतव्यत्वात् व्यव
सायोत्तरतृतीयक्षणस्य व्यवसायानंतरानभ्युपगमे हेतुत्वासंभवात् तदभ्युपगमे तस्यैव हेतुत्वोचितत्वात् परिचयज्ञानयोग्यघटस्तु परगवाक्षो भद्रस्य ज्ञातताप्रत्यक्षसमकालमे
व व्याप्तिस्मरणोपगमसंभव इत्यस्य चेत्तत्रापि विशिष्टपरामर्शाविलंबेनानुमित्यविलंबसंभवात् प्राभाकरैरेव उपनीतभानानंगीकर्तृभिर्ज्ञानद्वयस्यानुमितिहेतुत्वोप

रि० स्प४

त्पत्ति
गोचरसंस्कारोद्बोधकतया ज्ञातताप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले न व्याप्तिस्मरणसंभवं उद्बोधकान्तरकल्पने गौरवात् एतेन ज्ञाततोत्पत्तिक्षण एव व्याप्ति
पर
गमात् वस्तुतो लिंगज्ञानस्यैव व्याप्तिस्मरणोपगमात् उपयुक्तज्ञातताप्रत्यक्षमेव व्याप्तिविशिष्टज्ञाततावत्तावगाहिपरामर्शरूपमित्यपि निरस्तं न च ज्ञाततविषयक
प्रत्यक्षरूपपरामर्शस्य उक्तस्वभावकत्वेन यदादिज्ञानमाहितज्ञातताततोऽपि घटादिरूपविषयोपरक्तज्ञानग्रहापत्तिरिति तन्न तद्विषयोपरक्तज्ञानग्रहे तद्विषयकव्यवसायत्वेन
नरकालविषयकत्वावच्छिन्नतत्तद्धर्मप्रकारकत्वोपलक्षज्ञानग्राहकतास्वभावकत्वस्य नादिस्यलमधिकेन अनुव्यवसायसामग्र्या ज्ञानग्रहे विषयग्रहार्थमन्यापेक्षानास्ती
ति अनुव्यवसायोत्पत्तिज्ञानरूपेति तेनापि धर्म्मधर्म्मितद्वैशिष्ट्यानामनुव्यवसाये व्यवसायात्मकतुल्यसामग्रीबलाद्भानेन प्रामाण्यभानमप्रत्यक्षमित्यर्थपरतादृशमणिकारकथने
नापि अप्रामाण्यापत्तिविषयग्रहे ज्ञानग्राहकव्यवसायमात्रापेक्षेत्याशयः मणिकृतामितिशेषः सहकार्यन्तरानुप्रवेशेनेऽति विषयग्रहार्थस्य ग्राहकव्यवसायानतिरिक्तस
हकादिसमवधानापेक्षायामित्यर्थः तदुपेक्षानर्हत्वादिति व्यवसायस्य तद्विषयद्ग्राहकताभिधानौचित्यादित्यर्थः व्यवसायस्य विषयग्राहकस्य सत्वेपि सहकार्यन्तराभा
वेन तदभानसंभवात् प्रामाण्यग्रहानुपपत्तेरितिभावः प्रामाण्यानुमितेः ज्ञानपक्षकप्रामाण्यसाध्यकानुमितेः ज्ञानग्राहकत्वेपि ज्ञानविषयताप्रयोजकताप्रयुक्तविष
यविषयताकत्वाभावादित्यर्थः तच्च ज्ञानभाने ज्ञानरूपपक्षांशे हेतुमत्वज्ञानस्य विषयभाने च तदंशे व्यापकतावच्छेदकत्वभानस्य मिथोऽप्रयोजकत्वस्य प्रयोजकत्वादिति
शेषस्य पक्षहेतुत्वकल्पनमावश्यकमिति वाच्यं तैर्द्धर्मिरत्नितत्तद्धर्मप्रकारकैर्नो ज्ञाततविषयकप्रत्यक्षात्मकपरामर्शस्यैव तत्तद्धर्मावि श्रीराम·

स्पर

संग्रहे१ व्यापक३

भावः तदंतर्भावेशौवयावत्प्रकारांतर्भावेणापि अन्यथानावत्पर्याप्तताविवक्षया तादृशानुमितिसामान्यांशेऽस्यमपि सविषयज्ञानग्राहकत्वविवक्षतोपि सामान्यानुमितेः त
द्वितीयस्तु प्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वसाध्यकानुमितेः पक्षीकृतज्ञानतया द्वितीयकाया इति पक्षीकृतेयज्ञानं सामानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टवैशिष्ट्यघटकत
याद्विषयिकाया इत्यर्थः तद्ग्राहकत्वप्रयुक्ततद्विषयघटादिग्राहकताया इति तथाविधाया ज्ञानविषयतातत्प्रयोजकतावच्छेदकत्वभानमात्रप्रयुक्तविषयविषयताकापी
इत्यर्थः प्रकृतसामान्यतानाश्रयज्ञानस्वव्यापकतावच्छेदकघटकवैशिष्ट्यांतर्भावे प्रकृतसामान्यताश्रयविषयताप्रयोजकत्वेन व्यापकतावच्छेदकत्वभानस्यापि तु पक्षीकृतता
दृशभानांशे हेतुमत्त्वभानस्यैवेति सिद्धसाधनवारणासंभवः साध्यांशानिरासाय वैशिष्ट्यघटकतानस्य प्रकृतसामान्यताश्रयत्वपक्षीकृतेऽस्मिन्नेन दर्शितेन नत्वेवं घटविषयक
त्वविशिष्टज्ञानत्वादेरपि तत्र साध्यतातादृशानुमितिसामान्यतया ग्रहाद्बाधः तस्याश्रयविषयकसामान्यतानुमितिव[illegible]व्यापकतावच्छेदकत्वभानप्रयुक्तवैशिष्ट्यविषयतांतर्गत
ज्ञानविषयताकत्वात् तथा च तथावत्तद्वारणाय ज्ञानांशे विशेषणतया ज्ञानविषयतातत्प्रयोजकाप्रयुक्तविषयविषयताकत्वमवश्यमेव विवक्षणीयं तथा च न ज्ञाना
त्मकानुमितिमादाय सिद्धसाधनावकाशः इत्यतः प्रथमानुव्यवसायोपनीतविशेष्यिताश्रयकालिताविषयकसामान्यतोपनीतभानात्मकानुव्यवसायानर्थास्यतामादाय सिद्ध

साधनस्याव्यापारकतयाभावात्प्रदर्शितार्थकतामाह किंचेति अनुव्यवसितप्राक्तनव्यवसायस्य पुनरनुव्यवसायः कार्य्यकाले विषयासत्वेन न संभवतीति व्यवसायान्तरमनुसरति
पुनरिति तत्तैवं विषयइति पूर्वव्यवसाया विषयधर्म्मिविषयकव्यवसाये प्रामाण्यं तत्पूर्वानुव्यवसायोपनीतधर्म्मिविषयकत्वान्न स्वविषयधर्म्मिविषयकत्वघटितं तत
स्य स्वविषयधर्म्मिविषयकत्वानुपस्थितेस्तत्स्वांशे उपनयवशाद्भानसंभवइत्येकधर्म्मिविषयकव्यवसायान्तरानुधावनं इदमुपलक्षणं अनुमित्युपनीतप्रामाण्यविशिष्ट
ज्ञाने लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वमादायापि सिद्धसाधनं बोध्यं ननु प्रामाण्यभाने तत्रज्ञानभानाप्रयोजकं प्रामाण्यज्ञानमधिकमपेक्षितं न तदनपेक्षणे तन्मतेपि भावदनुव्यवसा
यैः प्रामाण्यग्रहस्य दुर्वारत्वात् तथा च प्रामाण्यभानांतर्गतविषयभाने तत्तज्ज्ञानभानाप्रयोजकत्वमुक्तमेवेति तादृशसामग्र्या न विवक्षितसामग्रीरूपत्वे तेन न सिद्धसाधनतावका
शः यदि च पुरोवर्त्तिनि पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमेति प्रामाण्योपनीतभानात्मकलौकिकप्रत्यक्षे प्रामाण्यविषयता बहिर्भूतापि विषयविषयता वर्त्तते सा ज्ञानविषयताप्र
योजकं हि हेतुमात्रप्रयोज्यैव तादृशविषयता यान्यायमतेपि पृथिवीत्वादिप्रकारकत्वावदनुव्यवसायसाधारण्यादिति तामादाय तद्योपनीतभानसामग्र्यानिरुक्तसाम
ग्रीविशेषणकत्वतया सिद्धसाधनं दुर्वारमेवेति मन्यते तथापि यत्र पक्षपूर्वगृहीतं तत्रैव तत्सोपनयः अन्यत्रानुमानमेवेति प्राचीनमतेनानुव्यवसाये उपनीतप्रामाण्यभा

सं१ नं४

दि२ लो२

नसंभवइति नोक्तरीत्या सिद्धसाधनावकाशः न च पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वप्रकारकत्वादिना प्रामाण्यप्रत्यज्ञानग्रहे सति तदुत्तरं प्रामाण्यत्वेन तत्तत्तदुपनी
तभानं न संभवइति वाच्यं तदुपनीतभानसमये तस्यानुव्यवसायस्य विनाशेन तत्प्रत्यक्षासंभवादित्यतो च्यशाह सामग्रीविशेष्यग्राह्यतामात्रप्रयावदनंतर्भावे सिद्धसाध
नं दर्शयति वस्तुतस्त्विति तुल्यसामग्र्येति प्रमात्वविशिष्टगोचरैकशक्तार्थप्रतुल्यप्रयोजकबलेनेत्यर्थः ग्राह्यात्वप्रतीतेः प्रमापदाधीनग्राह्यबोधे भानात् प्रमापदघटित
ग्राह्यसामग्रीतो घटत्वानवानित्याद्यनुमितिसामग्र्या अवैलक्षण्ये न बाधमाधांकासामग्रीवैलक्षण्यं श्रुत्याद्य निराकरोति न चेत्यादिना तुल्यसामग्र्या तुल्यप्रयोजकवशेन
उभयोर्ज्ञानविषययोः एकशक्तिवदिति शक्यतावच्छेदकैकविशिष्टरूपगमादिति भावः व्याप्तेर्व्यापकतायाः असंभवादिति इदमापाततः यथाविशेषीभवज्ञानभानेप
या ३ रामर्शीयाव्यापकत्वेन विलक्षणाविषयतायाः प्रयोजकत्वं साध्यतावच्छेदकनिविष्टविषयविषयताश्रयोन्याहृत्यं व्यापकतावच्छेदकत्वेन विषयत्वं तथा प्रमापदाधीन
बोधीयमित्योर्विलक्षणाज्ञानविषयोभयविषयतयोर्विशेष्यविशेषणविषयाज्ञानविषयतयोर्विषयताभेद एव प्रयोजकः अन्यथा प्रमापदाद्धि विषयविशिष्टज्ञानवा
चकसर्वनामविशिष्टसंकेतितशाब्दान्तरस्य विशेषणप्रामाण्यग्राहकतद्घटितसामग्रीमादाय बाधस्य दुर्वारत्वात् उक्तरीत्या तद्वारणे च नेदृशरीत्या सिद्धसाधनस्या

या ३

प्र·मि·टी·ग·
३२

पिषु संगाइ इति दर्शितं स्वोपनीतभानस्थली यन्नियमस्ताप्रामाणिकत्तयाउपनीतप्रामाण्यविशिष्टज्ञानलौकिकप्रत्यक्षग्राह्यतयासिद्धसाधनस्यवारणत्वरूपं दर्शितं प्रयोज
नमेव यावत्पदोपादानवीजं अप्रामाण्यपदेन तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानत्वमेव विवक्षितं ननु तदभाववति तत्प्रकारकत्वमात्रमित्यभिप्रायेण गृहीतत्वे साध्याप्र
सिद्धिमाशंक्याज्ञानत्वाघटितमप्रामाण्यमिह विवक्षितमित्याशयेन निराकुरुते नचेत्यादिना अन्यदेतदिति अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमेपि धर्म्यंशहीनासंसर्गांशाप्रामाण्यग्रा
हकसामग्र्या अप्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणेन व्यावर्त्तनसंभवात्तद्व्यावर्त्तनस्वभावस्य कृत्वादिति भावः ननु भ्रमत्वाभावोपस्थले प्रमात्वाग्रहस्यैव दुर्घटः प्रमात्वस्य प्रत्यक्ष
मभ्युपगच्छतां मीमांसकानां भ्रमत्वरूपप्रमात्वाभावव्याप्यधर्म्मिज्ञानस्य प्रमात्वप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वासंभवात् न च लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञानमेव तदभावव्याप्य
वत्ताज्ञानाप्रतिबध्यं गुरुभट्टमते तु प्रामाण्यं न लौकिकसन्निकर्षाग्राह्यं मिश्रमते विशेष्यताप्रकारतायास्तद्ग्राह्यत्वेपि प्रामाण्यघटकयावत्त्वविषयतां उपनयादे
व२ र्भानमिति सर्वमतस्वरसतः प्रामाण्यभानमपि भ्रमत्वज्ञानं निवर्त्तनीयमेवेति वाच्यं ज्ञानविशिवेषयत्वमप्यादिधायाग्राहकत्वव्यक्तेनोभानं तदभानप्रयोजकसामग्र्यालौकि क
सन्निकर्षघटितसामग्र्यविशेषेण तादृशमप्यादोपबृंहितसामग्रीजन्यप्रामाण्यग्रहस्य भ्रमत्वाभावेन तत्सामग्र्या प्रतिबंधायोगात् घटतां वा मिश्रमते कथं चि
न्ती

श्रीराम·
३२

आत्मेप्यप्राप्यत्वेन गृहीत इति तु न तादृशस्यापि गौरव स्यादेग्रहः किं त्वनुभवत्वेनैव धर्म विशेषः ४
इति२ धारणार नी

२३

दृष्टमत्वारोपकाले प्रमात्वाग्रहं गुरुमते पुनः स्वतंत्रप्रमात्वोपस्थितेर्व्यवसायरूपधर्म्मिज्ञानस्य च धर्म्मिताविरोध्यवगाहित्वेन व्यवसाये प्रमात्वग्रहप्रतिबंधकत्वं न संभ
वतीन वा व्यवसायसामग्र्या इत्यस्वरसमयाह कांतदलेतेत्यत आह इदं त्विति आरोपविषयेति आरोपविषयस्य योऽसौ धर्म्मविशेषः स न गृह्यत इत्यर्थः तेन शंखादौ पीतिमाद्या
रोपदशायां स्वे साहि वृत्तशंखत्वादेर्ग्रहविरहेपि न क्षतिः तादृशधर्म्मग्रहस्य आरोपजनकदोषेण प्रतिबंधादिति भावः अप्रामाण्यसंसर्गग्रहे अग्रहीताप्रामाण्यसंसर्ग
कव्यवसायरूपधर्म्मिविषयकज्ञानादिरूपा प्रामाण्यभ्रमे प्रामाण्यग्रहः प्रमात्वाभावेन तथाच तदृश्यात्ययतया बाधवारणाय आह कांतविशेषणमिति भावः अप्रामाण्यग्राहक
त्वं अप्रामाण्यग्राहजनकत्वरूपं सामग्र्या विशेषणं अप्रामाण्यविषयकत्वरूपं तज्ज्ञानविशेषणं वा उभयथैव गुरुमते इदं ज्ञानमप्रमेत्याबोधांतर्गतज्ञानरूपधर्म्मिज्ञानसामग्र्या न
व्याहृतिः तादृशधर्म्मिज्ञानस्याप्रामाण्याविषयकत्वात् इति यथाश्रुते वक्ष्यमाणानुपपत्तिरतोऽग्राहकांतमन्यथा व्याचष्टे अप्रामाण्येति अप्रामाण्यग्राहकसामग्र्यसमवहितत्वमि
ति अत्र सामग्र्यंते न अप्रामाण्यभ्रमजनकदोष एव विवक्षितः यथाश्रुते अप्रामाण्यस्येति व्यवसायरूपज्ञानानुभवात्मककमिकज्ञानरूपभ्रमसामग्र्योः क्रमिकतया तादृशज्ञाना
नुभवसामग्र्या अप्रामाण्यग्राहसामग्र्यसमवहितत्वस्य दुर्वारतया तदव्याहृत्संभवात् तादृशस्वादोषोऽन्नतु गतत्वेन लक्षणासंबंधरूपोऽनुगताप्रामाण्योपस्थितिरूपो वा परमते
क

प्र·प्रि·टी·ग·
३३

प्र१

प्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकः अनुगतायाप्रमात्वोपस्थितेः स्वतः प्रामाण्यग्रहविरोधित्वेन तत्र व्यवसायरूपधर्म्मिज्ञानं तदनंतरजातं प्रामाण्यस्मृतिरूपज्ञानद्वयं प्रामाण्यभ्रमस्त
त्र व्यवसायपूर्वमुक्तप्रतिबंधकासत्वेन व्यवसाये प्रामाण्यभासनं तत एव तदुत्तरं व्यवसायरूपधर्म्मिग्रहीतासंसर्गकप्रामाण्यस्मृतिरूपतत् द्वयमनुपपत्तिः प्रागनुपस्थिताप्रामा
ण्यज्ञानग्रहस्थलीयप्रामाण्यसंशयानुपपत्तिरतन्म्यते दोष एवं अत उक्तस्थले विपर्य्ययानुरोधेन प्रामाण्याग्रहसर्वविक्षोपेयतपावाधइति निरस्तं अप्रामाण्यग्राहकत्वस्यासंभवा
दितिज्ञानानुभवे अप्रामाण्याविषयकत्वस्य तत्सामग्र्यां चाप्रामाण्यजनकत्वस्यासंभवादित्यर्थः इत्यत्रापीत्यपि प्रामाण्यग्रहे सेतरं उक्तविशेषणाद् इति पूर्वपिकामदुत्तरं ये जनीयः
यत्र यादृशसामग्र्यां अप्रामाण्यज्ञानप्रामाण्यग्रहः इच्छादिधर्म्मिकप्रामाण्यप्रकारकप्रमायां प्रामाण्यग्राहकत्वेन तादृशग्रहस्य तादृश्याग्रहसामग्र्या अप्रामाण्याग्राहकत्वनिरुक्ता
ग्राहकांतविशेषणं असिद्धं अनुपपन्नं तद्वारणाय प्रसांतर्भूतं अप्रामाण्यरूपप्रकारघटितप्रामाण्येऽसाध्यासत्ववारणाय इति यावत् तत्सदभिसनेनात्रयः न त्वप्रामाण्यग्राह
कत्वमिति प्रकृतप्रामाण्याश्रयीभूतज्ञाने योऽप्रामाण्यग्रहस्तदजनकत्वमित्यर्थः लभ्यत इति ग्राहकांते न सप्तमीतत्पुरुषाश्रयणाद् इति भावः तावता उक्तसामग्र्याः संग्रहं विह
णोतिरेयत्किंचित्सामग्रीति शेषः यत्र अप्रामाण्यप्रकारकप्रमायां प्रामाण्यं अप्रामाण्यप्रकारकत्वघटितं प्रामाण्यं गृह्णाति न तत्र ग्राह्यप्रामाण्याश्रयतादृशज्ञाने अप्रामाण्यं य

ण४

तदनुपपत्तिवारणाय ५

श्रीराम·
३३

भा१ खी१

दत्वाघ[illegible]ववति घटत्वादिप्रकारकं रूपं प्रकृतप्रामाण्यघटकीभूतमप्रामाण्यं गृह्णाति सनुषंगेणान्वयः तद्विषये तादृशाप्रामाण्यप्रमाविशेष्ये अधिकरणे घटत्वादिप्र
कारकेच्छादौ अप्रामाण्यवत्सप्रामाण्यप्रकारकत्वघटकतया अप्रामाण्यं गृह्णाति सनुषज्यते अन्येप्रमप्रामाण्यपदेन तत्सदृशस्य षष्ठीसमासमवलंब्य व्याख्यां दूषयति तत्से
ति तन्मते गुरुमते षष्ठ्यर्थस्य ज्ञानसंबंधस्य व्यधिकरणप्रकारकत्वरूपाप्रामाण्ये बाधितत्वात् तत्साध्यप्रसिद्धेरिति शेषः इदमुपलक्षणं मिश्रादिमते विषयितादिप्रकारकत्वघटि
ताप्रामाण्यस्य तादृशाप्रामाण्यघटितप्रामाण्याश्रयसमूहालंबनरूपघटत्वादिप्रकारे भ्रमसाधारणतया ग्राह्यप्रामाण्याश्रयज्ञानीयाप्रामाण्यग्राहकत्वस्य उक्तप्रामाण्यग्रा
म०४ दु हकसाध्या[illegible]रूपपादत्वादिस्यपि बोध्यं तज्ज्ञाने अप्रामाण्यासंसर्गाग्रहः तदुभयोऽप्रामाण्यभ्रमसत्त्वे अप्रामाण्याग्रहेण तद्विशेष्यकाप्रामाण्यग्रहासिद्धौ तद्दोषतादवस्थ्यं साध्या
प्रसिद्धितादवस्थ्यं स्वजन्याप्रामाण्यग्रहविषयतत्कत्वविवक्षया अप्रसिद्ध्युद्धारेऽपि अप्रामाण्यभ्रमसामग्र्यामपि तादृशविशेषणासत्त्वेन बाधो बोध्यः तेनागृहीतासंसर्गका
प्रामाण्येति तेन समं अगृहीतः तत्रागृहीत इति यावत् तादृशोऽसंसर्गो यस्य तादृशाप्रामाण्ये त्यर्थः अथवा गृहीतासंसर्गकत्वस्याप्रामाण्याव्यापिनः सममर्थत्वेन तत्स्य षष्ठ्यर्थेऽपि ता२
संभवतीति षष्ठीसमासपरित्यागोऽयुक्तः वस्तुतः कारकविभक्तेः ससम्बन्धार्थत्वेऽपि अप्रामाण्ये क्रियानात्मके नान्वेतुमर्हति अपि तु शेषषष्ठ्यर्थ एवेति षष्ठीसमास एवाश्रयणीय

पा४ नो१ २१

वमसंसर्गाग्रहस्यसत्त्वमर्थित्वे दंडपुरुषाविति समूहालंबनस्य ज्ञानद्वयस्य वा सत्त्वस्थले पुरुषे दंडं जानातीति प्रयोगापत्तिः एवं प्रकृते तद्गृहीतासंसर्गकाप्रामाण्याग्रा
हकत्वनिवेशे यत्राप्रामाण्यज्ञाने प्रामाण्यग्रहदशायां तज्ज्ञाने तद्विषयीभूतस्याप्रामाण्यस्य संसर्गो न गृहीतः तादृशसामग्र्या असंग्रह इति चेत्तत्संग्रहः संसर्गाग्रहपदे
नात्र विशेष्यविशेषणाभावरूपस्याकांक्षा एव विवक्षितातो नागृहीतेत्यादेरपि तन्निष्ठविशेष्यताप्रतियोगिकविशेषणतानिरूपको योऽप्रामाण्यग्रहस्तज्जनकदोषासमव
हितत्वमर्थः तादृशविशेषणतानिरूपकत्वं चाप्रामाण्यविषयकतावच्छेदेन विवक्षितं तन्निष्ठविशेषणतानिरूपकत्वमेव ज्ञाने तद्विषयकतावच्छिन्नं तेनाप्रामाण्यघटितप्रा
माण्यग्रहस्य तादृशाप्रामाण्याविषयज्ञाननिष्ठविशेष्यताप्रतियोगिकप्रामाण्यादिनिष्ठविशेषणतानिरूपकत्वेऽप्यप्रामाण्यविषयकत्वेऽपि च न तत्सामग्र्यास्तदप्रामाण्याग्राहक
त्वविशेषणावत्त्वानिर्वाहः अप्रामाण्यारोपजनकदोषासमवहितत्वस्याप्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकासमवहितत्वपर्यवसितत्वस्य सामग्री विशेषणतात्वे यादृशज्ञानग्रहानंतरं व्यवसा
येऽप्रामाण्यसंशयस्तादृशज्ञानग्रहे प्रामाण्यभानानुपगमेऽपि न बाधावकाशः तत्सामग्र्याः प्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकदोषसमवहितत्वादिति स्वतस्त्ववादिमते नैयायिकानां प्रामाण्य
संशयानुपपत्तिप्रसंजनमसंगतमित्याशंकां न तत्क्षणासंवेधादिरूपाणामननुगमानां दोषविधया प्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकत्वकल्पने महागौरवात् अनुगताप्रामाण्योपस्थि

भिन्ने भिन्ने त्वेनेत्यर्थः ४)

वे

तैरेव दोषत्वं तेषूपगमनीयमित्याशयेन निरस्यति नैवंसादित्याश्राय प्रामाण्येति अप्रामाण्यमस्य तत्रैव यन्नव्यवसायग्रहणसम्भावि गृहीतत्वेनेत्यर्थः संशयानुपपत्तेरिति तन्न प्रा
माण्यभानानुगमे पृथोक्तसाध्यसवाधायसा स्वमतसिद्धसामग्रीसत्वेन प्रामाण्यमाने बाधकाभावेन च प्रामाण्यग्रहसावश्यमुपपंनत्वादिति भावः व्याहतेत्तरदानाय
उक्तमतन्पदव्याहृतिं स्वयं दूषयति वस्तुतस्त्विति विषयीभूतेति प्रवृत्तप्रामाण्यघटकप्रकारीभूतेत्यर्थः अप्रामाण्यग्राहकत्वेन अप्रामाण्यग्रहेतत्तद्घटितप्रामाण्यग्राहक
सामग्र्या जनकत्वेन अप्रवृत्तिरिति अप्रामाण्याग्राहकजन्यप्रामाण्यग्राहकसामग्र्या इत्यादिः इत्येतदर्थं प्रतिज्ञानमित्यन्तेनपदं ज्ञानप्रकारीभूतधर्म्मपरं अप्रामाण्यत्वेनेति त
दभाववतित्तत्प्रकारकत्वशरीरे अननुगतानामेव घटत्वादीनां तदर्थत्वादिति भावः अप्रामाण्यग्राहकेति स्वघटकप्रकारात्मकं प्रामाण्याभावघटिताप्रामाण्यग्राहके इत्यर्थः सत्ता
त्सत्वेन साध्याप्रसिद्धेर्बाधस्य वा अयोगात् अप्रामाण्यपदस्येति प्रामाण्यपदेन निखिलप्रामाण्यानामनुगतरूपेणावोधनासंभवात् लक्षणया प्रमापदस्य वृत्तिनिमित्तत्वादि
नातद्बोधनेपि तत्सामान्यविशेषितत्वस्य कचिदप्रामाण्येऽसत्वेन पतत्प्रकारघटितप्रामाण्याश्रयज्ञानग्राहकस्यावश्यकत्वं तत्तत्साध्यं तत्र विशेष्यर्थकत्वन्नघटितेनाप्रामाण्यप
देनापि तत्प्रकारघटितप्रामाण्यविशेषितत्वेन तत्प्रकारघटिताप्रामाण्यस्यावश्यंप विवक्षणीयत्वादित्यर्थः नन्वेवं हि नत्तुपक्षे अप्रामाण्यपदं यथालक्षणया प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे

स्थ

नाखिलप्रामाण्यपरं तथाप्रामाण्यपदमपि भ्रमपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाखिलभ्रमपरमास्त्विति दर्शितव्याप्तिः संगच्छतामित्यत आहान्यथेति अन्यथा अप्रामाण्य
पदस्य प्रामाण्यविरोध्यर्थकत्वानुपगमे प्रकारे एव ज्ञानत्वविशेषणतात्तया अप्रामाण्यघटकप्रकारिताविशेषणतापन्नघटत्वादावेवेत्यर्थः व्यधिकरणत्वं विशेष्यावृत्तित्वमे
वकारेण भ्रमतावोप्यव्यवच्छेदः एतज्ज्ञानत्वप्रकारकत्वादौ तदभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वादिमात्रस्य बोधस्य स्थलेस्याप्युपलक्षणं बाधनाद्वक्ष्यमाणादिति अप्रामाण्यपदस्याप्रामा
ण्यविरोध्यर्थकत्वे तु प्रमात्वाभावादेरपि प्रमात्वविरोधितया तद्ग्राहकसमवहितसामग्र्यवच्छेदाद्बाध इति भावः विरोधित्वं चेदं एकावच्छेदेनैकत्रावृत्तिमानत्वं तेन न भ्रमत्वादेः
प्रमायामपि चित्रं रूपाभेदेन वृत्त्याविनष्टेहि विरोधित्वानुपपत्तिः यत्तु प्रामाण्यविरोधित्वं प्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकग्रहविषयत्वं तथा च तद्विषयकत्वेन प्रतिबंधकग्रहोपादानेनैव रवा दग्रा
ग्राहकत्वघटकग्रहे एव प्रतिबंधकत्वं निवेशनीयं तथा च प्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकग्रहजनकसामग्र्यवहितत्वमग्राहकांतार्थः एवमेव यथावाक्यत्वघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वे
घटत्वाभाववृत्तिघटत्वप्रकारकत्वस्याभावोपि तेन तु ज्ञानेऽप्रामाण्यं तत्त्वेन ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वसंभवः तादृशबोधस्यापि प्रमात्वग्रहप्रतिबंधकत्वात् सहानवस्था
न विरोधित्वे बोधानुक्तस्थले ज्ञानांतरे प्रामाण्यविरोधिभ्रमत्वानवगाहनेन तद्ग्राहकसामग्र्या अवह्निनायोग्याद्वेति तत्र सर्वथा भ्रमत्वज्ञानस्यापि तदवच्छेदेन प्रमात्वाभावग्रहादिविशि

धि१ घ ग्र सम३

श्रीराम·
श्रीराम·

(समूहालंबनप्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकधारणायामप्रतिबध्यतापीप्रामाण्यग्रहत्वावच्छिन्नत्वनिवेशेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नापादोषरूपाप्रामाण्योपस्थिति)

वा१ (भवदुक्तो बाधः२) (प्रतिबध्यताया व्यावर्तनात्१)

ष्टसैवप्रमात्वग्रहप्रतिबंधकतयातादृशग्रहासमवहितभ्रमत्वारोपसामग्रीसमवहितज्ञानग्रहसामग्र्यापिप्रामाण्यग्रहेणवाधस्यदुर्वारत्वात् नचतत्तत्प्रतिबंधकाभावात्प्रामाण्य
ग्रह्यत्वात् इतिवाच्यं दोषप्रतिबंधेनतत्तत्प्रामाण्यग्रहसोपध्यादितत्वात् नचप्रतिबंधकग्रहजनकसामग्र्यसमवहितत्वनिवेशस्त्वायंदोषः ननु यथोक्ततादृशग्रहविषयविषयकाप्रा
माण्यग्रहसामग्र्यसमवधाननिवेशोक्तस्थलेभ्रमत्वग्रहस्याप्रतिबंधकत्वेभ्रमत्वावच्छेदेनप्रमात्वाभावग्रहादिविशिष्टकालांतरीयप्रतिबंधकग्रहविषयभ्रमत्वविषयकत्वेन
तत्सामग्रीतुसमवहितसामग्र्याः साध्याघटकत्वात् प्रतिबंधकग्रहविषयविषयकत्वप्रज्ञानांशेयत्प्रकारकत्वेनप्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकताज्ञानांशेतत्प्रकारकत्वेनज्ञानमात्र
स्यैवप्रतिबंधकसमूहालंबनेविषयविषयकत्वेपिनाप्रसिद्धिः नवाघटत्वाद्यभाववतीत्यादिभ्रमतत्प्रामाण्यग्रहसंग्रहप्रतियातादृशभ्रमत्वघटितप्रामाण्यग्रहप्रतिबंधक
२विशिष्ट तानवच्छेदककोटिप्रविष्टप्रकारताश्रयघटत्वाभावादिप्रकारकत्वेपिनतत्सौग्राह्यसंग्रहइतिवाच्यं एवंसतितद्बुद्धिविशेष्यकत्वावच्छिन्नसापितत्प्रकारकत्वसमदभाववद्विशे
ष्यकत्वावच्छिन्नत्वेनविशेष्याद्वृत्तिनिरूपितत्वेनवायाप्रकारतानतस्यापिप्रमात्वग्रहप्रतिबंधकतावच्छेदकतयाप्रामाण्यग्रहमात्रस्यैवचतादृशप्रकारताश्रयप्रकारकतयाऽप्रसि
द्धेर्दुर्वारत्वात् नचज्ञानांशेग्रहधर्मपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपकप्रकारतांप्रतिबंधकतावच्छेदिकांतदंशेतादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारकग्रहनिवेशान्नायंदोषइतिवाच्यंयपत्नतद्धितत

म२

प्रामि॰टी॰ग॰
३६

दृष्मावाबोपहृपस्तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वप्रकारकत्वावगाहीतद्भाववत्तित्वप्रकारकमिदंज्ञानमितिग्रहस्तत्र तद्भाववद्विशिष्टत्वं तत्तो ऽप्रसिद्ध्यातद्घटितप्रकारतावच्छे
दकतापर्याप्त्याश्रयप्रसिद्धेर्यत्रसदेवोपादानासंभवात्तत्र तत्स्थलीयज्ञानग्रहसामग्र्याघाहृत्रेदुष्कृत्वा तत्रान्यथासहानवस्थानरूपविरोधनिवेशेपि यद्रूपावच्छिन्नसप्रमात्व
नसहसहानवस्थानरूपंविरोधस्तद्रूपावच्छिन्नावघकारकत्वविवक्षायां तत्पक्षोक्तदोषसम्परीहारोपि सात्ततस्मात्प्रकृतेतत्प्रामाण्यमानेनियमतोयत्रयद्ग्रहसत्तेतद्ग्रहोनहि
रोध्यवगाहीग्रहस्वाप्रामाण्यग्रहरूपतयाविवक्षितः विरोधश्चसहानवस्थानमेवेतिस्मर्तव्यंतावतैवदर्शितसकलातिप्रसामग्र्याहनिरितितियद्यपिविषयीभूतममा
णंनाप्रामाण्यज्ञानीयप्रामाण्यविरोधिघटत्वादिप्रकारकभ्रमविसंवादीछादिविषयकाप्रामाण्यप्रमायाअपिसमूहालंबनरूपायाघटत्वादिघटिताप्रामाण्यकत्वादिनितत्स
दानुपादानेपितत्रविषयीभूताप्रामाण्यग्राहकत्वनिवेशनाप्रसिद्धिर्विरहेपिघटत्वनिष्प्रकारकत्वादेस्तद्घटितप्रामाण्येविरोधितयातादृशाप्रामाण्यग्राहकसामग्र्यांतद्विरो
ध्यग्राहकत्वस्याप्रसिद्धिस्तज्ज्ञाने ऽप्रामाण्यग्राहकत्वानिवेशे ऽत्रैवेयतेथापि तज्ज्ञानेति स्वप्रामाण्यग्राहकत्वनिवेशोपिवक्ष्यमाणानुपपत्तेरुक्तरीत्याप्रकृतप्रामाण्यावच्छेदकत
ज्ज्ञानीयप्रकिंचिद्दंशावच्छिन्नतयाश्रप्रामाण्यग्राहकत्वपर्यंतनिवेशस्यावश्यकत्वेतावतैवप्रामाण्यविरोधिघटत्वादिग्राहकत्वानिवेशनाप्रसिद्धेरपिवारणासंभवान्नसदसज्ज्ञा

१७४

कं

श्रीराम॰
३६

सा ष्या१

नार्थकतां पूर्वोक्तां परिष्कृत्य ज्ञानांशविशेषणार्थकत्वयात तत्सार्थक्यमिति न स्यादिति तत्र तत्सत्त्वे सामग्र्या अप्रामाण्यग्राहकसत्त्वमप्रसिद्धमिति यद्यप्यंशावच्छेदेनाप्रामाण्यग्राहिका
यां तत्प्रामाण्यग्राहकसामग्र्याः साध्याघटकत्वेऽपि अप्रामाण्यग्राहिकाया अपि तत्प्रामाण्यग्राहकसामग्र्याः सत्त्वेन तद्ग्राह्यत्वमादाय साध्यत्वनिर्वाहसम्भवादिदर्शितसामग्र्या
अपि प्रामाण्यग्राहकतासिद्धेर्मीमांसकानामुद्देश्यत्वात्तत्सामग्रीसंग्रहायोक्तप्रयासः ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदमभिप्रेत्य उक्तं समूहालम्बनीयवृत्तित्वादिघटितप्रामाण्य
व्यक्तिपक्षके साध्याप्रसिद्धिरिति केचित् तदसत् ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदे यद्यज्ज्ञानव्यक्तौऽन्यमत्वाघाताबोधप्रवृत्तत्वात् प्रामाण्यं न गृहीतं तत्तज्ज्ञानीयप्रामाण्यबाधवारणा
य प्रामाण्यावबोधाविषयज्ञानपरतायाः पक्षीयज्ञानपदस्य व्याख्येयत्वात्तत एवोक्तसमूहालम्बनस्यापि पक्षबहिर्भावेनाव्याप्तिदोषासंगतेः यादृशधर्मप्रकारकं समूहालम्बन
मेकं ज्ञानं तत्र गृह्यमाणे तन्नियमतदेकविशेष्यांशे अप्रामाण्यबोधः तद्धर्मविशिष्टार्थपरमेव बहिःपद्धर्मित्वस्यप्यन्ये तदपि न सत् अनुगतरूपेणाखिलप्रामाण्यानां पक्षत्वे यद्धर्मप्र
कारकज्ञाने गृह्यमाणे नियमत एवाप्रामाण्यमारोपितं न तदुक्तविदर्पितप्रामाण्यमग्राहितत्वैक्यार्थघटितप्रामाण्यपक्षबहिर्भावेऽनुसरणीयापास्तसाध्यदर्शितसापि प्रामा
ण्यस्य पक्षमध्याध्यासनिरासात् अवच्छेदकत्वार्थकसप्तमीसमासादासादितं दर्शितसमूहालम्बनसंविद्ग्राहकसमग्रसामग्रीतो अप्यावर्तमानमग्राहकांतं स्पष्टयति तथा

च

एप४

प्र.मि.टी.ग.
३७

त स्यार्था२

चेतिरंश इति यद्धर्म्मांशे श्यामरूपस्य व्याप्यत्वमभिप्रेतं तदंशावच्छेदेनेत्यर्थः यद्यपि समस्यर्थोऽवच्छिन्नत्वं यच्छ्यामरूपमस्त्वेमीति मन्यते तदा तादृश्यामश्यामरूपमप्रसिद्धिपदवी
मध्यासांचक्रे न हि विशेषिवत्ताधावतासमाक्रान्तमंशमभिक्रामदुक्तवक्तभावेन विजहाति कारकविभक्तिजन्यापहारूपक्रियान्वितावच्छिन्नत्वबोधयोग्यापि समस्यमीनेवामु
ष्यामीदर्शे श्यामन्नावयवयोग्यतामासादयति न त्वश्यामरूपांशे श्यामोप्यमारूपश्यामरूपाश्रयत्न विषयविशेषावच्छिन्नत्वं तदावोपहृपयद्देष्य बाधितं तथापि श्यववच्छिन्नत्वावगाहि
त्वमेव यद्यहावितं समस्यमर्थ इत्यभिप्रायः तादृशस्य समस्यमर्थत्वे मानाभावाद्रूहपदमेवदर्शितं दोषसमाधित्सयाऽश्रा विशेषावच्छिन्नत्वावगाहि यद्यपदं वाच्यमित्यभिसंधाय षष्ठी
समासपक्षमेवास्यर्थोपरिष्कुरुते वदंत्विति तत्स्यामारूपविशेषीति पञ्ज्ञानस्य श्यामारूपपक्षः तस्य हजन्त्वादिकारकज्ञानस्य यत्स्यामारूपरजनत्वं वनीत्वादिरूपं तन्हिदोषीस
र्थः तदभिन्नेपत्स्यामारूपं प्रकृतश्यामारूपं तन्हिदोषीति तु नार्थः नञः प्रसक्तम्भिना श्यामारूपपदेन मूलस्थेन तादृशार्थलाभान्नञ्पदव्यासेन कर्म्मधारयगर्भनञ्समासान्तरा
भेदिमिश्याणां षष्ठीसमासाश्रयताविरोधात्तथायाश्यामारूपपदेन तत्सदृसषष्ठीसमासेवेतुरपद्हान्श्याधान्येनोपस्थितस्य विशेषिनउपसर्ज्जनतया भासमाने श्यामारूपेनत
त्संबंधाद्वयसंभवः श्यामारूपपदेन समासेष्वतत्श्यामारूपमितेवसात्इति चेन्न हि घटानधिकरणमित्यादौ घटादिसंबंधः कथं नञर्थमनीसाधिकरणपदार्थेनान्वेती

नत्र२

श्रीराम.
३७

उत्संसउत्सर्गे २)

तिवक्तव्यं अधिकरणादिपदार्थस्य स्वप्रतियोगिकतयेति चेत्सामान्यग्राहके स्वसामान्यसंबंधउक्तपदार्थोपसर्जनग्राहकेनानीयमानं भवतीनीमृतंनञर्थकथंका
रस्तु नञ्चकारस्य सामान्यस्याग्राहकमिति षष्ठीहयोगेन कर्म्मत्वे वानुशिष्टेति तस्याः कारकविभक्तित्वाद्व्यवहिताया मविक्रियायां तदर्थावषइति चेन्न कर्म्मणि वेलने
नेकर्म्मतावोधकषष्ठ्यंतेन समासनिषेधान्नत्रैशेषिकषष्ठीसमासस्यैवोपपन्नत्वात् तस्मान्नत्रैवप्रकृतेपि पदद्वयात्मकसमस्समासो नञ्पदान्तर्गतचरमपदस्यार्थे पदद्वयपु
लम्यविशिष्टार्थस्यांतविशेषणविधयाशविशेष्यपूर्वपदार्थान्वयो नञ्मुलत्निविरोधमावहति अत्र सामान्यपदस्य अभावपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वावच्छिन्नपरत्वेन सोसुस्यार्थोव्याकर्त्ते
कस्वविशेषस्यावच्छिन्नपरत्वेश्यात्यसामान्यविशेषपस्वेतत्तासर्प्यग्राहकमेवत्तसदमितिविप्रतिपत्तिवर्णनं सामान्यान्वयविषयकज्ञानाजन्यपरमेश्वरज्ञानविषयत्ता
याः केवलान्वयित्वयाने प्रापिकसाध्यनिषेधस्य तन्मतेऽप्रसिद्धिः विधौ सिद्धसाध्यं च चरमज्ञानपदस्य स्मरणादिज्ञानपरत्वे ज्ञानाजन्येस्मज्ञानोधीनोक्तिपदार्थकत्वे वा अस्म
दादिज्ञानोत्पन्नेतत्प्रथाविधेयस्वज्ञानाधीनत्वयाविषिकोटेरनर्थकत्वप्रसिद्धेनेति दूषणस्योद्धारापत्तेदभावप्रयुक्ताभावप्रतियोगित्वमत्र तज्जन्यत्वमजन्यत्वं च न तदभावः अपितु
तद्विरोधितदभावाप्रयुक्ताभावप्रतियोगित्वमित्साशयेनव्यावृत्तज्ञाने तिव्यतिरेकः प्रागभावः अत्र प्रयुक्तत्वं स्वरूपसंबंधविशेषः यथा च प्रयुक्तत्वं तदैवपूर्वोपत्तुवि

प्रथम ४
न

पत २

वे घ

प्र·मि·टी·ग·
३८

धेस्तूत्तरसंबंधरूपमितिस्मिन्ग्रंथविरोधात्तस्य पितुनाद्दशासमनुप्रसंबंधरूपमेवतत्रादिपदेनव्यतिरेकोपादानाज्ञाताद्दशाज्ञानप्रागभावोत्तरकालवृत्तित्वेसतिताद्दशाज्ञान
प्रागभावानधिकरणकालोत्तरवृत्तित्वंतत्स्वप्रयुक्तत्वंअनुव्यवसायादेःप्रागभावस्यजन्यत्वादुत्पत्स्यमानेव्यवसायस्मरणादिप्रागभावप्रयुक्तत्ववारणायसत्यंतेस्वोत्प
त्स्यमानप्रतियोगिकप्रागभावोत्तरकालेस्वासत्त्वात्तेनतद्वारणायव्यवसायविषयकत्वस्तत्स्वकालीनप्रत्यक्षादिज्ञानप्रागभावप्रयुक्तत्वमनुव्यवसायादिप्रागभावस्यवा
रयितुंविशेष्यदलंनैव्यवसायविषयपरामर्शेन्यायस्यविनाशकालेप्रामाण्यानुमितिर्जन्यातेनतत्प्रागभावेपरामर्शप्रागभावानधिकरणतत्त्वनिरूपणोत्तरंनास्थितिप्रसङ्गा
देतौविशेष्यदलाभावेअप्रयुक्तत्वात्तत्सत्त्वात्तदनुमितिप्रामाण्यतयासिद्धसाधनमितिवाच्यंउत्तरवृत्तित्वमित्यस्यउत्तरतृतीयक्षणावृत्तित्वस्यविवक्षणीयत्वात्तथाद्दशानु
व्यवसायादेरव्यवहितपूर्वक्षणेतदव्यवहितपूर्वक्षणोवाव्यवसायविषयकप्रत्यक्षादिज्ञानेप्रसूक्ष्मांतरस्याविनाशात्तादृशानुव्यवसायादिप्रागभावेऽप्रयुक्तत्वात्तस्याविकल
त्वात्तन्मात्रसाध्येवप्रामाण्येमीमांसकानांसाध्यसत्त्वअनुव्यवसायांतरस्यनिरुक्तसाध्याघटकत्वेपितुक्तानुव्यवसायादेर्यादृशप्रयुक्ताप्रामाण्यग्राहकत्वंअवस्थाप्यतेप्रयुक्तत्ववि
शेषणासकलानुव्यवसायादीनांतद्ग्राहकत्वसिद्धेःप्रत्युतहनयानिष्प्राप्रामाण्यसिद्धिःवक्तृत्वक्तनहरवयादीसादेस्तत्त्वज्ञानाधीनसत्ताकत्वेसतितत्स्वीयसत्ताकत्वमर्थःअ

संत्वा

श्री राम·
३८

उक्त ४

धीनत्वं च प्राक्कारणप्रागभावसत्त्वात् पश्चात्कार्यप्रागभावसत्त्वं पूर्वं तत्सत्त्वात् पश्चात् तत्सत्त्वमिति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबंधविशेषः न चोक्तदलयोरेकतरनिवे
शेनैवोपपत्तौ दलांतरवैयर्थ्यमिति वाच्यं उभयदलस्यैव कालिकनिवेशपरत्वादग्रिमग्रंथस्य एतेन सामान्यजन्यसहप्रागभावेऽव्याप्त्युपेक्षितप्रामाण्यानुमितिजनकप्रा
माण्याश्रयस्वरूपपक्षज्ञानप्रागभावप्रयुक्तत्वस्याग्रे वाच्यसंगतिः पूर्वं निरुक्तस्य तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावप्रयुक्तत्वस्य तादृशज्ञाननाशोत्तरज्ञानप्रागभावे विशेष्यदला
सत्त्वेनानुपपत्तेस्तदसंगतेः केचित्तु तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावप्रयुक्तत्वं स्वपूर्ववर्तिप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयकं यज्ज्ञानं तत्प्रागभावभिन्नत्वे सति तत्प्रागभावव्याप
कत्वं व्यापकत्वं च कालिकं बोध्यं प्रामाण्यानुमितिस्थले पूर्ववर्तिव्यवसायविषयकः प्रथमरीत्या तादृशज्ञानं तत्प्रागभावं प्रति कालिकसंबंधेन व्यापकोऽनुमितिप्रागभावः अतो
न तत्प्रयुक्तत्वेनोपादानसंभवः स्वपूर्ववर्तिव्यवसायविषयकानुव्यवसायज्ञानतालिंगकानुमितेः प्रागभावस्य स्वप्रतिव्यापकत्वेऽपि स्वभिन्नत्वाभावात्तत्प्रयुक्तत्वमिति
न त्वतियोग्यनुव्यवसायादेः स्वरसज्ञानपदेनोपादानसंभवः व्यवसायपूर्वकालीनव्यवसायविषयकशाब्दादिज्ञानप्रागभावं प्रति प्रामाण्यग्राहकतया मीमांसकाभिमतव्यव
सायविषयकशाब्दानुमित्यादिप्रागभावस्येति न चानादौ संसारे सकलव्यवसायादिपूर्वकाले स्वपूर्वकालीनव्यवसायांतरविषयकशाब्दादिज्ञानस्य कदाचिज्ज्ञाततया तत्सप्र
यादीनां प्रागभावस्य व्यापकत्वेऽपि प्रामाण्याश्रयव्यवसायस्य तादृशशाब्दादिज्ञाने पूर्ववर्तित्वाभावादप्रयुक्तत्वं तेन तद्रूहः व्यवसायानुत्तरव्यवसा१

वं प्रति तत्पूर्वविमृष्टस्य प्रामाण्याश्रयाविषयकस्य व्यवसायादेः प्रागभावस्य व्यापक[redacted]
त्वविरहान्न तादृशशाब्दादिज्ञानप्रागभावप्रयुक्तत्वं व्यवसायादिप्रागभावे१ दा१

प्र·मि·टी·ग·
३९

(चरमंत्तृतीये२)

गभावं प्रति तदीयव्यवसायादेः प्रागभावस्य व्यापकत्वादप्रयुक्तोतेन व्यवसायादिप्रागभावस्य कथं संग्रह इति वाच्यं तज्ज्ञानपदेन प्रामाण्यप्रकारेण स्वव्यवसायत्वेनाभिमतस्या
नस्य विवक्षितत्वेन तत्संग्रहसंभवात् तस्य पूर्वस्मात्तृतीयज्ञानापरस्मात्तनुव्यवसायतत्तनुव्यवसायादिना च प्रामाण्यप्रकारेण तत्तद्व्यवसायस्यैव ग्रहात् पूर्वपूर्वव्यवसा
यानां प्रामाण्यप्रकारेण तत्तद्व्यवसायाग्राह्यत्वात्तथा पूर्वव्यवसायविषयपूर्वपूर्वग्राह्यादिज्ञानप्रागभावं प्रति प्रकृतव्यवसायादिप्रागभावस्य व्यापकत्वेपि तस्य प्रामाण्यप्रकारे
ण प्रकृतव्यवसायादिग्राहकव्यवसायविषयकज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तत्वात्स्वतेः तज्ज्ञानव्यनुव्यवसायतज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तप्रागभावप्रतियोगितज्ज्ञानग्राह्यत्वं त
ज्ज्ञानव्यक्तिनिष्ठप्रामाण्यस्याध्यमितित्वोक्तदोषइत्यप्याहुः तन्न तथा सति व्यवसायपरस्वविषयकप्रामाण्यव्याप्यवत्तापरामर्शात्मकोप्याप्रामाण्यानुमितिं जनयति तद
नुमितिप्रागभावस्य व्यवसायात्मकतद्विषयकपरामर्शप्रागभावव्यापकत्वेपि प्रामाण्यस्य तद्व्यवसायस्य तत्परामर्शपूर्ववर्त्तित्वाभावात् तदनुमितेः साध्यघटकतया सिद्धसाध
नप्रसंगात् तज्जन्मपदस्य यथाश्रुतार्थपरित्यागे ग्राह्यपदस्य विषय[illegible]र्थकत्वं परित्यज्य प्रकारत्वविवक्षणे च बीजं स्वयमेव दर्शयति तेनेत्यादिना तेनेत्यस्य इषणाद्धूपमलग्नकं भव
तीत्यग्रिमेण संबंधः तद्विषयकेति ~~तदस्व~~मितितदनुमितितदनुव्यवसादीनां तद्विषयके स्वस्वज्ञानजन्यत्वादित्ययोजकत्वात्तस्यदानिपक्षीकृतप्रामाण्यस्य पक्तानपराक्तिस्थानुमितिपदं

त्यम

श्रीराम
३९

ज्ञाततालिंगकतया भट्टाद्युपगमात्तु मितिपदं आदिपदं स्वप्रकाशतया प्राभाकराभिमततया अनुव्यवसायपरं तन्मतविशिष्टोक्तेरिति मीमांसकसाध्यग्राह्यत्वांतःप्रविष्टप्रामाण्यग्रा
हकत्वाभिमतज्ञानविशेषणतज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यत्वविशेषणस्य सार्थ्यः अस्मन्मते ईश्वराभ्युपगंतृनैयायिकमते वाधः तादृशज्ञानांशे ऽसत्वात् तथा च उक्तविशेषणेना
नुव्यवसायादीनां न्यायमते अनुपग्रहान्निषेधसाधने तदंशात्वतासिद्ध्या नैयायिकानामुद्देश्यसिद्धिरिति भावः अजन्यपदज्ञानग्राह्यत्वस्य केवलान्वयितया निषेधरूपसाध्यस्या
प्रसिद्धिरपि दुष्टव्यापत्तु ईश्वरज्ञानविषयत्वस्य केवलान्वयितया निषेधाप्रसिद्धिमियात् तज्ज्ञानव्यावर्तकाय यदि अजन्यपदे तत्तदनधीनोत्पत्तिकत्वं विवक्ष्यते चेत् स्वज्ञानपदं वाजन्यज्ञाना
र्थकमनुपेयते तदा ईश्वरज्ञानान्यज्ञानमात्रस्य तद्विषयके ईश्वरज्ञानजन्यतया विशिष्टोक्तेऽप्रसिद्धिरिति सेव वाधपदस्याप्रसिद्धिवाधपरतया आलोककृद्भिः कार्य इति तदसत् तथा सति अ
प्रसिद्धिहेतुतया जन्यज्ञानमात्रस्यैव ईश्वरज्ञानजन्यताभिधानौचित्यात् प्रामाण्यग्राहकतयाभिमतानामनुव्यवसायादीनां विशेष्योपादानासंगतेः अजन्यज्ञानविषयत्वस्य केव
लान्वयितया उक्तज्ञानविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशेष्यकेनाभावस्यास्माभिः साध्यत्वे अस्मत्तादृशप्रतियोगिमत्वरूपो वाध इति पूर्वग्रन्थव्याख्यानमपि न सम्यक् तदहत्तु मिश्रादीनां
न हि विषयके ईश्वरज्ञानजन्यतया उक्तवाधाप्रयोजकतया तादृशहेत्वभिधानासंगतेः तादृशोक्ताहेः प्रामाण्यस्येत्यादिः तादृशेश्वरज्ञानजन्यत्वेन तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्ये ईश्वरज्ञानवि

षयत्वेन एतदग्रिमसिद्धसाधने हेतुः अभिधेयत्वेति प्रत्यक्षविषयत्वेन प्रत्यक्षविशेष्यत्वेन प्रमात्वस्य प्रागज्ञातत्वेन प्रकारत्वायोगात् तत्प्रकारत्वनिवेशेनाभिधेयत्वसामान्य
जज्ञानमादाय न सिद्धसाधनमिति भावः न चाभिधेयत्वसामान्यजन्यप्रमात्वविशेष्यकज्ञानोत्तरं तादृशविशेषणज्ञानसहकृतसामान्यप्रत्यासत्या तत्प्रकारकमपि ज्ञानं जनयितुं
शक्यते तदादाय सिद्धसाधनं प्रकारत्वविवक्षयापि दुर्वारमिति वाच्यं अभिधेयत्वसामान्यप्रत्यासत्तिजप्राथमिकज्ञाने अभिधेयत्वांशे प्रमात्वाश्रयप्रमाया अविभाने न तदुत्तरं प्रमा
त्वप्रकारकज्ञानस्य प्रमाज्ञानजन्यतया अजन्यांतविशेषणतो न व्यावर्त्तनात् यद्यपि नैयायिकमते विप्रकारितात्वादिना प्रमात्वमनुभवसाधारण्यमिति प्रमात्वत्वनिष्ठाव
च्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकप्रकारत्वमेव ग्राह्यपदेन विवक्षणीयं तथा च तादृशविषयत्वनिवेशेऽपि निर्वाहो भवति तथापि यथाश्रुताभिप्रायेणेदंप्रकारितात्वादिना
अनुभवसाधारण्यतया सिद्धसाधनमनुपस्थितप्रकारितादेः प्रथमानुव्यवसाये न प्रकारतयास्मायमते भानमपि नूत्नस्यैवेत्यभ्युपगमेऽपि वारणीयं ननूक्तविवक्षया तथा चा
भिधेयत्वसामान्यजप्रत्यक्षमादाय सिद्धसाधनप्रदर्शनं साधु संगते यद्यपि प्रमात्वत्वावच्छेदेन सिद्धेरुद्देश्यतयापि अभिधेयत्वसामान्यजप्रत्यक्षस्य प्रमात्वतावच्छिन्नाविषय
कतया सिद्धसाधनपरीहारसंभवः तथापि प्रकारत्वानिवेशे निषेधसाधने बाधो दुर्वार एव प्रमात्वे पक्षांतरेण तादृशज्ञानविषयत्वस्य सत्त्वेन प्रमात्वविशिष्टतादृशज्ञानवि

८२

(अवच्छेदकतस्थले प्रकारत्वं निवेश्य ४)

पा१भं४

३ नञ्वा

षयताभावात्सत्वात् विषयतायाश्चाद्वित्वात् ततः प्रकारितानिवेशनमावश्यकमेव एवं निषेधप्रसिद्ध्यर्थमपि प्रकारतानिवेशनीया अन्यथा तज्ज्ञानविषयकज्ञानाज्जन्यजन्यज्ञा
नस्यापि विषयतायाः केवलावच्छिन्नया निषेधप्रसिद्धेर्घटत्वानेन च प्रकारतानिवेशो न्यायमते तज्ज्ञाने निषेधप्रसिद्धावपि विशेषबुद्धौ विशेषणाज्ञानहेतुत्वमते गौरवं नामीमांस
कानां तज्ज्ञानं विनापि स्मृत्युपवसायादौ तज्ज्ञानस्य प्रकारतया भानादुभयमतेन प्रसिद्धिर्घटे वेतिवाच्यं प्रकारत्वस्य स्वरूपसंबंधावच्छिन्नस्य निवेशपतयास्वरूपसंबंधेनावच्छिन्नो ज्ञान
घटादौ निषेधप्रसिद्धिर्मतद्वय एवेत्यस्य व्यक्तीकविषयमात्रत्वात् यद्यपि प्रमायाहं प्रकारितात्वादि सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतद्धर्मिप्रकारकप्रमाणप्रत्यक्षात्मकविशेषणज्ञानसहकृ
ततादृशसामान्यजन्यत्वकारकप्रत्यक्षमादाय निषेधसाधनेवाङ्क्ष्यप्रकारताविवक्षणेपि दुर्वारः तथापि सामान्यान्याश्रयमुख्यविशेष्यताया एव सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतावच्छेदककोटौ
वुपगीतभाने व्यभिचारवारणाय निवेशनीयतया प्रमाणविशेष्यकप्रत्यक्षोत्तरं प्रमाणप्रकारकप्रत्यक्षं तदुपनीतभानात्मकमेवोपगन्तव्यं तच्चोपनयप्रमायां प्रमाणप्रत्यासोपनी
तभानं भविष्यति तत्र तज्ज्ञानं विना न संभवतीत्याशयेन प्रकारविशिष्टावगाहितत्त्वैव तत्सोपनीतभानमिति नियमस्य प्रामाण्यग्राहकत्वादिस्थले व्यभिचाराद्दोषः ईश्वरज्ञानमादाय दोषाभिस्वर्ग
दर्शयितुं द्वितीयेन तृतीयेन च ज्ञानपदेन तदुपादानासंभवमाह ईश्वरेतिकाप्याभावप्रयोजकाभावंप्रतियोगित्वादिति तथा चानुव्यवसायादौ नाऽनुव्यवसायविषयकेश्वरज्ञानज

तुमर

प्रा·मि·टी·ग·
४१

प्रा२ ग४

मत्वेपि तद्विषयकज्ञानव्यतिरेकाप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमक्षतमिति भावः प्रागभावरूपस्यैव कारणाभावस्य कार्य्याभावप्रयोजकत्वमित्यभिमानः अन्यथा प्रागभावा
प्रतियोगिनो विनाशोत्तरं द्विर्व्यतिरेकस्य तद्विनाशाद्यादिकार्य्यत्वं ताभावप्रयोजकतयोगभावाप्रतियोगित्वेनेतिहेतुसंगतेः अथवा द्वितीयव्यतिरेकः प्रागभावत्वेनैव निविष्टः अ
न्यथा ईश्वरज्ञानस्यापि तद्विषयकज्ञानाभावाप्रयुक्तात्यन्तान्योन्याभावप्रतियोगितया चरमज्ञानपदेन तदनुपादाने निर्वाहात् तथा च कार्य्यात्यन्ताभावे कारणात्यन्ताभावस्य प्रयोज
कत्वेपि तत्प्रागभावे तत्प्रागभावस्यैव प्रयोजकतया प्रागभावाप्रतियोगित्वेन कार्य्यप्रागभावप्रयोजकाभावाप्रतियोगित्वस्याव्यापकतया कार्य्याभावे तस्य कार्य्यप्रागभावार्थक
तया संगतिः व्यतिरेकाप्रतियोगित्वादिति प्रागभावाप्रतियोगित्वादित्यर्थः तथा च दर्शितप्रागभावप्रतियोगित्वरूपाजन्यत्वविशेषणेनैव ईश्वरज्ञानव्यावृत्तिरिति भावः विशेषणां
तरप्रक्षिप्य परमेश्वरज्ञानं वारयतामुपाध्यायादीनां मतमाशंकते नचेति समानाधिकरणपदजन्यपदयोर्वैकल्पिकमुपादानं द्वितीयज्ञानपदस्य तृतीयज्ञानपदस्य च स
मभिव्याहारे णावो ध्वंससामानाधिकरणापन्नज्ञाननिरूपितं च स्मरादिज्ञाने साधारणात्तथा सामानाधिकरण्यस्य चाभेदेपि संभवेन ईश्वरज्ञाने समानाधिकरणपदोपा
दाने नैव्यावृत्तेरिति चेन्नहि स्वभिन्नस्वसमानाधिकरणतज्ज्ञानविषयकं ज्ञानं निवेश्यं ईश्वरज्ञानस्य स्वस्तमेव ज्ञानसमानाधिकरणं नतु स्वभिन्नमिति तत्स्मनस्वपदेनो

न र्ती

श्रीराम·

२स्यैव तज्ज्ञानत्वेनोपादानात् तत्सामानाधिकरण्याभावेनेश्वरज्ञानव्यावृत्तिः तज्ज्ञानस्य
प्रकृतप्रामाण्याश्रयत्वेनाविशेषग्राह्यप्रामाण्यस्यैवज्ञान २

आ घे १)

(टली पे ३)

दि ८

प८

पादानसंभवः अपि तु प्रमात्वाभावव्यापकपरामर्शादेरेवैतज्जन्यमीश्वरज्ञानं च स्वभ्रमज्ञानविशेषणात्स्वभिन्नतज्ज्ञानसामानाधिकरण्यस्याभावेन व्यावर्त्तते ननु व्यधिकरणाव्यवसायविषयकपरामर्शादिजन्यतादृशानुमित्यादिकं नोक्तविशेषणेन वा अजन्यत्वात्तविशेषणेन व्यावर्त्त्येपि तु भाक्ता तत्तज्ज्ञानकपरामर्शाद्यविषयतत्समानाधिकरणाव्यवसायसत्त्वात्तत्तज्जनकपरामर्शादेः स्वसमानाधिकरणाज्ञानाविषयकत्वादिति प्रामाण्यस्य तद्घट्यान प्रसिद्धसाधनमिति चेन्न स्वसमानाधिकरणज्ञानं त्तीशेन तादृशज्ञानजन्यत्वस्य विवक्षया तादृशसिद्धसाधनपरीहारसंभवात् व्यधिकरणामान्यव्यवसायविषयकपरामर्शजन्यानुमित्यादेः स्वसमानाधिकरणज्ञाने प्रामाण्याग्राहकत्वात् लाघवमभिसंधाय तु भयत्रजन्यत्वं निवेशितं व्यर्थविशेषणत्वादिति परे ईश्वरानभ्युपगमेन उक्तविशेषणाव्यावर्त्याभावादित्यर्थः प्रत्यक्षव्यापकेन व्यर्थविशेषणतादोषः सिद्धसाधनेबाधकतया सप्रयोजकत्वेन तदुपादानेनाधिकं तथापीश्वराधिकविशेषणमप्रवेश्यापि उक्तदिशा समंजसे विशेषणाप्रवेशेन महसमनाप्रकाशकमित्यत्र नातस्यर्थे अनादेः प्रागभावस्य जन्यत्ववत् प्रयुक्तत्वमपि नास्तीति तत्राप्युक्तं नामव्यावर्त्तकमिति शंकां निराकुरुते अथेति अभिधेयत्वसामान्यलक्षणायां प्रामाण्यपविशेष्यकमेव ज्ञानं जन्यते न तु तज्ज्ञानसहकारेणापि श्वनिवगततदाश्रयांशेन तत्र कारकमित्युपगमेपि न निस्तारः प्रमात्वसामान्यलक्षणया अनवगतप्रमायामपि प्रमा

वार ३

प्र.मि.टी.ग.
४२

त्वप्रकारकज्ञानजननात् उपनीतभानस्थले पीयत्वेसादिविषयमसत्वे विशिष्टपूर्वधर्मिभानार्थमुपगंतव्यायाः सामान्यप्रत्यासत्तेः सामान्यप्रकारेणापूर्वधर्म्मिभासकताया
मविवादादित्याशंक्य तेन चेत्यादिना प्रमात्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने प्रमात्वज्ञानापेक्षया प्रमाज्ञानमप्यपेक्षितं प्रमायां प्रमात्वज्ञाने स्मृप्रमाज्ञानत्वविषयमात्र प्रमात्व
विशेष्यकस्मरणस्यापि प्रमायां प्रमात्वेवौपस्य च प्रमाविशेष्यकत्वविरहेपि प्राक्प्रमात्वग्रहं विनाताद्दशस्मरणासंभवेन प्रमात्वानुमितेरेव तन्मूलतपातत्वप्रसीभूत
प्रमायाअवच्छेद्यभानादितिसमाधत्ते प्रमात्वं हीति अज्ञातं स्वविषयकज्ञानाज्ञानपेक्षं न आसत्तिः प्रमात्वप्रकारकतज्ज्ञानजनकं संशयानुपपत्तेरिति प्रमात्वज्ञानं विना विप्र
मात्वसामान्यलक्षणायान तत्प्रकारकज्ञानजननोपगमे तुल्ययुक्त्याघटादिसामान्यलक्षणयापि घटत्वादिज्ञानमनपेक्ष्यैव सघटो नवेत्यादिसंशयपूर्वं सघट इत्यादिज्ञानस्य ज
ननीयतयाशायशः संशयस्य दुर्घटताप्रसंगादित्यर्थः स्वस्वरूपसत् सामान्यं न स्वाश्रयभासकं तथासति स्वरूपसत्सा प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणयापि विशेषणज्ञानस्य प्राग
सत्वेन घटत्वपटत्वादिगोचरनिर्विकल्पकस्य प्रथमं जननीयतया सघटो नवेति संशयस्य समभाकारस्य सघट इति निश्चयस्य संशयपूर्वकाले संभवेन तादृशसंशयानुपप
त्तेरितिव्याख्यानमसत् विशेषणज्ञानविरहेण सामान्यज्ञाने सामान्यस्य प्रकारत्वे स्वरूपसत्प्रमात्वसामान्यलक्षणयापि प्रमात्वप्रकारकप्रमाज्ञानजसेवजननीय

त्वी

श्रीराम.
४२

तयाज्ञातृशज्ञानग्राह्यत्वमादाय सिद्धसाधनाप्रसक्त्या स्वरूपसत्प्रमात्वस्याप्रसिद्धित्वं चेन्ना संगतेः संशयानुपपत्तेरिति विशेषणाज्ञानं विना प्रमात्वप्रकारकज्ञानासंभवेन
स्वरूपसत् प्रमात्वसामान्यज्ञानमादाय प्रसिद्धसाधनशंकाया एवानुपपत्तेरित्यर्थ इत्यपि केचित्स्वरूपसत्सामान्यस्य प्रसाधितत्वे इंद्रियसंबंधविशेष्यकज्ञानप्रकारत्वेन सा
मान्यस्य हेतुता न संभवति किंतु ज्ञानमनंतर्भाव्य इंद्रियसंबंधत्वेनि तेनैव हेतुता बाच्या तथा च पर्वते धूलीपटले धूमभ्रमस्तत्र सामान्यसेंद्रियसंबद्धाहार्ज्ञितया धूमरूपधर्म्मिज्ञाना
संभवेन तद्धर्म्मिकभ्रमिचारसंशयानुपपत्तेरित्यपि आचक्षते किंतु ज्ञानमिति आसन्निरित्यनुपपत्ते तज्ज्ञानं चेति ज्ञातप्रमात्वाधीनं प्रमात्वप्रकारकतदाश्रयज्ञानमित्यर्थः
प्रमात्वाश्रयज्ञानं विना न संभवतीति साक्षात्संपरया वा प्रमाज्ञानमपेक्षत एवेत्यर्थः तथा चर्वजन्यांतविशेषणोनैव तद्ग्राह्यत्विरिति भावः यत्र प्रमात्वप्रमात्वद्रूपेणाशुद्धप्रमात्व
क्षं तत्र प्रमाज्ञानस्य साक्षादनपेक्षितत्वेपि परंपरया अपेक्षास्तीत्याह तस्येति प्रमात्वाश्रयेत्यर्थः पक्षत्वात् स्वलक्षणानुमितिविशेष्यत्वात् प्रमाविशेष्यकप्रमात्वानुमितेर्वा बो
धं प्रसिद्धत्वतु बाधेन पूर्वमवश्यापेक्षत्वादिति पर्यवसितार्थः यत्र प्रमात्वप्रमातः प्रमापक्षकं तत्र साक्षादपेक्षेति दू[illegible]पितिकचिदिति सामान्येति वैलक्षण्यकारणतामान्यज्ञानेनैव
व विपरीकरणादित्यर्थः अत्रानुमित्यात्मकं प्रमात्वसामान्यज्ञानं यत्र पक्षजनकं तत्र पक्षज्ञानविषयानुमितिजनकं प्रमाज्ञानं विना प्रमात्वज्ञानं न संभवतीति तत्सामान्य

वि॰ ४

मा २

४९

प्रमा २

प्र·मि·टी·ग·
४३

प्र२ तु३

जप्रत्यक्षप्रयोजकतायत्वच्च प्रमायां प्रमात्वप्रमात्वदाश्रयप्रत्यक्षं तन्नापि तैर्वो हि विशेष्यकत्वविशिष्टतत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यग्रहात्मकसामान्यप्रत्यासत्तिशरीर एव सामा
नाधिकरणरूपवैशिष्ट्यप्रमायां वैशिष्ट्यात् तत्सामान्यजज्ञाने तदपेक्षेति व्याख्यानमसत् प्रमाप्रत्यक्षकप्रामाण्यानुमितिस्थले प्रमाज्ञानरूपापात्तस्याः स्वाक्षारे व सामान्यजज्ञानेऽपेक्षप्र अ२
तत्वपरंपरयापेक्षापादर्शयितुमुचितत्वात् प्रमात्वजज्ञाने प्रमाज्ञानस्यापेक्षायाः असंभवत्वं तेन विवक्षणे प्रमात्वशरीरे वैशिष्ट्यघटकतया प्रमाप्रवेशस्तत्वे च हेतुत्वेन व
यात्तत्तावृत्तापि साक्षात् प्रमाज्ञानस्य सामान्यजज्ञानेऽपेक्षयापरंपरया तदपेक्षाप्रदर्शकतया हृदयहेतुत्वाभिधानासंगतेः प्रमात्वस्य प्रमाघटितत्वेन सर्वत्रैव प्रमाज्ञानापेक्षणात् किंच
दिसन्निकर्षत्वासंगतेश्च यद्यपि यत्र प्रामाण्यारोपो र्ऽपि तत्त्रैदाश्रयप्रत्यक्षं तत्र प्रमाज्ञानं विनापि तन्निर्वह इति तत्प्रकारकत्वं तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नमिति शङ्काहृद्वह्नित्वप्रकारकत्वं वह्निविशेष्य
कत्वावच्छिन्नं ह्रादासमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वादिति भ्रमगृहीतं वह्नित्वादिप्रकारकत्वं प्रत्यक्षकानुमानाद्याप्रामाण्यप्रसिद्धानदायोपसंभववात् तथापि व्यधिकरणप्रकारकत्वेन
च भ्रमज्ञानस्य विशेषणीयतया ध्वंसजन्यसामान्यजप्रत्यक्षस्य सामान्यांशेऽभ्रमरूपतानियमेन तदारोपे न सिद्धसाधनावसरस्तेव ध्येयं यत्र सामान्यजप्रत्यक्षे परंपरयैव प्रमाज्ञानम
पेसिमीयं तत्सामान्यघातित्वात् तद्धूपानतज्जन्यत्वं तथा चाजन्यांशे विशेषणेन कथं तद्वारणमित्याशंकते न चेत्यादिना न तदिति सर्वत्रैवेति शेषः इतोऽपि परंपरया प्रमाज्ञानाधीनसामान्य

तं१ अ

प्रीएम·
४३

त्स्वा२

जंज्ञानमात्रस्य सिद्धसाधनत्वात्तानुबोधकतापि जन्यपदस्य जन्मांतभागस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिमात्रपरतया तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावान्वयव्यतिरेकानुविधायित्व
घटितत्वरूपप्रागभावप्रतियोगित्वार्थकतया तत्र स्वप्रागभावनिष्ठं तत्प्रागभावान्वयव्यतिरेकानुविधानं च प्रयोजकमात्रपरं साक्षात्परंपरया वा यत्सापेक्षणीयं तत्सामान्यनिरू
पितं न तु कारणतामात्रपरं स्वकारणेनैव निरूपितं तज्ज्ञानपदेन प्रामाण्यापन्नज्ञानं तद्व्यक्तित्वेन निविष्टं तद्व्यक्तिंशेषात्यत्वं साध्यमितावारणायेनसंकृते नचेति इति सांप्रतमित्यग्रिमे
णां संबध्यते यत्पक्षके तिपत्तप्रमाव्यक्तिकेत्यर्थः तत्र तद्व्यक्तिघटितसाध्यकेऽएवं उक्तप्रकारेण सामान्यजपक्षस्य तद्व्यक्तिविषयकज्ञानजन्यत्वेनेति यावत् सिद्धसाधनपरीहारेपीति
सामान्यजनत्वस्य पक्षस्य व्यक्तिप्रात्यतया सिद्धसाधनसंभवेपीत्यर्थः तेन तद्व्यक्तिघटितसाध्यकानुमानेपि तत्प्रमाव्यक्तिरपूर्वैव यत्र पक्षे अत्र व्यक्तिविशेष्यकप्रामाण्यरूपसामान्य
ज्ञानाद्राम[illegible]जनत्वस्य पक्षस्य व्यक्तिप्रात्यतया सिद्धसाधनसंभवेपि नासंगतिः प्रामाण्यांतरेण तत्पक्षे विषयापूर्वप्रमाव्यक्तिघटितसाध्यकेऽनुमानेन न सिद्धसाधनं स्यात् तस्मादेव प्रामा
ण्यमात्रस्य प्रामाण्याश्रयसकव्यक्तेः सामान्यजेति प्रमात्वरूपसामान्यजेत्यर्थः गोचरत्वादिति तथा च या प्रमाव्यक्तिरपूर्वा भासते तद्व्यक्तिविषयकज्ञानाजन्यं तत् तत्सामान्यजपक्ष
ऽसंतद्व्यक्त्यंशेनत्वसक्षयात्यमेव प्रामाण्यमिति तद्व्यक्तिघटितसाध्यस्य प्रामाण्यपक्षत्वादिति भावः सामान्यजपक्षपक्षे अपूर्वव्यक्तिज्ञानस्य निरूपकमप्यजन्यत्वमक्षतमिसाहनहीति

त्व२

य२

स्व३

सकलेति तस्य प्रामाण्यस्याप्रसक्तविशेषणांतज्ञानयदं प्रामाण्याश्रयसामान्यपरमित्याशयेन समाधत्ते यात्स्य प्रामाण्येति स्वग्राह्य प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तानाश्रयेत्यर्थः प्रसिद्ध
न प्रामाण्याश्रयत्वे न ज्ञानविशेषणाप्रकारोपवारणाय संभवे विषयोगिज्ञानग्राह्यतामादायाधेप्रदर्शनीयप्रसिद्ध्यभावेन वारणाय स्वग्राह्यप्रामाण्यसामान्योपादानं किंचिदिति ग्राह्य
प्रामाण्याश्रयविशेषणांशाबाधात् असत्वात् अन्यथा वा न च यत्पक्षकेसादित्यं यत्रवं व्याप्यायत्ते घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिकं स्वं घटकघटादिभिन्नभेदेन नानात्वाद्धटत्वप्र
कारकत्वत्वरूपानुगतरूपेणास्याश्रयविशेष्यकेऽकत्ताहशव्यक्तिप्रकारकज्ञानाभाववत्ताहशव्यक्तिज्ञाने जाते पूर्वग्रहीतज्ञानवृत्तिप्रामाण्यप्रकारेणतदाश्रयापूर्वज्ञानानामपिप्र
सक्ते ज्ञायते सखंडसामान्यस्थले यावत्तदाश्रयप्रसक्ते सत्त्वसामान्यव्यक्तीनामिंद्रियसंबद्धधर्म्मिको किंचिदंशे एव वा प्रकारतया ज्ञानानपेक्षणात् अनुगतरूपावच्छिन्नैकव्यक्ति
प्रकारेणाधर्म्मिज्ञानादेरविशेष्यतयोऽनुगतरूपावच्छिन्नापरव्यक्त्याप्रकारेणतदाश्रयप्रसक्तोत्पत्तेः सखंडसामान्यस्थले धर्म्मिविशेष्यकज्ञानप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनैव
हेतुतोपगमात् तथा च यत्प्रामाण्यव्यक्तिप्रकारकज्ञानाभाववत्प्रामाण्याश्रयमानेनतदन्यप्रामाण्यव्यक्तिषु सिद्धसाधनं दुर्वारमित्याशंकते न चेति यत्पक्षकेति यत्प्रामाण्य
त्वाश्रयपक्षकेत्यर्थः तत्र प्रामाण्यव्यक्तौ प्रामाण्यांतरे प्रामाण्यमात्रस्येति यथाश्रुतमेव सकलेति तत्पदार्थे प्रामाण्ये विशेषणं एवं किंचिदित्यग्रिममपि प्रामाण्यविशे

विज्ञाततया३ ५४

षणं बोध्यं स्वपदेन पक्षीकृततत्सामान्यरूपमुपादाय तस्याश्रयविषयकज्ञानाजन्यत्वसमाध्यघटकत्वएव एवं सिद्धसाधनसंभवः न देवमपि तु स्वत्वाद्यतत्सामान्यरूपाश्रयत्वेन ज्ञानसं
तर्भाव्यतद्विषयकज्ञानाजन्यत्वं साध्ये प्रवेशनीयं स्वपदं च प्रतियोगिप्रविष्टजन्यपदं तथा च सामान्यज्ञानेन सोक्तनिखिलसामान्यविषयकत्वपायत्विं चिन्तादृश्यसामान्याश्रयवि
षयकज्ञानजन्यत्वमेव व्यावर्त्तनात्र सिद्धसाधनावकाश इति समाधानेनैव शान्तेति तिन्न च स्वपदेन जन्यसोपादाने न तत्त्वाभावस्य तद्भिन्नत्वेन समवायपरमेश्वरज्ञानसाधारणात्तदारायोक्त
दूषणं दूर्वारमिति वाच्यं स्वपदेन प्रागभावमुपादाय स्वप्रतियोगियात्वसामान्याश्रयविषयकज्ञानप्रागभावप्रसिद्धोपः प्रागभावत्वत्वाभावेन तदन्यत्वं वा प्रागभावे निवेशनमिति
योगिज्ञानयात्वत्वस्य साध्यतोपगमात् ज्ञानसामान्यजन्यत्वाभावस्य स्थाने नापि प्रागभावे ज्ञानसामान्यप्रागभावप्रयोज्यत्वाभावस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न विवक्षणीयत्वात्तद्विरो
धः स्वपदेनानुयोगिज्ञानोपादानेन संभवति न तथा सति न्यायमते घट इत्यविव्यवसाययात्वसामान्यप्रसिद्धात् तदुपादानासंभवात् अत एतेति पक्षीकृततत्सामान्यतदन्यसामान्य
साधारणस्वयात्वसामान्यत्वेन सामान्योपादानादेवेत्यर्थः योगीति यत्सामान्याश्रयगोचरज्ञानाजन्यं योगजधर्माजन्यं प्रज्ञानं प्रकारितात्वादिसामान्यलक्षणाधीनतत्सामान्य
रूपविशेषणाज्ञानवंशाद् पूर्वं स्वाश्रयांशे प्रकारतयातद्याल्येतत्सामान्येपि नतेन सिद्धसाधनमित्यर्थः अतीतानागतसकलज्ञानसामान्यादिगोचरस्येति तादृशसामान्यगोचर

पा२

प्र·सि·टी·प्रा·
४५

त्तयानिदिध्यासनादौ व्याप्तियोगितयाप्यज्ञानं भासते तत्प्रामाण्यमप्यवगाहमानस्येत्यर्थः निदिध्यासनेतिषष्ठ्यर्थेत्वौ प्राग्ज्ञानमभिन्नत्वेनात्मगोचरनिदिध्यासनादिजन्यत्वादित्यर्थः नवे
वमपि तु उपनीतप्रामाण्यविशिष्टव्यवसायसाक्षात्कारस्यात्यन्तयासिद्धसाधनं तु बीजं तादृशस्मरणस्य व्यवसायस्य प्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानाजन्यत्वादित्यत आह ज्ञानप्रत्यास
ति ३ त्तौ अनुव्यवसायस्य उपनीतप्रामाण्यविशिष्टव्यवसायविषयकसाक्षात्कारस्य स्वविषयीभूतं यत्प्रामाण्यं प्रकारांशे तद्विशिष्टबीजन्यत्वात् प्रामाण्यप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञा
नाजन्यज्ञानव्याप्यताशंकेयमसतीत्यर्थः न च शब्दादिजन्यप्रामाण्यविशेष्यकज्ञानादपि प्रामाण्योपनीतभानसंभवान्न स्वप्रमाज्ञानजन्यतया सिद्धसाधनं दुर्वारमिति शंक्यमत्र यत्र
१४ यत्र वैंगृहीतं तत्रैव तत्संसर्गेन प्रत्यासत्तिनियमेन व्यवसायेऽगृहीतस्य तत्प्रामाण्योपनयासंभवात् यदि च उपनीतभानसामान्ये तथा नियमः संभवति यत्र प्रत्यक्षादौ पूर्वं रजतत्वादिकं न गृ
हीतं तत्रापि स्मरणाद्युपनीतरजतत्वादेः संशयविपर्ययपोरात्तु भविकल्पादिसिनानोपपत्त्यैव उपनीतभाने तथा नियमः स्वीकरणीय इत्युच्यते तदापि चरमज्ञाने व्यधिकरणा
प्रकारत्वनिवेशात्तादृशरूपोपनीतभानमादाय सिद्धसाधनस्यावकाशः तादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वे प्रामाण्यसंस्वाश्रयस्वरूपानतिरिक्तत्वमतमवलंब्य प्रामाण्यप्रका
रकज्ञाने विशेषणताप्रामाण्यज्ञानापेक्षयैव प्रामाण्याश्रयज्ञानापेक्षेति अतो किंक प्रामाण्यग्रहमादाय सिद्धसाधनपरीहारेणाविप्रतिपत्तिः परिष्करणीयासमर्थप्रहस्ता

रो २ स्या २

श्रीराम·
४५

साध्यकानुमित्साएक प्रामाण्यव्याप्तिविशिष्ट

दिहेतुकप्रामाण्यविशिष्टप्रमाविषयकपरामर्शजन्यतयाऽनुगतरूपावच्छिन्नप्रामाण्यव्यक्त्यन्तरविशिष्टपूर्वप्रमाव्यक्तिं पक्षधर्मतावलेनावगाहमानयाऽन्यथांनरंशं
कनीयं न च चरमज्ञाने यावत्त्वविवक्षणे न संभवति मायमते अनुव्यवसायादिनाऽपि ग्रहणादिति प्रथमं तद्विवक्षायामसंभवं दर्शयति अत्र चेति प्रामाण्यस्य घटत्वव
तीत्यादेः परज्ञानाग्राह्यतयेति योजना ज्ञानविषयकत्वस्य चरमज्ञानविशेषणत्वेऽपि गुरुमतेन परज्ञानव्याहतिः मिश्रादिमते तदनुव्यवसायादिनाऽग्राह्यतया न तादृश
यावज्ज्ञानग्राह्यत्वमिति वोध्यं स्वाश्रयविषयकत्वस्य तद्विशेषणत्वे नैतद्दोषो द्वारेऽपि पक्षधर्मतावलेन पूर्वघटज्ञानादिविषयिण्या अनुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमित्साप न्या४
टत्ववतीत्यादेरग्रहात् साध्याप्रसिद्धिर्विधेर्वा पूर्ववत्तद्वारणे जन्मानतवैयर्थ्यमिति इत्थं सिद्धसाधनमर्थान्तरं परेषां तादृशानुमितिप्रामाण्यतयैव साध्यसत्त्वनिर्वाहानुव्यवसा
यादीनां प्रामाण्यग्राहकत्वात्सिद्धिरिति यावत् न्यायमते अपूर्वव्यक्तेर्विशेषणज्ञानविरहेणाप्रकारतासंभवात् सिद्धसाधनानवकाशात् यथाश्रुतासंगतेः ग्राह्यप्रामाण्यव्य
क्तिरिति पक्षधर्मतावलादनुमेयपूर्वकृतप्रामाण्यापूर्वव्यक्तेरित्यर्थः यद्यपि घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्ये घटत्वादिप्रकारकविषयकज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वं साध्यते तदा तादृ
शोक्तव्यक्तिविषयकपरामर्शजन्यापरव्यक्तिमात्रविषयकानुमित्सात्रसिद्धसाधनपरीहारे विभ्रमापदग्रहणे निमित्तताऽनुगतप्रामाण्यावच्छिन्नसाध्यकस्थले घटत्ववती

फर (ज्ञानत्वविशिष्टविषयकत्वविशेषणे४)

चि४

सादिप्रामाण्यावच्छिन्नविषयकपरामर्शजन्यया पक्षधर्मिताबलेन घटत्ववत्तीसादिप्रामाण्यविशिष्टमात्रगोचरानुमितिस्तात्तादृशप्रामाण्ये सिद्धसाधनं दुर्वारं तद्वृत्तितत्का
रकतत्वावच्छेदेन ग्राह्यत्वसाधनेन तु तत्परीहारे विपरादिज्ञानविषयकनिदिध्यासनादिजन्ययोगिज्ञानग्राह्यत्वं यथा घटादिज्ञानप्रामाण्ये सिद्धसाधनं दुर्वारं स्वग्राह्यप्रामाण्यव
त्वेन घटपटादिज्ञानानामनुगमे तु नोक्तानुमितिव्याहतिः तज्ज्ञानकपरामर्शस्य तद्ग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकत्वात् ज्ञानविषयकज्ञानसामान्यजन्यत्वनिवेशे ज्ञानत्वादिघ
टितप्रामाण्ये बाधः मूलस्थनसंदेहोपादानविरोधो भट्टमततासंग्रहश्चेति वाच्यमिति वदंति शंकते तत्त्वनिकारः तादृशसिद्धसाधनपरीहारः तत्पक्षबहिर्भावः यादृशप्रामाण्या
श्रयं पूर्वमगृहीत्वा यादृशप्रामाण्यविशिष्टविषयकानुमितिस्तत्पक्षत्वं अत्र सकलप्रामाण्यव्यक्तीनां आश्रयविषयकपरामर्शजन्यानुमितिविषयत्वसंभवात्पक्षस्यैव
दुर्लभत्वमित्याशंक्याह नहीति नियमइति मानाभावादिति शेषः अन्यथापीति स्वाश्रयविषयकपरामर्शोपस्थित्यादिजन्यस्य प्रमावानयमित्यादिप्रादृसयोग्यभावबलेन विषयीभूते
प्रामाण्ये इत्यर्थः न केवलमीदृशदोषवारणायैव पक्षसंकोच इत्याह पक्षेति तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वनियमेनेति तादृशग्राह्यत्वसाध्ये सर्वज्ञानान्तःपातिनः स्वस्यापक्षबहिर्भावादिति
भावः अवश्यवाच्यत्वादिति अन्यथा तादृशज्ञानमात्रनिष्ठप्रामाण्यारोपबाधप्रसंगादिति भावः तद्भिन्नमिति यज्ज्ञानविषयकज्ञानमनुपादायजनेतद्भिन्नमेवज्ञानं तन्मध्यमज्ञानपदेन विव

न३

क्षणीयमित्यर्थः स्वप्रकाशे त्वयं घट इत्यादिव्यवसायधर्मिकप्रामाण्यानुमितिर्व्यवसायरूपपक्षविषयकज्ञानजन्यत्वेपि व्यवसायस्यैव स्वप्रकाशतया स्वात्मकपक्ष
ज्ञानरूपत्वेन न व्यवसायभिन्नविषयकज्ञानजन्यत्वमिति प्रामाण्यानुमित्याश्रयतया सिद्धसाधनापत्तेरित्यर्थः न च व्यवसायस्य पक्षज्ञानरूपत्वेपि प्रामाण्यसाधकसमर्थ
प्रदर्शितजनकतादिहेतुप्रकारेण पक्षविषयकत्वाद्व्यवसायरूपपक्षज्ञानातिरिक्तमपि तद्विषयकं हेतुविशिष्टज्ञानमपेक्षितमिति प्रामाण्यानुमित्या सिद्धसाधनमिति
वाच्यं यत्र घटमात्रवृत्तीदंत्वं व्यवसायविषयत्वेन गृह्यते घटत्ववत्तादि प्रामाण्यव्याप्यं तादृशेदंत्ववति घटत्वप्रकारकत्वेन ज्ञानत्वावच्छिन्नविषयकव्यवसायस्यैव हेतौ
पक्षधर्मतावगाहितया प्रामाण्यानुमितौ व्यवसायभिन्नतद्विषयकज्ञानांतरानपेक्षणात् व्यवसायभिन्नव्याप्तिस्मरणस्य प्रामाण्यानुमितिजनकत्वेपि प्रामाण्याधिकर
णघटितप्रामाण्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिभाने प्रामाण्याश्रयभानानियमेन प्रामाण्यानुमितेर्धर्मिकज्ञानजन्यत्वाव्याघातात् प्रामाण्यपदार्थत्वेन पक्षत्वे प्रमावा
निसाध्यनुमितिविषयापूर्वाश्रयकप्रामाण्यस्य पक्षत्वे तद्देदरूपविशेषणमप्रवेश्य दुर्वारमिति तादृशप्रामाण्यस्य पक्षत्वाभावेपि सिद्धसाधनदोषं परिहरति वस्तुतस्त्वि
ति आर्ष इति योगजधर्मादिजन्यज्ञानप्रामाण्ये सिद्धसाधनस्य दोषत्वोपपादनायेत्यादिः वक्तव्यमिति शेषः इति भ्रान्तः अंशे तथात्वेपि उक्तानुमित्या प्रामाण्यं ज्ञाना

ता३ ए

त

ध्यर ती कर

उभयथाप्यात्वप्रामाण्ये साध्यसत्वेपि सर्वत्र प्रामाण्ये एवं प्रकाराभावात् तादृशानुमितिग्राह्यत्वाभावात् न तत्र न सिद्धसाधनात्मकदूषणतां प्रथमज्ञानपदमिति सिद्धसाधनवा
रणार्थमित्यग्रिमेणास्संबध्यते तदनुपादाय केवलतत्पदमुपादाय तद्विषयकज्ञानजन्येत्युक्तौ सिद्धसाधनं प्रसंजयति प्रामाण्यप्रत्यवमर्षकृतयेति प्रामाण्यस्य प्राधान्येन प्र
क्रांत तथा प्रकृतप्रामाण्यपरत्वभ्रमसंभवेनेत्यर्थः लैंबमितिशेषः इत्यनुनुमितिसाध्यहेधीति प्रामाण्यत्वेनैक प्रामाण्यविषयपरामर्शजन्यप्रामाण्यधर्म्मज्ञावत्वाद्घटत्ववती
लाघवत्वे प्रामाण्यानुमित्या विषयीविषयीकरणोपि निर्वहेत्यर्थः ननूक्तानुमितिजनकपरामर्शे न सामान्यप्रत्यासत्तिसत्वे सर्वमेव प्रामाण्यं विषयीकुर्वाणीयमितिनोक्तानु
मितावत्र स्वविषयकज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यत्वरूपसाध्यनिर्वाहइत्यत आह तथा चेति प्रामाण्यपरतस्त्वे नैयायिकमते परतस्त्वाविरोधिनि प्रामाण्यस्योक्तानुमितिग्राह्य
त्वेन कस्यापि विवादः किंतु सामान्यप्रत्यासत्तौ तादृशानुमितिग्राह्यप्रामाण्यस्य सामान्यप्रत्यासत्त्या पूर्वं गृहीतत्वे विवादः परेषां तथा च सिद्धसाधनवारणार्थमिति परेषां ता
दृशविवादे परमते उक्तानुमितेः पूर्वं प्रामाण्यग्राहितया तादृशानुमितिग्राह्यत्वपक्षे उक्तसाध्यसिद्धेश्चरितार्थतयाप्यवसायादेस्तद्ग्राहकत्वं न सिद्ध्येदित्युद्देश्यासिद्धिशंका
वारणार्थमित्यर्थमित्यर्थः ज्ञानपदे दत्ते च तादृशानुमितेः प्रामाण्यस्य [illegible] पूर्वत्वेपि तदाश्रयज्ञानस्य पक्षीकृतस्य परामर्शविषयतानियमेन नोक्तदोषावसरः इत्याश

थि ४

वार विषयी

श्रीराम ·

यः परमतेपि समानविशेष्यकस्यैवानुमितिहेतुतेस्वतिमाने नेदं स्वप्रसिद्धिवारणाय तज्ज्ञानविषयकाजन्यज्ञानस्याप्रसिद्ध्या पक्षाप्रसिद्धिः स्यात्तद्वारणायेत्यर्थः नतु तज्ज्ञानविषयकाजन्यं ज्ञानं तज्ज्ञानतदनुव्यवसायादिकमेव यथामतं प्रसिध्यतीति कथमप्रसिद्धिप्रसक्तिरित्यत आह व्यापारेति व्यापारानुबंधिनी स्वजन्यज्ञानविषयतात्मिका तज्ज्ञाननिष्ठविषयतापेक्षांतैरात्मादिभिः तस्यापि तज्ज्ञानादेरपि जननादित्यर्थः तथा च तज्ज्ञानादीनां न तद्विषयकाजन्यत्वमिति भावः आत्मादिपदं च तद्गुणावगाहिणाम्शरीरादिपरं ईश्वरज्ञानस्येव आत्मादेः प्रागभावाप्रसिद्ध्या तत्प्रागभावप्रयुक्तप्रयुक्तप्रागभावप्रतियोगित्वरूपतज्जन्यत्वाप्रसिद्धेः न तु ज्ञानपदादानेपि साध्यान्तर्निरूपितविषयतात्मकस्वरूपतीलनुबंधितद्विषयताया एव निवेशनीयतया नाप्रसिद्धिरिति तत्सद्वैयर्थ्यमित्याशंक्य विषयपदस्य तादृशविषयतापरत्वलाभायैव तदित्यारूढज्ञानपदे तितत्प्रकारत्वस्येति ग्राह्यपदेन विवक्षितस्येत्यादिः विशेषणत्वपर्य्यवसायितत्पाविषयताविशेषरूपतया व्यापारानुबंधिविषयताकैः प्रामाण्यनिष्ठस्वजन्यज्ञानविषयतात्मकविषयताभावादप्रसिद्धसाधनवारणायेत्यर्थः ज्ञानस्येति इच्छाजनकस्येत्यादिः अपिकारात्तुल्यत्वेसमनंतरं योऽग्रः इच्छासमानविषयकत्वाभावेन प्रतीभूतेच्छासमानविषयकतानियमेन समानप्रकारतामात्रेणज्ञानेच्छयोः कार्य्यकारणभावस्य तैरुपगमादिति भावः तथा चेति प्रामाण्यत्वावच्छिन्नेकप्रामाण्यप्रकारकतदाश्रयज्ञानजन्यापूर्वप्रामाण्यविकैतैः शरीरादिभिः सिद्धसाधनवारणायेत्यग्रिमेण संबंधः प्रामाण्यस्य तदाश्रयज्ञानविषयकज्ञानाजन्यशरीरादिनिरूपितोपदर्शितविषयता

।मे४

प्र.प्रि.टी.ग.
४८

शिष्टतदाश्रयविषयकेच्छाग्राह्यत्वेन चेत्यर्थः वस्तुतस्त्वित्यादिग्रंथस्याजपाठः क्वचित्पुस्तके एतदनंतरं एवं चाप्रामाण्यांतरविषयकज्ञानजन्येच्छाग्राह्याप्रामाण्यविशेषोपि दुस्सा
धनस्मादोषत्वेव्यवस्थापकः तथा च सर्वं मतेन शरीरादिग्राह्यतयाप्रामाण्यसामान्ये प्रमत्वस्य सिद्धसाधनस्य वारणार्थं चरमज्ञानपदमित्यत्रैव ग्रंथकारनिर्भर इति वाच्यं प्रा
ण्ये तित्तत्तज्ज्ञानविषयीभूतघटत्वादावित्यर्थः तज्ज्ञाने प्रसिद्धिः परमते एव विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतामते प्रकारतागर्भसाध्यस्यात्राभावात् व्यतिरेकप्रसिद्धि
स्त्विति नैयायिकसाध्यनिषेधप्रसिद्धिस्त्वित्यर्थः अग्रिमे अप्रामाण्ये इत्यत्र तत्संबंधः तत्र पदस्य स्वाश्रयघटकतज्ज्ञानपदस्य ग्राह्यत्वाभिमते ति विधेर्निषेधस्यत्रापत्रप्रसिद्धिरूपे
पासमभिव्याहृततदाश्रयपरत्वे इत्यर्थः अप्रामाण्याश्रयपज्ञानविषयकज्ञानजन्यानुमितीति तादृशज्ञानजन्यज्ञानमात्रे इत्यर्थः प्रामाण्याश्रयपरत्वे प्रामाण्याश्रयविषयकज्ञाना
जन्येन स्वाश्रयविषयकज्ञानजन्यज्ञानेनाप्रामाण्यग्रहाद्भूत तत्र निषेधप्रसिद्धिरित्यतस्तद्व्यतेऽन्यत्र निषेधप्रसिद्धिं दर्शयति प्रामाण्येतितदनीत्यादि नियतेति एतावता पक्षीकृ
तप्रामाण्याश्रयस्यैव विशेष्यत्वस्य प्रकारकत्वाद्यनुमितौ पक्षतया तदनुमितेः प्रामाण्याश्रयप्रज्ञानविषयकपरामर्शजन्यत्वनियम इतिस्तद्विजंतादृशधर्मस्य स्वतो ग्राह्यत्वासं
भवप्रदर्शनायाशंकोद्रियत्तोक्तेः विशेष्यावृत्तप्रकारकत्वं स्वविशेष्यावृत्तस्यप्रकारकत्वं विशेष्यनिष्ठाभावाप्रतियोगिघटत्वादिप्रकारकत्वमित्यादि यावत्तत्र घटत्वाद्यभाववद्विशेष्य वि

श्रीराम
४८

त्पर तं ४ क१

शेषत्वानिरूपितघटत्वादिप्रकारताकत्वं वा यथा ज्ञाते घटत्वादिप्रकारकप्रमासाधारणेन घटत्वादिमतीत्यादिप्रामाण्याभिमतत्वात् उक्तैर्मेरोति अनुगतसाध्यतावच्छेदक
तावच्छेदकाक्रान्ततादृशधर्म्माणामपि ज्ञानत्वत्वादिभेदेन भिन्नतया पक्षधर्म्मतावलभासमानापूर्वज्ञानमात्रनिष्ठतादृशधर्म्मस्याश्रयविषयकज्ञानाजन्यतादृशतादृशा
नुमितिविषयत्वरूपस्य व्याप्तिरेकप्रतियोगिनः सत्वेनेत्यर्थः तदनुमिति विषय एवेति तादृशयद्धर्म्मविशिष्टेति अनुमितिर्नियमेन तद्धर्म्माश्रयविषयकज्ञानजन्या तादृशधर्म्म
एवेत्यर्थः प्रथमपक्षे अनुपपत्तिमाशङ्कते नन्विति समभिव्याहृतपदत्वपक्षे तं ज्ञानपदं हेत्वाश्रयज्ञानात्मकं स्वं च प्रसिद्धौ कर्त्तव्यायां प्रसिद्धिर्यत्र संपाद्यापादेवेत्से तत्पक्षे विषय
तानादाविति विशिष्टप्रसिद्धिः प्रागिवेत्यनेनोक्तं इत्यादिं तदाश्रयज्ञानात् प्रसिद्धेरितिस्वपदेनोपादानासंभवेन विशिष्टप्रसिद्ध्यसंभवादिति शेषः ज्ञानत्वेनेति व्यापकतेप्यनुपस्थितं ज्ञा
नत्वं प्रथमानुव्यवसायव्यवसायप्रकारतयाभासते न तु तत्र निर्विकल्पकोपेक्षेति मधुव्यञ्जते तदैव च तत्प्रकारतागर्भसाध्यमुभयमते प्रसिद्ध्यतीति ज्ञानत्वादेरपि निर्विकल्पकवे
द्यतामते तत्र न विधेः प्रसिद्धिरित्यतो घटविषयकत्वानुसरणं घटविषयत्वं पुरो वह्निविशेष्यकत्वं अयं घट इत्यादिव्यवसायप्रत्यक्षे अनुव्यवसाये प्रसिद्धिरित्यत्र प्रकारस्य घटत्वादेर्वैशिष्ट्यस्य ध
र्म्मितोभानस्य नैयायिकैरनभ्युपगमात् अस्य प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वापत्तेः घटत्वादिप्रकारकत्वमादिपदग्राह्यं विषयविषयिताचाभावत्वप्रतियोगित्वादिवदनुपस्थितापि

र

प्रा. मि. टी. ग.

४९

सर्वमतेष्वकारः ज्ञानत्वनिर्विकल्पकेपि धर्म्मिणो ज्ञानस्य संवंधविशेषितत्सामान्यादिरूपाश्रयः विषयितायाज्ञानांशे विषयसंवंधजन्येपे व प्रथमानुभवस्यापेभानमित्यपाकृतः
एवंमिति अनुमितौ पक्षधर्म्मतावलेन तत्तत्सामान्याश्रयस्य पूर्वमज्ञानेपि तत्तत्सामान्यप्रकारेण तदाश्रयभानवत् सामान्यविशेषस्य पूर्वमाश्रयाज्ञानेपि तत्प्रकारेण तदा
श्रयभानसंभवेइत्यर्थः सामान्यपासामान्यपयोरिति तत्तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यज्ञानग्राह्यत्वस्य तदजन्यज्ञानग्राह्यत्वस्य च सामान्ये सामान्ये च सत्वादित्यर्थः एकत्र सामा
न्येपरत्वं च सामान्येपरत्वमिति विभागः इति प्रथमस्य परत्वस्य वादविषयत्वे सामान्येपि तथा व्यवहारः स्यात् तत्र व्यवहारे तत्सामान्ये द्वितीयस्य परत्वस्य व्यवहारप्र
योजकत्वे अपसामान्येपि तद्व्यवहारः स्यात् परत्वइति व्यवहारस्यानन्यसादिति भावः गृह्यमाणतज्जातीयसकलैस्साश्रयविषयकज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यत्वं तत्तत्परत्वव्यवहारनि
यामकं विपरीतं परत्वव्यवहारनियामकमिति नोक्तातिप्रसंगइति समाधत्ते गृह्यमाणेति गृह्यमाणसामान्यव्यापकमिति सर्वस्यैवतादृशसाश्रयमगृहीतापि भवत्येव
सायादिनाग्रहादितिभावः यादृशसामान्याश्रयग्राहकमिन्द्रियसामग्रीकाले सामान्यग्रहप्रतिबंधकसमवधाननियमः विषयविशेषघटितं तादृशसामान्यत्वं तत्त्वाभावा
त् गृह्यमाणत्वविशेषणं नतु गृह्यमाणसामान्यमितिकस्यचिद्दृष्यसामान्यस्याश्रयमगृहीतास्वग्रहादितिभावः उपाध्यायास्तु मतव्यतिरेकप्रसिद्धिस्थलं दूषयितुमुपन्य

यथा २

व्यापक

कस्यचित

श्रीराम

४९

५२

स्वतिपत्तिरिति सर्वमतइति न्यायमते परमते चेत्यर्थः तज्ज्ञानेति तज्ज्ञानविषयकज्ञानाधीनज्ञानविषयइत्यर्थः तज्ज्ञानसादृश्येति तज्ज्ञानघटितेतरसादृश्यादावित्यर्थः त
स्येति तादृशस्य विशिष्टस्येत्यर्थः अपूर्वज्ञानसादृश्येति पूर्वानुपस्थितं यज्ज्ञानं तत्सादृश्यस्य ग्रही भूतेच्छायां विषयीकरणादित्यर्थः पक्षसंकोचस्यावश्यकत्वेनेति श्यामारूपम
नेस्या स्तत्वे प्रथमविप्रतिपन्नोयादृश श्यामारूपाश्रयज्ञाननिरूपकसविषयकज्ञानग्राहकसामग्र्यानगृहीतं तत्र बाधवारणाय श्यामारूपविशेषणमेव पक्षतया स्वीकर्तव्य
तयेत्यर्थः असंभवस्थलीयश्यामारूपस्येति अश्यामारूपविशिष्टस्याश्रयग्राहकसामग्रीग्राह्यताविरहेणायत्र श्यामारूपयावत्त्वघटितसाध्यवत्त्वासंभवस्तस्यापीत्यर्थः पक्षत्वबहिर्भा
वेनैव पक्षत्वानभ्युपगमेनैव वक्ष्य विशेषणोपादानव्यावृत्तिर्भवतीति अश्यामारूपग्राहकत्वरूपाधिकविशेषणत्यागः संभवतीत्यर्थः तथापि बाधप्रसक्तेरिति भावः व्यावृत्ति
र्न भवतीति पाठे तादृशविशेषणोपादानेन बाधवारणे तादृशविशेषणोपादानस्य बाधवारकत्वं न संभवति बाधप्रसक्तेरित्यर्थः आहेति तादृशविशेषणविशेषितग्राह
कसामग्रीघटितसाध्यकविप्रतिपत्तिमित्यादि प्रथमविप्रतिपत्ताविवात्रापि सिद्धसाधनवारणाय सामग्र्या यावत्त्वविशेषणस्यावश्यकतया यावत्पदस्य चाभावादेवकारस्यैव यार
यावत्त्वार्थकत्वमाह एवकार इति यावदर्थः ग्राहकेयावत्त्वबोधकः ग्रहणादिरूपक्रियासमभिव्याहृतैवकारस्य क्रियाकर्तृत्वे कर्तृपदार्थतावच्छेदकव्यापकतार्थकत्व

वर

प्र·मि·टी·ग·
५०

प

पत्तेः अन्यथा ज्ञानसामग्री अर्थं गृह्णात्येव ज्ञानसामग्र्याऽर्थो गृह्यत एव इत्यादिवत् ज्ञानसामग्री रजतं गृह्णात्येव ज्ञानसामग्र्या रजतं गृह्यत एव इत्यादिप्रयोगापत्तेः ज्ञानसाम
ग्र्या रजतग्राहकतासंतायोगव्यवच्छेदस्याबाधितत्वादिति भावः अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमभावस्य खंडश एवकारार्थः तत्र ज्ञानसामग्र्यादिरूपकर्तुरन्योन्याभा
वे आधेयतासंबंधेन विशेषणतयाऽन्वयः तद्विशेषितभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वतावच्छिन्नस्य प्रतियोगितयाऽभावेऽन्वयः तादृशस्याभावस्य ज्ञानसामग्रीत्वा
दिव्यापकतारूपस्य कर्तृप्रत्ययस्थले क्रियायां कर्मणो विशेषणतयाऽन्वयबलादाख्यातार्थेनोपस्थाप्ये अर्थग्रहणकर्तृत्वतावच्छिन्ने तस्य च मुख्यविशेष्यतयाभा
समाने कर्तृप्रत्यये एवकारार्थभेदे विशेषणतया भासमानस्यापि प्रथमांतपदोपस्थाप्यस्य मुख्यत्वेनान्वयाऽपि संभवात् कर्मप्रत्ययस्थले च तृतीयार्थे कर्तृत्वे धात्वर्थग्रह
णस्याविशेषणतात्तत्रापि च कर्मणो विशेषणतात्वादन्वयबलेनार्थादिग्रहणकर्तृत्वतावच्छिन्नस्य नोपस्थितिः केवलकर्तृत्वतावच्छिन्ने उक्तव्यापकत्वबोधाय गमे
व ज्ञानसामग्र्या रजतं गृह्यत एवेति प्रयोगो दुर्वार इति कर्मविशेषविशेषितग्रहणादिक्रियाकर्तृत्वतावच्छिन्ने तृतीयाया लक्षणोपगंतव्या तत्र च व्यापकतान्वयः एवं
च ज्ञानसामग्रीत्वव्यापकतार्थग्रहणकर्तृत्वनिरूपकग्रहणकर्मार्थ इत्याद्याकारकः अर्थग्रहणकर्तृत्वं ज्ञानसामग्रीत्वव्यापकं ज्ञानसामग्रीकर्तृकग्रहणकर्मार्थ

रिए

विशेष्य

श्रीरम ·
५०

प्या १

इत्यादिसमूहालंबनरूपो बाध इति ध्येयं यावत् स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वमिति स्वाश्रयग्रहोपधायकत्वं [illegible]पकग्रहोपधायकताकत्वरूपं साध्यमित्यर्थः अत इति इत्यादौ निरूपणाभि अनवकाशीनीत्यग्रिमेणान्वयः क्रियासंगत्या क्रियासमभिव्याहारेण अत्यंतायोगव्यवच्छेदलाभे नेति सरोजेन नीलेन भूयत एवेत्यादौ नीलभवनायोगे सरोजव्यापकत्वव्यवच्छेदस्य स्वप्रामाण्यग्राहकत्वयोगे स्वाश्रयग्राहकताव्यापकत्वव्यवच्छेदस्य लाभेन च किंचित् स्वाश्रयग्राहकस्य प्रामाण्यग्राहकतायोगपर्यवसानेन समीहितसिद्धिः परेषां किंतु सिद्धसाधनं भवनादिक्रियासमभिव्याहारस्थले एवकारस्यात्यंतायोगव्यवच्छेदबोधकत्वे व्युत्पन्नावपि तत्स्वाश्रसार्वत्रिकतया प्रकृते विशेषणसंगतेनैवकारेण विशेषणस्य विशेष्ये अयोगव्यवच्छेदः विशेष्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वं प्रसाध्यं एतेनार्थो ज्ञानेन गृह्यत एवेत्यादौ ज्ञानविषयत्वरूपविशेषणायोगव्यवच्छेदाप्रसिद्धावपि न क्षतिरिति यद्दं प्रतिक्षिपति स्वाश्रयेत्याद्युक्तं तस्य विशेषणत्वं स्फुटीकर्तुं पर्यवसितार्थकथनं स्वाश्रयग्राहके प्रामाण्यग्राहकत्वस्य विशेषणत्वे वक्ष्यमाणसमीहितासिद्ध्ययोगात् विशेषणसंगस्यायोगव्यवच्छेदशालावपि व्यापकत्वलाभेपि न समीहितसिद्धिरित्यनुषज्यते शंखः पांडुर एवेत्यादौ तादृशो विशेषणो विशेष्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्यैव लाभेनेति हेतुः पूरणीयः पांडुरत्वं तल्लभ्यत इत्यग्रिमेण संबंधः परत इत्यंतः समीहितासिद्धौ हेतुः अज्ञातत्वात् अदोषत्वात् अनुगतरूपेणासकलश

२ मतेर २२ ग्र२

अ·मि·दी·ग·

५१

न२

मारोपाणां पक्षत्वे च प्रमारोपग्राहकसामग्रीग्राह्याप्रामाण्यकप्रमारोपाणां भेदस्यापक्षविशेषणतया आवश्यकत्वात् उक्तसामग्रीविशेषापरित्यागस्य लाघवप्रयोजकताप्रत्वाद्विशिष्यैव प्रमारोपाणां पक्षत्वस्यादरणीतया न तत्तत्पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यप्रमात्वेन साध्यसाधनेपि समीहितसिद्धेरिति भावः स एव पक्ष आदरणीय इत्यत आह किं बहुनेति अनौचित्यादिति असंतायोग्यत्ववच्छेदादिसाधनस्यानुपयुक्तत्वे वैयर्थ्यादिति भावः पूर्वविप्रतिपत्तिमेव दृढयति अत्रापि यावत्त्वस्य साध्यघटकत्व इत्यादिः यद्यपि अप्रमारोपग्राहकत्वविशेषणत्यागेन लाघवमित्यभिप्रायकतया तृतीयविप्रतिपत्तेरेव तादृशत्वादेर्विशेषणोपादानानुपादानाभ्यां प्रथमविप्रतिपत्तितस्तद्विशेषलाभाच्चोक्तशंकापादनं तथापि साध्ये यावत्त्वनिवेशविचारेणानादृशविशेषविस्मरणाधीनो[illegible]शेषशंका तथा प्रकारान्तरेण च विशेषस्फुरणादनेन निराकृता ज्ञानत्वेन साध्यत्वविशेषितज्ञानत्वेन साध्यत्वेन केवलेन साध्यपेक्षाग्राहकसामग्र्या प्रमारोपं न गृह्यत इति मतानुसारेण प्रथमसाध्ये ज्ञानत्वोपादानेनादृशसामग्र्यास्तद्ग्राहकत्वाभिप्रायेण एतद्धेतूपादानमिति बोध्यं अत्र यावत्त्वस्य प्रवेशो मूले एव व्यक्त इत्याह एवं चार्थमिति यावत्त्वघटितमेतत्साध्यार्थमित्यर्थः प्रमारोपग्रहप्रकारान्तरप्रदर्शनेति क्वचित् प्रमारोपसमानसोपनीतभानविषयत्वेपि परतस्त्वासक्तिप्रदर्शनस्थलेत्यर्थः सविषयकपदोपादानमिति निरुक्तसविषयकज्ञानग्राहकत्वविशेष

व

वि४

श्रीराम·

५१

गत्रे२

णामित्यर्थः ज्ञानपदेति पक्षे प्रमाणपदस्य प्रमात्वाविषयकशाब्दबोधादिविषयोपस्थामाणक्षपज्ञानं तदन्यप्रमाणमात्रपरतयेत्यर्थः उपपत्तिः ज्ञानं गुण इति शाब्द
बोधादिविषयज्ञानस्य प्रमाणत्वे बाधादनवकाशः तथा च स्वविषयकत्वं नोपादेयमिति भावः सर्वस्यैव ज्ञानस्य तथात्वेन न सर्वज्ञानं गुण इति शाब्दबोधादिविषयत्वेन प्रसाला
भात् प्रसालाभप्रसंगात् श्रुत्वेति इति मतं संयुक्तमित्यभिप्रायेणाह यः इदं साध्यं मतदूषे इति गुरुमते विहायेत्यादिः व्यर्थविशेषणताप्रसंगात् ग्राहकभागवैयर्थ्यप्रसंगात् इ
र्द्वयोरपि विप्रतिपत्त्योः साध्ययोः विधिनिषेधरूपयोः सत्त्वोः ननु घटादिज्ञानप्रामाण्यस्य परादिज्ञानाप्रामाण्यतया भावज्ञानप्रामाण्यत्वसाध्यासंभव इत्यत आह ज्ञानपदेति आदि
स्प४ नाद्वितीयप्रतिपत्तिस्थज्ञानपदपरिग्रहः सर्वथा यथाश्रुतसाध्येपि तन्न द्विशेषपरतात् तथात्वप्रामाण्यस्य अपरत्वात् एतन्न समीहितसिद्धेरित्यत्र हेतुः ते व्यर्थविशेषणते घे४
त्यादौ तत्रापि पूर्वयोरपि तद्द्विर्भावापत्तेः गुरुमतवद्विर्भावापत्तेः पूर्वविप्रतिपत्तिसाधारण्यं व्यर्थविशेषणतादोषसमवधानमाह साध्य इत्यादिना व्यर्थविशेषणतादोष इ
ति शेषः बीजाभावादिति हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावरूपव्यापकतावच्छेदकत्वस्य व्यर्थविशेषणघटितगुरुधर्मे साध्यतावच्छेदकेपि सत्त्वादिति भावः साध्यसामाना
धिकरण्यावच्छेदकप्रकृतहेतुतावच्छेदकरूपव्याप्तौ स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वप्रवेशात् लघुमताहे गौरवेण तादृशावच्छेदकत्वाभावात् तद्रूपावच्छिन्ने व्याप्तिरेव नास्ती

तावच्छेदक

तिहेतो व्यर्थविशेषणताग्राहकताबीजं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावनिरूपितस्वरूपसंबंधविशेषस्यापकतावच्छेदकत्वे साध्येपि व्यर्थविशेषणतापादोषत्वसं
भवइत्यतः समाधानांतरमाह किंचेति स्वाश्रयग्राहकत्वस्य स्वाश्रयग्राहकजन्यग्रहत्वस्य साध्यया दृश्यव्याप्तिपरामर्शानुमित्यादावपि सत्वेनेति मुख्यविशेष्यताघटितपरा
मर्शाभिप्रायेणेदं अन्यथा परामर्शज्ञानमात्रस्यैव तद्घटकपदत्वादिविशिष्टघटादिविषयकतया घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वान्याश्रयत्वे स्वनियमेनासंगतापत्ते
न४ श्चैनेदृग्व्यर्थविशेषणतेति स्वाश्रयविषयतात्वापेक्षया स्वाश्रयग्राहकसामग्रीजन्यग्रहविषयतात्वरूपप्रकृतसाध्यतावच्छेदकत्वमित्यादि रूपविषयतारूपाधिकसंग्रा सत्वेर
हकत्वात् नच परामर्शानुमित्यादिविषयतासामान्य एव घटत्वादिना घटादिमुख्यविशेष्यकसमूहालंबनरूपस्वाश्रयनिरूपितविषयतात्वसत्वान्नोक्तसाध्यतावच्छेदकस्य
स्वाश्रयविषयतात्वानाक्रांतविषयतासाधारण्यमिति वाच्यं ज्ञानभेदेन विषयताभेदे तादृशसमूहालंबनभिन्नपरामर्शानुमित्यादिनिरूपितविषयतासु स्वाश्रयनिरूपि
तत्वविरहेणोक्तसाध्यतावच्छेदकस्याधिकतादृशानुमित्यादिविषयतासंग्राहकत्वात् अधिकसंग्राहकत्व एव कुतो न व्यर्थविशेषणतेत्याकांक्षायामाह लघुत्वेति लघ्ववच्छे
दकं[illegible]प्यसगुर्ववच्छेदकस्येति गुरुप्रकृतव्याप्यतावच्छेदकस्य लघ्ववच्छेदकांतरव्याप्यताया एवेत्यर्थः प्रमात्वमात्रेति ज्ञानत्वमात्रेणापीत्यर्थः व्याप्तिग्रहे ज्ञानरूपप्रमाया व्य

या१ त्वेर तो१ मैव

तादृशव्याप्तिग्रहसंभवे प्रमेयत्वे इदं वाच्यं प्रमेयादिसादौ ज्ञानविषयत्वरूपहेतुतावच्छेदके तदापत्तेः अर्थविशेषणतापत्तेः इत्यस्वरसेरिति यद्यपि मतत्रयसाधारण्यसाध्य
विषयकविप्रतिपत्तिरेकैकेन सह विचारे[illegible]प्रपद्यते तथाप्युक्तसाध्यत्रयेष्वपि एकैकेन सह विचारे लघीयसः साध्यस्य संभवाद्गुरुसाध्यस्यानुसरणप्रयासोऽनर्थ इ
त्याशयः ईश्वरज्ञानव्याप्यत्वेनेति यद्यपि प्रमेयं घट इदं ज्ञानं प्रमेयस्याकारकास्मदादिप्रत्यक्षमित्यादिव्याप्यतयापि सिद्धसाधनसंभवस्तथापीश्वरज्ञानस्य सकलप्रामाण्याश्रयेतयात
मादाय सर्वैरेव प्रमाणैः साध्यवत्तोपपत्तिरित्याशयेन सर्वविषयकज्ञानानुसरणं सिद्धसाधनवारकत्वादिति पूर्वपूर्वदेवकारस्य यावदर्थकत्वादिति भावः सिद्धसाधनं सं
वादिप्रवृत्तिजनकत्वादिलिंगकानुमितिव्याप्यत्वेन असंभव इति यावदनुमितिविषयतायाः क्वाप्यसत्त्वेन उभयमत एव साध्यस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः अप्रसिद्धिरिति अतिरिक्त
ज्ञानताया: साध्यघटकत्वे तामनभ्युपगं[illegible]तां नैयायिकानां तद्घटितस्य साध्यस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः ज्ञानविषयतारूपज्ञानतायाः साध्यघटकत्वे च सिद्धसाधनं बोध्यं ज्ञानानुमि
तीति ज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितीत्यर्थः प्रमावानयमित्यनुमितेः प्रमात्वावच्छिन्नसाध्यकत्वेपि ज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यकत्वानुमितिन सिद्धसाधनमित्याशयः प्रमात्वस्य
साध्यतावच्छेदकत्वेन तद्घटकज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यकत्वमुक्तानुमितेरनपवादमेवेत्याशंक्यां निराकरोति न चेति ज्ञानत्वावच्छिन्नेति प्रभृज्ञानत्वावच्छिन्नव्यापकोविषयताहिताप्र

तो.प्र.२

धं २

तो १

अ.मि.टी.ग.
५३

य ट ५८मते४

योऽप्यस्यानुमितिविषयत्वस्येत्यर्थः तेनज्ञानवान्प्रमेवानितिसमूहालंबनानुमितिविषयतायुंसः शुद्धज्ञानत्वानवच्छिन्नसाध्यव्यापकताविषयकपरामर्शाजन्यानुमिति
विषयत्वंवाविवक्षितंतथानिरुक्तानुमितिविशेषणाक्रांतत्वंप्रमात्वस्यापाद्याथ्यादितज्ञानत्वस्यव्यापकतावच्छेदकत्वात्व्यापकतावच्छेदकत्वेनजनकज्ञानविषयत्वा
त्नद्वैवंवाधःशुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नव्यापकतामात्रावगाहिपरामर्शात्प्रमात्वेनज्ञानानुमितेर्जातत्वाद्रूपलिंगादप्यसंभवात्व्यापकतानवच्छेदकरूपेणसाध्यस्यानुमिति
विषयत्वेऽप्यतिप्रसंगादित्यतआहयथाचेतिज्ञानत्वावच्छिन्नायाःशुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नायाव्यापकतायांतत्तज्ञायामितिशेषःतत्रस्मृतेर्विशेषलाभःप्रमात्वस्यविधेयतावच्छेदक
त्वंयथाविवक्षितसाध्यइतिएवकारस्ययावदर्थकत्वमुपागम्ययावत्स्वाश्रयग्राह्यत्वरूपसाध्यविवक्षायामित्यर्थःअस्मदादिज्ञानेतियोगिज्ञानादिनिष्ठस्यापिघटत्वव
त्तीत्यादेर्यावदाश्रयांतर्गतेश्वरादिःतथावद्धर्मेसाध्यासंभवोयोगिज्ञानादिप्रमारोपेयावद्गर्भेतिनातादृशप्रमारोपेसाध्यासत्वप्रयोजकतयोपात्तंअतोयथाविवक्षि
तेत्यनेनसाध्यस्ययावद्धर्मत्वलाभेऽपिनवैयर्थ्यंयथाश्रुतइतिएवकारस्यस्वाश्रयग्राह्यत्वेविशेषणोप्रमारोपत्वरूपविशेष्यतावच्छेदकव्यापकतार्थकत्वेईश्वरज्ञानमा
दायेतियोगिज्ञानस्याप्युपलक्षणंप्रमारोपमात्रेयावत्प्रमारोपेसाध्यासत्वप्रयोजकतयोपात्तंअतोयथाविवक्षितेत्यनेनसाध्यस्ययावद्धर्मत्वलाभेऽपिनवैयर्थ्यंयथाश्रुत

श्रीराम.
५३

इतिएवकारस्यज्ञाश्रयग्राह्यत्वेविशेषणोऽप्रामाण्यत्वरूपविशेष्यतावच्छेदकव्यापकसार्थक्यात्वेईश्वरज्ञानमादायेतियोगिज्ञानस्याप्युपलक्षणांशाप्रामाण्यमात्रेयावत्स्वाप्रामाण्ये
साध्यंस्वाश्रयग्राह्यत्वरूपंज्ञानव्यक्तिभेदेनविषयताभेदाभावादीश्वरादिज्ञानस्यनिखिलप्रामाण्याश्रयत्वादितिभावःउभयथापिनांशतःसिद्धसाधनमितिप्रथमेक्वचिद्
विपक्षेनसाध्यमुभयप्रसिद्धमितिसिद्धसाधनासंगतिःचरमेत्वंशतइत्यस्यएकदेशार्थकस्यासंगतिरित्यर्थःविवक्षितेतियावद्धर्मेत्यर्थःआदावित्यादिनामधारत्वमतीत्या
देःपरिग्रहःअप्रामाण्येप्रामाण्यएवसत्वेनेतितादृशाप्रामाण्यस्यप्रकारतयासर्वघटितत्वस्यसर्वविषयकत्वादिप्रकारकज्ञानमात्राश्रयकतयायावत्स्वाश्रयप्रकारभूतसर्वां
तर्गतत्वादितिभावःयद्यपिसर्वत्ववतीत्यादिप्रामाण्येपियावत्स्वाश्रयविषयकत्वमस्तितथापिमिथ्यात्वस्यप्रकारतारूपत्वेसर्वंप्रमेयमित्यादिस्वाश्रयप्रकारत्वस्यतत्राभावा
दुपेक्षितंअंशतइतिअंशतःसिद्धसाधनमितिउक्तंसंगच्छतइतिशेषःउक्तप्रामाण्येतादृशसाध्यसत्वेसिद्धसाधनसंगतौहेतुःअवधारणालभ्यंघटत्ववतीत्यादौतादृशसाध्यास
त्वअंशतइत्यस्याभिधानसंगतौहेतुरितिविशेष्यंसाध्यघटकस्वाश्रयेयोगिजधर्म्यो[illegible]जन्यत्वविशेषणोउक्तप्रामाण्यरूपत्वस्यस्वस्वाश्रयस्तादृशविशेषणाक्रान्तोऽप्रसिद्धइतिसाध्याप्र
सिद्धिःस्यादितिविशेषणपदंतात्प्रामाण्यरूपपक्षस्यविषयताभिन्नविशेषणपरतयाव्याचष्टेपक्षीभूतेतियोगजधर्माजन्यत्वेनईश्वरज्ञानादावाद्यत्वेतुनितथाउक्तसाविपक्षता

कात्कोंता सू२ सामान्य

वच्छेदकत्वमप्याहृतमिति सत्त्वाद्याह इदमिति विशेषणं बोध्यमन्यथेति शेषः ईश्वरज्ञानेतिरीश्वरज्ञानवृत्तितयोक्तसामान्ये सिद्धसाधनवारणाय संभवादित्यर्थः यद्यपि योगजध
र्माधजन्यत्वनिवेशो वियोगजादिज्ञानमूलकपदार्थोपस्थितिसाधीनस्वविषयकज्ञानमिसाधाकारकमुक्तसामान्यापाश्रयपृच्छा ह्यादिज्ञानेनैव शक्याते व्यावर्त्यापि तु तथापि तत्स्य
स्य३ तत्तदप्रयोज्यत्वरूपतत्यातद्याहृत्तिं प्रतियोग्यप्रसिद्धेरिति यद्यपि योगजान्यत्वमित्यजनं तज्जन्यसंस्काराद्यादिजन्यं स्मरणादिकं सामान्यं प्रत्यासत्तिर्घटत्वादिकं तज्जन्यत्वं तत्त्वसाक्षा
दिचप्रसिद्धं तथापि कालोपाधिविषयापोगजसंस्कारादेर्जन्यज्ञानमात्रजनकतया घटत्वादेरपि घटत्वसादिलौकिकप्रत्यक्षेऽपि विषयविषयजनकतया तत्संग्रहाय प्रत्यास
त्तिविषयाविलक्षणाजनकत्वस्यावश्यं विवक्षणीयत्वात्तदप्रसिद्धाप्रतियोग्यप्रसिद्धिसंगतिः न च घट इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षासंग्रहेऽपि घटत्ववत्तीसादेः सामान्यस्य घटत्वा
घजन्यपरोक्षज्ञानवृत्तितया पक्षतोपपत्तौ सामान्यस्य पक्षतासन्निविष्टपाजनकत्वविवक्षणमफलमिति वाच्यं लौकिकप्रत्यक्षसामान्यस्य लौकिकप्रत्यासत्तिप्रयोज्यविल
क्षणविषयमाधटितस्य परोक्षज्ञानावृत्तित्वात् इदं योगजधर्माधजन्यत्वं तत्सामान्यपतदीयं घटत्ववत्तीसादिसामान्यपक्ष इति विशिष्येसादिः सर्वसंग्राहकप्रमायदप्र
वृत्तिनिमित्तत्वस्य पक्षताउच्छेदकत्वे उक्तसामान्यव्यावर्तकविशेषणाप्रवेशस्यावश्यकत्वेसाशयेनाह विशेषणान्ते पीतिघोटेतिउक्तयुक्त्या लौकिकप्रत्यक्षवृत्तिसामा

४१

ण्यस्य परोक्षे वृत्तित्वात्तत्संग्रहाय षोढाप्रत्यासत्तिजन्यान्तर्भावः षोढाप्रत्यासत्त्यसम्बन्धोऽविषयताशून्यत्वं तदर्थः तेन योगजादिज्ञानस्य किंचिद्विषयनिष्ठलौकिकसन्निकर्षजन्य
त्वेपि सङ्ग्रहः अतीन्द्रियविषयघटितप्रामाण्यसंग्राहाय परोक्षान्तर्भावः परोक्षं स्वविषयकत्वेन नैयायिकसिद्धं यत्तदन्यत्वेन विशेषणीयं तेन चोक्तप्रामाण्यस्य सर्वविषयकं
ज्ञानमिति शाब्दादिज्ञाने वृत्तित्वेपि न क्षतिः गुरुमतेपि स्वांशे प्रामाण्यप्रमघटकधर्मिज्ञानस्य व्यवसायस्य प्रामाण्यविषयकतया तद्वृत्तित्वेन स्वाविषयकवृत्तित्वमपि निवे
श्यं कतिपयप्रामाण्यसंग्रहेपि यादृशप्रामाण्याप्रसक्त्या तादृशव्यवसायोऽसिद्धस्तत्संग्रहाय न्यायमतसिद्धत्वं तत्प्रतियोगिकोटौ निवेशितं तादृशपरोक्षस्य न्यायमतेपि सर्वानुग
ततन्न ह्युदासः एवं च पूर्वदलसार्थक्याय परोक्षत्वनिवेशः स्वविषयकत्वेन न्यायमतसिद्धान्यत्वमेव वा अस्मन्नरत्वं तेन विवक्षितं प्रामाण्यज्ञानीयप्रामाण्यसंग्रहाय सामान्यतः
प्रामाण्यविषयकत्वमुपेक्ष्य स्वविषयकत्वनिवेशः पक्षतावच्छेदकभेद एव इति यत्र साध्यं नोभयसिद्धं यत्र वा तदुभयसिद्धं तदुभयसाधारणस्यैकधर्मस्य पक्षतावच्छेदकत्वाभा
व एवेत्यर्थः दोष इति यथाश्रुतनित्सेवाऽनन्सिद्धैसाविति शेषः तादृशोभयसाधारणैकस्य पक्षतावच्छेदकत्वेन तदवच्छेदेन साध्यसिद्धेरहेत्वपतया तादृशदोषपरीहारसंभवइ
तिभावः पक्षसंकोचः तत्र तत्प्रामाण्यत्वेन विवादपदप्रामाण्यानां पक्षत्वे पक्षविशेषणं तु उक्तविशेषणासहितमनुगतरूपस्य पक्षतावच्छेदकत्वं एतज्ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्ये

द्वार

तादृशस्य

म्यर्हाजितद्ध२ रूप४

नवेतिमूले मात्रपदं कृत्स्नार्थकं सिद्धसाधनवारणायोपात्तमिथ्याचाप्रामाण्यविशिष्टेन ज्ञानव्यक्तिग्राहकभ्रमपदादिघटितसामग्र्या एतज्ज्ञानप्रामाण्यग्रहाद्बाध इत्यत
आह पक्षसंकोचइति तादृशसामग्र्यग्राह्यज्ञानस्यैव विशिष्यपक्षेनिवेशइत्यर्थः ग्राहकविशेषणेति अप्रामाण्यग्राहकत्वरूपेत्यादिः विशेष्यत्वप्रकारत्वमितिमूलेतन्न
द्धर्म्मिविशेष्यकत्वावच्छिन्नस्यतत्तद्धर्म्मप्रकारकत्वरूपभ्रमत्वस्याभावइत्यर्थः रजतशुक्त्योरिमेरजतेइतिज्ञानेशुक्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नस्यतदवृत्तिरजतत्वप्रकारकत्व
गे४ स्याभावोरजतांशेऽभाववर्त्ततेइति तदंशेरजतत्वप्रमात्वमितिवीह रजतत्वेप्रकारकत्वस्यप्रयुक्तत्वप्रतिवेपिततंबिहेदंतत्वस्यतथात्वात्तत्रसिद्धसाध्यशुक्तिभिन्नविशेष्यकत्वघटितत्वंद दू४
भ्रमत्वस्यइदंरजतमितिभ्रमेशुक्तंशेऽभावात्तत्रतत्प्रमात्वमित्यवहितविशिष्टज्ञानत्वंवेतिमूलेघटितइहैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वंविवक्षितंतत्तदाश्रयेप्रतदंतत्तदर्शितप्रामाण्य
पेक्षयातद्ग्रहितितत्प्रकारकत्वादिरूपप्रामाण्यापेक्षयालाघवप्रदर्शनेविरोधः एतद्ग्राहकविशेषणवैशिष्ट्याद्विज्ञानस्यव्यवसायरूपस्यसत्त्वाद्विशेष्यावृत्त्यप्रकारतादिरूपविशेषणा धन्त३
ज्ञानाभावनिवंधनंदुर्ग्रहत्वंचेत्सत्ताद्यवच्छेदप्रग्रहीतेति असच्चतद्गतिनतत्प्रकारकत्वरूपवक्ष्यमाणप्रामाण्यापेक्षयागौरवंचसंसर्गग्रहादिरूपविशेषणाज्ञानाभा
वात्प्रथमतोदुर्ग्रहत्वंचस्फुटमेवेतिनयथाश्रुतेशंकितयोरनुपपत्त्योरवकाशइत्याह अन्यतइतिज्ञानानाविशेष्यस्यभ्रमजन्यज्ञानताव्याप्तज्ञप्रामाण्यविशिष्टज्ञानंभ्रमा

दू२

स्यानुमापकतावच्छेदकप्रमाहितत्वस्यैवस्वभावसामप्यीतितद्व्यापीत्यादिसमाधानग्रंथेसुग्रहत्वापावस्पमाणांतद्वृत्तीत्यादिरूपमित्यर्थः तन्मतेभट्टमतेकथंग्रहीतव्यमितित
धाचभट्टमतसिद्धेअनतत्वेनानुपपन्नमेवेतिभावः भ्रमजन्यज्ञानतावाहृत्तप्रमाहितत्वरूपधर्म्मप्रतीतावपिज्ञानतात्वसक्षेतदृष्ट्यत्यसन्निकर्षाद्घटत्वादिप्रकारकत्वस्यत
त्वस्यग्रहत्वाद्घटत्वादिप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वव्याप्यतावच्छेदकघटत्वादिप्रकारकज्ञानतात्वावच्छिन्नलिंगेनघटत्वादिविशिष्टताहृशसाध्यसिद्धेर्घटत्वादिरूपपक्षतावच्छे
दकसमानाधिकरणविशेष्यताकत्वसहितघटत्वादिप्रकारकत्वस्यानुल्लवितिवेद्यत्वमप्यीद्यामानेनप्रामाण्याभानोपपत्तिरितिसमाधानमाशंक्यानिराकरोतिनचेतिएवं
सतिउक्तानुमानेघटत्वस्थलेतद्भावस्यपक्षतावच्छेदकत्वेउक्तरीत्याघटत्वाभावसमानाधिकरणविशेष्यताकत्वसहितघटत्वप्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यमानुमपिसंभवती
त्यप्रामाण्यमपिप्रामाण्यवत्स्वतोग्राह्यंस्यादित्याहस्वमितिएवंस्वतःप्रामाण्यग्रहेइहप्यानुमानेनप्रामाण्यग्रहस्यस्वतोग्रहत्वेनतुभ्रमजनकदोषस्पर्श[illegible]दोघटत्वाभा
वादि[illegible]प्रतिबंधकत्वाद्घटत्वाभावादिरूपपक्षतावच्छेदकप्रकारेणापत्रादिरूपपक्षाग्रहेणानोक्तरीत्याप्रामाण्यग्रहसंभवइत्यतआह किंचेतिअस्माभिरपिनेयायि
कैरपिपर्यवसितंयांतंएवंप्रकारेणास्माकमपीतिशेषः अनुमानसंभवात्अनुमानस्यघटत्वविशिष्टसंभवात् लिंगांतरंघटत्वप्रकारकग्रहत्वविशेष्यत्वादिकंसेव

वि वि२ दृ१

सापितवैशेषः स्वतन्त्रत्वपरतन्त्रत्वयोरप्रयोजक इति भावः ननु अनुमितौ तुल्यवित्तिवेद्यताया निर्युक्तिकत्व तया उक्तलिंगान्तराधीनानुमानात् घटत्वादिविशिष्टज्ञानविशेष्यत्वसिद्धावपि ज्ञाने घटत्वादिमद्विशेष्यकत्वप्रतितत्प्रामाण्यं न सिध्यति ज्ञाततालिंगकानुमाने तु ज्ञाततापक्षे ज्ञाततायां घटत्वादिमद्वृत्तित्वस्यापि मानसंभवेन घटादिवृत्ति घटत्वादिप्रकारकज्ञाततात्वेन ज्ञाततायां हेतुकरणीयतया प्रामाण्यस्यापि साध्यतावच्छेदकत्वं संभवति ज्ञाने प्रामाण्यवत् ग्रहज्ञानेपि संवादस्याप्रमते लौकिकप्रत्यक्षागोचरत्वाद्यवसायोत्तरं त्रिचतुरादिक्षणमध्ये संवादिप्रवृत्तिलिंगकप्रामाण्यविशिष्टानुमितिर्न संभवतीति विशेषाद्दृष्टमत एव प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं न्यायमते इति किमनुपपन्नमित्यत आह यद्यपि चेति साध्यप्रसिद्धिः घटत्वप्रकारकत्वादिविशेषितज्ञानरूपसाध्यज्ञानं ततः जन्मान्तरसंस्कारतः स्मृत्वानुमीयतामिति तथा च विशेष्यावृत्तप्रकारकत्वस्यापि

म६३ अप्रमते स्वतोग्रहप्रसंग इति भावः विशिष्टस्मरणेपि विशेष्यावृत्तप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानरूपसाध्यस्मरणेपि तल्लिंगपक्षधर्मताज्ञानावगमः तादृशसाध्यानुमापकसम्भ्रम जन्यज्ञाततायामारेत्त्वरूपावच्छिन्नज्ञाततारूपहेतोः पूर्वागृहीतघटत्वज्ञानादिरूपपक्षसंबन्धावगमासंभवः जन्मान्तरेपि तदननुभवेन स्मरणायोगात् प्रत्यक्षे च ज्ञाततागतप्रमाहितत्वादिरूपलिंगतावच्छेदकभासकाभावादिति भावः घटत्वसमानाधिकरणेति प्रमाहितज्ञाततात्वादिरूपेण ज्ञाततायास्तु[illegible]दृघटादिरूपपक्षे प्रत्यक्षासंभवेपि घ

ळ सं४ त

ष्टि

तादिवृत्तिघटत्वादिप्रकारकज्ञानतात्वस्य यथा तद्वृत्तित्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वव्याप्यतावच्छेदकत्वं तथा विशेष्यतावृत्तिस्वप्रकारकत्वविष्टज्ञानत्वव्याप्यतावच्छेदकतया तेन
रूपेण तादृशपक्षे ज्ञानतानुरूपलिंगप्रत्यक्षसंभवेन न तद्वृत्तित्वप्रकारकत्ववत्विशेष्यावृत्तिस्वप्रकारकत्वस्य स्वतोग्राह्यतया पादुर्वारत्वादित्यर्थः न प्रथममितिज्ञानानुमितेः पूर्वं
प्रमाव्याप्यतावच्छेदकत्वं तत्र तद्वृत्तितत्प्रकारकज्ञानतात्वादिधर्मेण नियमतो ग्राह्यतया उपगंतुं शक्य इत्यर्थः अयंघट इति व्यवसायानंतरमयंघटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञान
तावानिति प्रतीतिनैयत्यस्यानुभवविरुद्धत्वात् कदाचिदयंघटत्वेन ज्ञातः कदाचिन्नायंज्ञात इत्येव प्रतीतेरनुभविकत्वात् तत्र च घटवृत्तित्वादेरभानात् अयं घटो घटत्वेन ज्ञा
त इत्यत्रापि घटत्वविशिष्टज्ञानतावत्त्वमेव भासते न तु ज्ञाततायां घटवृत्तित्वमपि घटभूतलादिसन्निकर्षाधीनमपि भूतलं घटवदित्यादिज्ञाने नियमतो घटो भूतले वृत्तिरित्याद्या
कारकमिति भावः विशिष्टस्मारकत्वेपि विशेष्यावृत्तिस्वप्रकारकत्वादिविशिष्टस्मारकोद्बोधकसमवहितत्वे मानाभाव इति न चैवं तद्वृत्तित्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानस्मृतेरप्य
नियमेन तादृशानुमानमपि दुर्घटं तादृशानुमानान्यथानुपपत्त्या तादृशविशिष्टस्मृतिकल्पना चेतुं[illegible]वेत्यत आह विशिष्टज्ञानोपायांतरस्येति तद्वृत्तित्वप्रकारकत्वविशि
ष्टज्ञानानुमित्युपायांतरस्येत्यर्थः वक्ष्यमाणत्वादिति चक्षुरुपरमे वेत्यादिज्ञानमात्रं ज्ञाततात्वमात्रावच्छिन्नं नियमतः शक्यज्ञानमिति विपरिणतमनुं तं युजेनैनु ह्यानुमितो

ल्पे   पञ्च   ५५ो

ना४
ठ४

प्र·मि·टी·ग·
५९

क३अ१ शानस्य३ ध१

तल्लिंगकानुमितिप्रामाण्यं तद्धि तत्प्रकारकत्वं व्यापकतावच्छेदकतयोस्वगृहीतमपि विषयः तथाविधमपि तत्प्रकारकत्वविषयो न तु विशेष्याद्यप्रकारकत्वमिति भ्र
मादृश्यन्ति तथाहीति तज्ज्ञानज्ञानाकार इति घटत्वप्रकारकज्ञानगोचरव्यवसायमिकज्ञानस्याकार इत्यर्थः न तु विशेष्याद्यप्रकारकज्ञानवानहमितीति विशेषः स तादृशज्ञानाका
रः स्वप्रकाशतया घटादिविषयकव्यवसायस्यैव स्वात्मकज्ञानविषयत्वेन चक्षुःसंयोगादिजन्यज्ञाने विषयत्वे तथाऽन्यथाभिन्नादिमते अनुव्यवसायादिरूपस्वज्ञानज्ञान
स्य व्यवसायादिरूपविषयभासकवशेन विषयविषयकतया प्रकारे ज्ञाने तद्विषयभासकसामग्री विवादः आकारे विवादाभावेपि प्रामाण्यं स्वतो गृह्यते न वेति विवादो न स्या
त्प्रतीत्याह तदाकारेति उक्ताकार इत्यर्थः विवादोऽस्येवेति शेषः घटविषयकत्वमात्रभानेपि तदाकारतासंभवात् न च तावतैव प्रामाण्यभाननिर्वाहः घटविशेष्यकत्वपर्यंत
स्य प्रामाण्यशरीरत्वात् घटविषयकत्वसहितघटप्रकारकत्वस्य घटभेदे भ्रमसाधारण्यात् घटविशेष्यकत्वपर्यंतस्य ज्ञानस्य च प्राथमिकज्ञाने ग्रहे नैयायिकासम्मतत्वा
दित्यग्रे व्यक्तीभविष्यतीति भावः अथवा घटमहं जानामीत्याकार इत्यस्य इमं घटत्वेन जानामीत्यर्थः तदाकारधीविषय इति तदाकारबुद्धेरेव इदमंशे घटत्ववत्त्वावगाहित
या घटमिमं जानामीत्याकारकतया घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वावगाहितया च मीमांसकानामनुमतत्वान्न तु नैयायिकानामित्यर्थः इति जायमानानुमितिरिति निर्देशविष

त्वं३ न२ ति१

श्रीराम·
५९

५४

पक्षाव्यहेतुकानुमितिर्जायमानाद् इत्यर्थः ज्ञानविषयाभवंती [illegible] ज्ञानविषयमप्यवगाहमानेस्यनेनज्ञानानवगाहितापुक्तं तस्या विषयावगाहित्वमित्यभिहितं इमं घटत्वे
न ज्ञानामीसाकारकतया धर्म्मधर्म्मिविषयकत्वं प्राथमिकज्ञानग्रहत्वस्य नैयायिकानामप्यनुमतं किंतु तत्रानुमितित्वांशमात्रावगाहित्वं नानुमतमिति धर्म्मधर्म्मि
वदिति दृष्टांताभिधानं ज्ञानविषयत्वाविशेषादिति अनुव्यवसायस्योनातिरिक्तायामनुमितौ वर्त्तमानव्यवसायविषयताया विषयभानप्रयोजकत्वाया व्यापकताव
च्छेदककोध्रुवविषयस्यापि वैशिष्ट्यस्य विषयांतरवत्तद्विषयकव्यवसायपवलेनभानसंभवादित्यर्थः घटत्ववैशिष्ट्यवद्विषयकत्वेनुघटत्ववैशिष्ट्यघटितत्वे [illegible] द्विषयकत्वे ज्ञा ६४
नग्रहेग्रत्वमात्रे ज्ञाने विषयविशिष्टवैशिष्ट्यता विषयविषयकाधीनातु विषयताज्ञानग्रहस्यास्ख्येव विषयभानस्यावश्यकत्वमिति यावत् तथा च ज्ञानग्रहस्य विषयविषयकत्वनि
यमानुरोधेन अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकाप्रविष्टविषयविषयकत्वसंभव इति भावः स्वग्रहीति स्वग्रहीताग्रह्यपः वर्त्तमानज्ञानग्रह इति ज्ञानवर्त्तमानताधीनतन्न्ह इत्यर्थः
अतो वर्त्तमानज्ञानस्य कदाचिद्विषयविनिर्म्मोकेणाइच्छाधीनानुमितेर्नैयायिकाद्यनुमतत्वेपि न क्षतिः एतज्ज्ञानाभावेव स्वग्रहीत्युक्तं ज्ञानस्य इत्तिताधीनत्वं वा वैकल्पिकं
ग्रहविशेषणामभिप्रेतं व्यापकतावच्छेदकप्रकारकता विधेयांशे व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारतो नैवं नज्ञाततालिंगकानुमितौ व्यापकतानवच्छेदकमात्रपभानसंभ

६४

प्र॰मि॰टी॰ग॰
५८

वः॥ तथाभूतस्य व्यापकतानवच्छेदकसत्तद्विषयत्वात् नियमांतरवलेन तत्प्रकारकत्वसंभवात् ननु परामर्शविषयस्यापि नियतत्वादेर्लाघवज्ञानादिरूपानुमितिजनक
ज्ञानविषयतायाः अनुमितौ भानसंभवः प्रकृते जनकज्ञानाविषयस्य श्यामात्वस्य नानुमितौ मानुमितौ विषयत्वासंभव इत्यत आह रूप ह्यातिपदूक्तविषयकं पाद
शज्ञानमवश्यं यद्विषयकं तादृशज्ञानात् सामग्र्यात्तज्ज्ञासकत्वनियमादित्यर्थः तथा च ज्ञानतालिंगकपरामर्शविषयस्य तज्जन्यतावच्छेदककोट्यप्रविष्टविषयताकस्य च श
मात्वस्य तादृशपरामर्शस्य वस्तायोपलक्षितकालविशेषसामग्रीतो भानसंभवादमेवमन्यथा तादृशकालविशेषस्यैव तद्विषयकत्वावच्छिन्नं प्रति कारणतोपगमात्
वस्थायनुमितौ यदा यभाने तत्सामग्रीप्रविष्टकारणजन्यतावच्छेदकं न तु विषयत्वमित्यस्यैव बीजत्वात् न तु जनकज्ञानविषयत्व तद्विषयकत्वस्येति भावः अग्रेपि गवादिपदशक
तयाऽगृहीतापि शाब्दज्ञाने गवादिपदजन्ये भासत इति तत्र तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वे कारणीभूतशक्तिग्रहविषयताविरहस्य प्रकृते परामर्शविषयताविरहवदकिंचित्कर
त्वादिति भावः ननु वह्निमानज्ञानग्रहे विषयभाननियम एवासिद्ध इति शंकां निरस्यति अन्यथेति प्रत्यक्षे तन्नस्थलीये वाज्ञानेच्छादिग्रहे संबंधिज्ञाननियमे इत्यर्थः अस्मा
कं नैयायिकानामपि ज्ञानग्रस्यासस्यादिकमिति उक्तप्रत्यक्षे विषयाहिकौनुरोधेनैव तत्कल्पनादिति भावः समवायेनासिद्धमिति मदेन तदनभ्युपगमादिति भावः ननु वह्नि

श्री एम॰
५८

रा२ आ१
मानासमवायस्थलीयसंबंधांतरमपिज्ञाततायाअनधिकरणे[illegible]त्मरूपपक्षेअसिद्धमितिदूषणंव्यभिचारिज्ञानाद्वैतरीयतानियामकस्यममाज्ञानइतिब्रतीतिनियामक
स्यज्ञाततयामहात्मनःसंबंधांतरस्यनियतताधिकरोतीतिचेन्नज्ञानजन्यज्ञाततायाचैत्रहृत्सेवज्ञानंनसिद्ध्यतिनान्यहृन्नीतिनियमानिर्वाहादित्यर्थःआत्मविशेषस्यपक्षत्वेतस्यैव
त्वान्निर्वाहःसाचज्ञाततारूपहेतो[illegible]त्मसंबंधंविनानोपपद्यतइतिभावःतद्वतितत्प्रकारकज्ञानत्वंतद्वतितद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वंवाप्रामाण्यंतन्नाप्यदितिमूलमसंगतंतादृशधर्म्मि
योःप्रमाणाव्यवहारविषयस्मृतिसाधारणत्वात्तथात्वेपिप्रामाण्यत्वेविशेष्यावृत्तिप्रकारकज्ञानत्वादेःप्रामाण्यत्वस्यदुर्वारत्वात्तन्निष्ठयादेरितिहेतोःप्रामाण्यपदार्थ
४साधकत्वोऽस्थे त्वो[illegible]तिशङ्कतिप्रकृतेविचारणीयमितिसूत्रतोग्राह्यतयास्तिप्रामाण्यविधितामित्यर्थःअत्रचहेतुःप्रवृत्तौपपादिकत्वमूलत्वंतत[illegible]न्निष्ठयादेवेत्यादिमूलोक्तेहेतुत्वेयंतिष्कंप्रव्यवहार ६४
त्निष्कंपप्रवृत्त्यनुभवात्तथाचनिष्कंपप्रवृत्तिजनकत्वेनानुभूयमानज्ञानविषयत्वादितिपर्यवसितंपक्षमहेतुःअनुभूयमानत्वांतर्भावात्साध्याविशेषःतन्निष्ठयादे पं
जिततद्पदस्याव्यवहितोक्तंतद्वतितद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वमात्रपरामर्शकत्वभ्रमनिरासायालोकेतद्वद्विशेष्यत्वादितिमूलेविशेष्यइतिव्यवसायस्य[illegible]त्वमपिममज्ञापिसंबंधातेन
याचव्यवसायस्यविशेष्यतायांविशेष्येतायांविशेषणतयाभासमानेधर्म्मिणीत्यर्थःतद्वत्त्वमितिशेषःतइत्यनेनासापिसंबंधःतथाचप्राथमिकस्यद्वितीयस्यचप्रामा
स्ये२

प्र·वि·टी·ग·
५९

ते२

ण्यस्य घटकं तद्वद्विशेष्यकत्वं स्वव्यवसायानुव्यवसायादिना ग्रहीतुं शक्यत एवेत्यर्थः तांत्वन्मात्रेनतत्प्रमिश्रमात्वमित्यतो दलांतरमपि संग्रहत्वं दर्शयति तत्प्रकारकत्वंचेति चका-
रो द्वितीयप्रामाण्यघटकतद्वद्विशेष्यविषयकत्वस्यानुक्तस्यापि समुच्चायकः तस्य संग्रहत्वाकथनेन न्यूनतापत्तेः एतदभिप्रायेणालौकिकतद्वद्विशेष्यविषयकत्वस्य प्रामाण्य-
घटकत्वं गुरुमतेन संभवतीत्यासि प्रतिपद्यपीति न वैशिष्ट्यविषयकत्वं प्रामाण्यमिति तन्मते विशिष्टधियो वैशिष्ट्यविषयकतान्न अग्रहीतासंसर्गकधर्म्मधर्म्मिविष-
यकैकज्ञानैस्तैर्व्विशिष्टज्ञानत्वादिति भावः स्वग्राह्यत्वं स्वेन ग्राह्यत्वं स्वग्रहमिति पाठे स्वत इत्यादिः ज्ञानत्वं तत्प्रकारकज्ञानत्वं तत्तद्विशेष्यप्रामाण्यंलक्षणत्वे वित्तु समेतरभेदानुमा- वि४
पकत्वेपि स्वानुरूपत्वात् प्रवृत्तप्रयोगिप्रमिस्यसाधारणधर्म्मी[illegible]कत्वात् [illegible]पवत्न्यायमत इष्टव्यवहारप्रयोजकत्वात् प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् विशेषणाभावस्य हेतु- स्प४
त्वात्तदुक्तं विशिष्टाभावस्य स्वसाध्यत्वान्न साध्याविशेषः भ्रमत्ववदित्स्वगंधवत्त्ववदिति क्वचित्पाठः तत्र यथा गंधवत्त्वं पृथिव्या लक्षणं न तु पृथिवीव्यवहारप्रयोजकं जातिवि-
शेषस्यैव तथात्वात् तथा ज्ञानत्वस्य प्रमेतरभेदानुमापकत्वेपि प्रमाव्यवहारप्रयोजकत्वादित्यर्थः यथाश्रुतं विषयनिरूपितं विषयज्ञानाधीनसाक्षात्कारविषयत्वमित्रम-
त एव ज्ञानस्य संभवतीति मतन्नेयसाधारणं तदर्थमाह विषयाविषयेति विषयपदं स्वविषयीभूततत्तद्विषयपरं अतो विषयत्वस्य सर्वज्ञमेयमित्यादिज्ञानविषयत्व

बा३ स्प३ नाम४ स्मन्न४

श्री·ग·
५९

प२

स्य च केवलान्वयितया विषयाविषयकज्ञानसाधारणसिद्धावपि न क्षतिः ज्ञानं च विषयविनिर्मुक्तं ज्ञानभासकसामग्र्यजन्यं तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यं वा विवक्षितं अतो ज्ञा
नं गुणाद्यसाधिशाब्दबोधादिविषयत्वेपि घटादिज्ञानस्य न तादृशज्ञानाविषयतायां अप्रसिद्धिः यो यद्विषयकनिरूढकज्ञानाविषयः स स्वविषयकतादृशज्ञानत्वव्यापकतद्वि
षयिताक इति व्याप्तिः पर्यवसिता घटादिज्ञानस्य घटाद्यविषयकं यद् घटाद्यविशेषितं तज्ज्ञानभानप्रयोजकसामग्र्याद्यजन्यं घटादिज्ञानं न तद्विषयत्वान्न तद्विषयके तादृ
शसामग्र्यजन्यतया च ज्ञाने घटादिरूपविषयविषयकत्वसिद्धिः दृष्टान्तस्त्वात्मघटाभावादिः सुगमः न च ज्ञानप्रत्यक्षसादेर्विषयविषयकत्वनियमे विवदमानानामनुव्यवसायो विष ६४
वि यविशेषितज्ञानभासकसामग्र्यजन्यत्वमेव न स्वीकुर्वन्तीति तथा च तादृशज्ञानघटितनियमादनुव्यवसायादेर्न विषयविषयकत्वसिद्धिः तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानघटित
नियमेपि विषयाविषयकं तादृशज्ञानविषयकानुव्यवसायादिरूपज्ञानमभ्युपगच्छतां कुतस्तत्रोक्तहेत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यं केवलं ज्ञानामीमांसाद्याकारकानुव्यवसायादेर
नुभवविरुद्धतयापि विषयाविषयकमनुव्यवसायं न स्वीकुर्वन्ति आपाततः[illegible]नुव्यवसायादेर्विषय[illegible]यविषयकत्वेपि प्रमाणमनुपुंजनेतानेव प्रस्तुपदर्शितव्याप्त्या अनुव्य
वसायादेर्विषयविषयकत्वं साधनीयमित्याशयात् वस्तुतस्तज्ज्ञानविषयकमनुव्यवसायरूपं तत्स्थानीयं वा ज्ञात्वं तत्रमवश्यं विषयविषयकमुपगन्तव्यं केवलं ज्ञानामी

श्यार

ज्ञाना।

पुस्यर

साकारकत्वादर्शज्ञानस्यानुभवविरुद्धत्वात्तस्य विषयाविषयकत्वोपगमासंभवादिति वैशिष्ट्यविषयकत्वव्यवस्थापनाय धर्म्मधर्म्मिरूपविषयद्विविषयकत्वस्य दर्शितत्तयो
यन्यसनीयतयातत्रविवादाभावप्रदर्शनपरमेव विषयनिरूप्यंहीत्यादिमूलंनतुव्याप्तिपदंतावत्तेवृत्तिमिश्रग्रंथोपि संगच्छते विषयाविषयकज्ञानविषयइत्यस्य तद्ग्रंथस्यवि
षयाविषयकत्वाभ्युपगमायोग्यस्वविषयकनिरूपकज्ञानकइत्यर्थादित्यवधेयंव्यवसायस्यप्रसामान्यविषयावैशिष्ट्यभासकतामिश्रमतएवसंगच्छतेनतुभट्टमतेअनुमितेः
प्रसामस्यजन्यत्वात् नापिगुरुमतेतेनज्ञानस्यप्रसामचित्वाद्युपगमात् अतोनुव्यवसायरूपप्रसासत्तिरित्यनुव्यवसायविषयतापावैशिष्ट्यसत्तेपितत्रानुव्यवसायादिविषय
त्वेनसिद्धतिमदित्या अनुव्यवसायादिविषयतादिमाप्यानस्यादतः अनुमितिनियामिकापाइति अपेक्षिकापाइत्यर्थः व्याप्यापाइतियवत् अतएव सामान्यवत्त्वमात्रव्यभिचारसंग
तिः विषयनिरूप्यमितिज्ञाननिरूपणीयंयत्किंचित्त्वविषयविषयकत्वनियतमित्यपेक्ष्यतेनतुयावत्त्वविषयविषयकत्वनियतमितितावतैवकेवलंज्ञानानामीसाकारकता
वारणात् अतएवसन्निकृष्टमहत्त्ववत्त्वविषयकज्ञानस्यकतिपयविषयोपरागेणैवभानमित्यनुभवः किंचिदेवतद्विषयकंज्ञानंतद्विषयोपनायकंनतुसर्वमित्यपिकेवला
त्कल्पनीयमित्यर्थः मानाभावइतिनचविनिगमनाविरहात् पुरोवर्त्तिघटत्वयोरिवतद्वैशिष्ट्यस्याप्यनुव्यवसायविषयत्वमावश्यकमितिवाच्यंघटोयमित्याद्यनुव्यवसायेस

लो २

ल२

मवायत्वादेरभानात्समवायंज्ञानामीत्याकारकानुव्यवसायासंभवाद्घटत्वादिप्रकारकत्वेनव्यवसायभानस्यावश्यकत्वात्अन्यथाकेवलज्ञानामीत्याकारकतावारणासंभ
वात्ज्ञानांशेविषयतांशेवासमवायादेःस्वरूपतःप्रकारत्वानुपपत्तेःव्यवसायविषयतायाश्चानुव्यवसायविषयताव्याप्यत्वेनतदनुरोधाद्वैशिष्ट्यस्यापितद्विषयत्वमव्याहतमित्युक्तं
नतदपिसंवदतिव्यवसायेसादेशितिव्यवसायविषयत्वस्येत्यर्थःतन्नैवंवं[illegible]तपदार्थविषयकज्ञानानुव्यवसायविषयतयाअननुभूयमानेकजिपयतद्विषयइत्यर्थःअनेकान्ता
त्स्वानुव्यवसायविषयताव्यभिचारित्वात्नियामकांतरंवैशिष्ट्यविषयतासाधकांतरंसंबंधितावच्छेदकरूपवत्तयेतिमूलंसंबंधितावच्छेदकप्रकारकसंबंधिज्ञानदशायामेव
स संबंधिकंप्रत्यक्षमित्येतदर्थकंसत्संबंधिकपदार्थस्यप्रत्यक्षेसंबंधितावच्छेदकविशिष्टविषयत्वसाधकविशिष्टज्ञानजन्यत्वस्यसाक्षात्कारात्मकहेतुत्ववचनेमितिचक्षुषानेतत्रसंबंधिता रत्या४
लेर वच्छेदकप्रकारकत्वस्यव्याहतिंदर्शयतितन्निर्विकल्पकादितिसंबंधिनिर्विकल्पादित्यर्थःतत्संबंधानवगमइतितस्य[illegible]संबंधोपनेतिसुलभत्वात्संबंधपदंतत्संबंधिपरंअन्यथा
संबंधस्यसंयोगादेःसप्रतियोगिकतयातत्सत्त्वेविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्यहेतुताव्यवस्थापनेनउद्देश्यसिद्धावपिसंबंधानात्मकाभावादेःप्रतियोगिनिर्विकल्पकादनवगमेन
तसरित्यागेन्यूनतयादुर्वारत्वात्तत्संबंधानवगमइतिक्वचित्पाठःतद्विशिष्टधीनिरूप्यत्वेसंबंधिकपदार्थस्यसंबंधितावच्छेदकविशिष्टधीजन्यसाक्षात्कारविषयत्वेसिद्धइत्यर्थः

सं

येति

यद्यन्निरूप्यमिति पञ्चम्यन्तस्य यादृशविशिष्टविषयकधीजन्यं तत्तादृशविशिष्टविषयकमिति यावदित्यर्थः एतदंतं निरूपयामीतीत्यंतस्य भावार्थसंवलितं व्याख्यानं यद्यपि संबं
धिकत्वं किंचित्प्रतियोगिकत्वं तत्त्वाभावादावेव नञ्ज्ञाने तथापि ज्ञानप्रत्यक्षं उत्तरेव त्रिविषयकत्वेनेत्यत्र न विवादः तद्विषयिताया अघटत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वान्नञ्ज्ञाने विशिष्ट
ज्ञानस्यावश्यकत्वान्नावैशिष्ट्यभानं निस्सृष्टमित्याशयः मूले प्र[illegible]मित्येवं गृहीत इति इदं ज्ञानं रजतत्ववृत्तिरजतत्वप्रकारकमित्याकारकग्रहविषय इत्यर्थः ननु प्रमात्वप्रकारकग्रहे
विषय इत्यस्यार्थः रजतत्वादिना शुक्त्यादिविषयकज्ञानस्यानुव्यवसायेन रजतत्वादिना भासमानत्वशुक्त्यादिविशेष्य[illegible]तस्यैव लौकिकसन्निकर्षवत्त्वेनावगाहनाद्वात्तत्र रजतत्वादिमद्विशे
ष्यकत्वघटितस्य प्रामाण्यस्य तदविषयत्वात् अत एवैतादृशग्रन्थस्य ग्रन्थकृन्मते संगच्छते तन्मते अप्रमायां ज्ञानतद्रूपायां प्रमात्वभ्रमस्य स्वप्रकाशोऽगृह्यमाणत्वे रजतत्वस्य सांगृहीता
संसर्गकुण्ठितेवञ्जिप्रयुक्तिविषयकज्ञानाभेदस्मरणाद्रूपतया तन्नञ्ज्ञानग्रहस्य विशेष्यांशो विशेषणांशे वैशिष्ट्यावगाहिताया उपष्टंभासंगतेरत आह लोके अत एवैतादिग्रहस्य तन्मतम
पहायैतादृश्यप्यत्रानुव्यवसायस्यैतादृश्यप्यताहेतुर्भिन्नमतेऽपि न संगच्छते तथाप्यनुव्यवसायस्य प्राथमिकज्ञानग्रहार्थकतया नान्यमतसाधारण्यासंभवाद्दुरूहमतमात्रपरि
सांगोक्तिः नन्वेवमप्यघटतद्वत्त्वमित्याक्षेपो न मन्मतेऽपि संगच्छते तद्वत्त्वस्य मनोयोग्यत्वेऽपि व्यवसाय[illegible]ज्ञानमज्ञाततालिंगकानुमितावपि भाने बाधकाभावादित्यत आह वा

ध३ अ३ प्रामाण्य प्राप्यत्वे३ पा

दित्वयइतिनचप्रामाण्यमितिमूलंयद्यपिविशिष्टबुद्धौविशेषणज्ञानस्यहेतुत्वेप्रमाणांप्रमाणांग्रहस्यापिप्रामाण्यज्ञानमंतरेणानसंभवःतथापिमीमांसकैर्विशेषणज्ञा
नहेतुत्वानुपगमात्तदसत्वेप्यारोपेप्यारोप्यज्ञानंसन्निकर्षविधया[illegible]पेक्षितमितिसमनुपस्थितप्रामाण्यस्यारोपेप्रमाज्ञानासंभवाज्ज्ञातप्रामाण्यस्यैवारोपोमीमांसकोपयुक्तइत्यभि
मानेनेपेशंकांअभिमानेनिराकरोतिप्रामाण्यस्येतिभ्रमेतिज्ञानविषयप्रकारित्वादेरित्यर्थःज्ञानग्राहकसामग्री[illegible]नेतिज्ञानभासकलौकिकसन्निकर्षकालेनियतसत्ताकत्व
५४ ग्राहेलौकिकसन्निकर्षकत्वेनेत्यर्थःज्ञानविन्निवेद्यत्वात्तज्ज्ञानविन्निवेद्यत्वसंभवात् तथाचारोपस्यारोप्यांशेउपनीतभानरूपस्यारोप्योपस्थितिसापेक्षत्वात्प्रकृतेप्रकारितावि
शेष्यितादेर्नारोपःअप्रमादित्वेनैवतस्यतत्रग्रहात्अतोनतदंशेउपनीतभानमितित[illegible]ज्ज्ञानापेक्षामुक्तमारोपेचरजतत्वादिकमारोप्यतेतस्यचअवसायएवोपनायकइ
तिनोक्तानुपपत्तिरितिभावःएवमपिविशिष्टबुद्धौविशेषणज्ञानस्यहेतुत्वेविशेष्यितादेरनुपस्थितेःप्रमायामप्रमायांवालौकिकसन्निकर्षादपिकथंतज्ज्ञानसंभवइत्याकांक्षायाम
नुपस्थितस्यापिप्रकारत्वंदृष्टांतेनोपपादयतिअभावप्रतीताविति अभावप्रतीतौअभावविषयकप्राथमिकप्रत्यक्षेअनुपस्थितयोःप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्यथावेप
त्वमित्यर्थःविशेषणधीहेतुत्वेदृष्टांतस्थलेपिननिर्वाहइत्यतस्तत्साधारणसमाधानमाहअलौकिकसमा[illegible]नेतिअन्यविषयकप्रत्यक्षेयस्यनियमतोभानंतदतिरिक्तवि

से

लघुतरे इति अभावत्वं प्रतियोगित्वं वा अवगस्येव चाभावे प्रतियोगितिया न तद्विषयविशिष्टधीरिति न हीत्यर्थः आरोपेति आरोपे अनारोपे चाभावप्रत्यक्षे अभावत्वादिरूप
विशेषणतात द्विशेष्ययोरेकदेव भानमित्यर्थः तत्स्वेव रूपं अभावस्वरूपं अनुपस्थिते भासतां न तद्विशिष्टबुद्धे तज्ज्ञानस्याहेतुत्वोपगमसंभवादिति भावः

शिष्टबुद्धावेव विशेषणाधियो हेतुत्वादित्यर्थः विशेषणाभेदेन तत्कारणताभेदस्य विशेष्यविशेषणानिवेशानुरोधेनावश्यकत्वादिति भावः असत्ताभावरूपं द्रव्यत्वाद्यस
त्ताभावरूपं पूर्वमनुपस्थितं अव्यवहितपूर्वकालेऽज्ञातप्रतियोगिकं द्रव्यत्वाद्यभावेन द्रव्यत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभावे तदप्रसक्त्या न तत्प्रतीत्य
संभवात् निर्विकल्पकं अभावत्वाप्रकारकं प्रतियोगिप्रकारेणाभासमाने वाऽप्रकाभावाद्यथाश्रुतार्थो न संगच्छते तदानीमेव तद्विशिष्टधीरिति अभावत्वस्य विशिष्टा
धीरूपस्य निर्विकल्पकावेद्यत्वासंभवेनागत्या तद्विशिष्टविषयकज्ञानप्रतीत्याकारकप्रत्यक्षपूर्वमभावत्वस्मरणं कल्प्यमिति भावः अभावत्वस्येति ज्ञातीति प्रकारस्ये
४क स्यादिः उक्ताभावत्वविषयत्वं द्रव्यादिघटकान्योन्याभावादिरूपाभावत्वविषयत्वं असंभवादिति वक्ष्यमाणदोषेणेत्यादिः अभावत्वं द्रव्यादिघटकान्योन्याभाव इतीत्यादि
प्रवादमुपपादयति तस्येति तन्मतेनस्य द्रव्यादिघटकान्योन्याभावस्य तथात्वासत्ताभावस्य वा अन्यथा उक्ताभावत्वस्यैव घटाभाव इत्यादिप्रतीतिविषयत्वेन द्रव्या
दिघटकान्योन्याभावे विप्रकारीभूततादृशान्योन्याभावत्वघटकासत्ताभावत्वस्य उक्तस्य तादृशान्योन्याभावरूपस्य वाच्यतया स्वीकरणीयतया प्रतीतावनवस्थापत्ते
रिति अभावत्वप्रतीतावपि विशेषणीभूताभावत्वविषयकज्ञानांतरापेक्षायामनवस्थिमाभावत्वविषयकज्ञानधारास्वीकारापत्तेरित्यर्थः स्मरणे विशेषणज्ञा

नं२

नानपेक्ष्यानानवस्थेत्याशंकां निराकरोति न च स्मरणांगतिरिति अभावत्वस्मरणेपि अभावत्वानुभवापेक्ष्यात्तत्र विशेषणीभूर्तेत्तज्ञानापेक्ष्या अनवस्था दुर्वारै
वेत्याह अत्र न तु भवेनेति अनवस्थापात अनुभवासंभवेनेत्यर्थः स्मरणे अनुभवापेक्षायामपि अव्यवहितप्राक्कालेन न तदपेक्षा अतो अवच्छिन्नाभावत्वधीधारानंगीकारादना
नवस्था अभावत्वधीविरोधिनी प्राथमिकाभावत्वानुभवे जन्मांतरीयानुभवाहितसंस्कारप्रभवस्मृतस्मरणहेतुकत्वोपगमात् जन्मप्रवाहस्यानादित्वादित्याशंकां निरा
नवानु करोति न च जन्मांतरानुस्मरणादि निष्प्रतिघटो नास्तीत्यादिप्रसङ्गे विविषयानवस्थानुस्मों तथापि तन्मूलभूतमभावत्वस्मरणमिति तत्रैव तामाह यद्यभाव इति एतदनं
तरमभावत्वभानार्थमिति स्मरणीयं तदभावत्वस्मरणेपि उक्ताभावत्वस्मरणोपगमे विद्यमानद्यभावादावपि तद्विषयद्व्याद्यन्योन्याभावादिरूपाभावत्वेपि प्रकारान्तयेति शे
षः उक्तस्यैवाभावत्वस्यास्मरणेन तत्स्मरणविषयत्वे तज्ज्ञापि तथाभासमानतादृशाभावत्वांशेपि उक्ताभावत्वविशेषणे उक्ताभावत्वस्य विशेषणीभूतायामभावस्पर्शे तन्नि फ३
ष्टस्यापि तस्य स्मरणे नविच्छेदनपायादि उक्ताभावत्वस्य तत्स्मरणविषयत्वेपि विषयनिष्ठाभावेन अभावत्वप्रकारान्तःपातिप्रकारतारूपविषयतायाः कस्याश्चिदपि प्रकार
नवच्छिन्नत्वरूपविश्रान्तिविरहेण विषयानवस्थाप्रसंगात्तथा च लाघवात् स्वरूपस्यैवाभावत्वरूपतः प्रकारतोपगम उचितः न चैवं द्व्यासोन्याभावस्यैव कथं तत्स्वरूपतः

अनंतविषयताकल्पनप्रसंगात् १ षधि१ ष२

प्र॰ मि॰ टी॰ ग॰
६३

धो२ श्च अभावत्वबुध्यनुदयापत्तिः२

प्रकारतानस्वीकृपतइतिवाच्यं प्रतियोग्यज्ञाने कारणविरहेणानस्य स्वरूपतोपिभानासंभवात् प्रकृताभावप्रतियोगिघटादेर्ज्ञानत्वादिति भावः यदि चानुयोगिता विशेष
रूपाभावत्वभानं स्वप्रतियोगिज्ञानं हेतुर्न तु स्वरूपेणाभावज्ञाने इत्युच्यते तथा उक्तार्थे विनिगमकं दुर्लभमिति ध्येयं तद्बुध्यनुदयापत्तिः स्वावृत्तित्वादिति प्रतियोगिसमान
देशत्वेनेत्यादिः तथात्वेपि स्वावृत्तिपित्र्यभावत्वात् क्लिप्ताभावत्वत्वादिना तद्रूपस्येति ग्रपि करणाभिन्नस्याभावस्याभावेव्रतभ्युपगमादित्यर्थः तद्वत्तारेवाभावृत्तान्वस्थलेतत्स
तिबंधकत्वं तत्सत्तिबंधकत्वाभिधानं जनकज्ञाने विद्यमाने इति भ्रमानुभवस्यापस्मृत्ताद्दोरजतत्वादिवैशिष्ट्यविषयकतया शाब्दामात्रविषयकत्वेग्रहीतशाब्दाकेरजतार्थिप्रवृ त्पा
त्तिजनकत्वाद्दृशज्ञानसत्त्व इत्यर्थः तदसंभवात् बाधबुद्ध्यात्तादृशप्रवृत्तिविघटनासंभवात् तत्स्वविशिष्टबुद्धावेवस्याशाहिरोधित्वादिति भावः उपनायकभांते रभावादिति मूलं
बाधावतारसत्त्वेप्यांते वैशिष्ट्योपनायकत्वाभावादित्यर्थः कतयाख्याचष्टे तद्विषयत्वेति पुरोवर्त्तिविषयत्वेत्यर्थः तद्विशेष्यकत्वोपनयेति स्मृत्युपनयेन रजतत्वादिविशेष्यित
पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वस्य ग्रहासंभवादित्यर्थः कुतस्तद्ग्रहासंभवः तदग्रहेपिवाकथं न प्रवृत्तिरित्याकांक्षायामाह तथा चेति स्वात्तंत्र्येणाधर्म्मिणीतद्वैशिष्ट्यधीः समवाया
दिसंबंधेनपुरोवर्त्तिनिष्ठतावच्छेदकरजतत्वादिप्रकारिकाधीः जनकधीरिति जनकतावच्छेदकशाब्दामात्रग्रहेत्यर्थः जनकज्ञानसत्त्वमात्रकस्यैव विद्यमानत्वोक्तसंगतेः

६

यथाश्रुता

श्री राम॰
६३

अत एव तद्विशेष्यकत्वपर्य्यंताग्रहकथनमपि संगच्छते भ्रांतिप्रामाण्यग्रहापत्तेस्तपि मयं थोपियथास्कत्वाख्यां दूषयति नन्विति बाधेन भ्रमानंतरज्ञानेन भ्रांतिविनाशा
त्तद्धापनयः तद्विशेष्यकत्वावगाही अनुव्यवसायः कार्य्यकालेनुव्यवसायरूपविषयाभावात् तथा चक्रमप्रवृत्त्यापत्तिः तादृशानुव्यवसायोत्पत्तावेव व्यवसायनाशोपि तस्यैव पु
रोवर्त्तिनीत्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यज्ञानतया प्रामाण्यग्रहरूपतया च पूर्व्ववृत्तित्वसत्त्वेकेरिति भावः श्वेते सेत्ति पञ्चशंखत्वे श्वेसाधनुमितेञ्जनरहस्यातोपिन्नादिदोषवशान्नञा श्वेतस्व भ्रमः ता
दृशभ्रमानुव्यवसायस्य प्रामाण्यविषयकस्य भ्रमात्मकव्यवसायविरहेणानुत्पत्तेरसंभवान्न ज्ञाश्चे त्वार्थिप्रवृत्तिवारणस्य बाधबुद्धेर्वैशिष्ट्यग्रहविरोधमनयलक्ष्याणकान्ता
दित्यर्थः एतच्च समानविषयकत्वेनैव बाधादेर्विरोधित्वमिति मतानुसारेण अन्यथा बाधबुद्धिसत्त्वेपि तद्वत्तांशे निर्द्धर्म्मितावच्छेदकप्रामाण्यग्रहस्य स्वमतेपि दुर्वारत्वात् न
शङ्खं गंधवदितीति शङ्खं गंधवत्त्वस्यात्मकाश्रयावे निर्म्मोकेनैव प्रामाण्यमानमित्यर्थः दोषसौकर्ष्यान्नप्रहृत्संगज्ञानधर्म्मिकप्रामाण्यग्रहासंभवरूपदोषदानस्य सौकर्य्येणाउ
क्तं शंकेते तन्मानानुपनीतस्य ज्ञाने अविशेषणतया पत्रस्यापि प्रामाण्यस्य स्वात्तं अन्येण ज्ञानेर्म विषयीहत्स्यमनसा ज्ञानेन ग्रहे विषयीकार्य्यरणोशंकैव नोदेति न संभवति ज्ञानमवि
षयीकृत्य प्रामाण्यमुत्खविशेष्यकमपि ज्ञानेन संभवतीति फलितार्थः मनसो ज्ञानस्य वहिः स्वात्मकस्वहत्तिप्रामाण्यकज्ञानवहिर्भावेण तादृशं ज्ञानमविषयीकृत्येति

गंधाख्या

प्र·मि·टी·ग·
६४

चेधा४ भै३ च३ द्वार्थ२

पावतत्त्वस्यातंआत्नादृशप्रामाण्यावगाहनाक्षमत्वात् महियहणाक्षममपितद्धिनिर्मोकेनैवतत्त्वरूपंग्रहीतुमीष्टइतिभावः यथाऽकृतेष्वचीनेनापिगुरूणाउपनीतभाना
नभ्युपगमात् प्रामाण्याग्रहेज्ञानानुपनीततत्त्वरूपहेतुमिथ्याविरोधः एवंप्रामाण्यघटकप्रकारितादेर्ज्ञानधर्म्मितयाऽऽश्रवाद्यत्वेनस्वप्रकाशमतेनैवास्वप्रकाशमतेपिज्ञा
नोत्पादकसामग्रीस्वभावाद्धिनैवसन्निकर्षमात्रंनासंवितत्वघटकघटादिरूपवाच्यविधेयभानंचग्रहवसायोऽस्तुः सन्निकर्षादिवशात्सर्व्वमतसिद्धमेवेतिकथमस्वप्रका
शमतेप्रामाण्यभानासंभवः नो[redacted]हेश्वकारितादिभानानुरोधेनलक्षणायामनःसन्निकर्षविशेषहेतुत्वात्पाप्यमिचारात्ज्ञानस्यासन्निकृष्टप्रामाण्यावगाहितानसं
भवतीतिबहिस्वतंत्रत्वादिरूपस्याप्यसन्निकृष्टग्रहाक्षमत्वादिसेवार्थइतिवाच्यंग्राह्यत्वादिघटकस्यसमानसत्ताभावेनस्फुरणादिमानसस्यापिप्रामाण्यांशेचलक्षणमा स४
त्रोपगमेनमानसत्वावच्छिन्नहेतुभूतमनःसन्निकर्षस्यव्यभिचारानवकाशात्यदितन्मतेमानसत्वंनजातिर्गुरोतदनभ्युपगमात्नाप्यखंडोपाधिर्विषयताविशे
षोवाअननुभवादिस्यात्मसमवेततद्धानिसाक्षात्कारत्वमेवमनःसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकंवाच्यंसाक्षात्कारत्वंचतन्मतेसाक्षात्कारमीतिप्रतीतिसाक्षिकोविषयतावि
शेषएवसचप्रामाण्यांशेप्यस्तीतिव्यभिचारोदुर्वारएवेत्युच्यतेनदास्वप्रकाशमतेपिसन्निकर्षविरहाज्ज्ञानत्वादिरूपसकलज्ञानधर्म्माणामेवाग्रहासंभवेनस्वधर्म्मय

च

श्रीराम·
६४

ग२ स्थ४

हइस्थिममूलस्यविषयविशेषांकितस्वधर्मिग्रहइत्वालोकव्याख्यायामसंगतिरितिदूषणंध्येयंन्नमव्याहत्तंप्रामाण्यंपनगृह्णीयादितिमूलेन्नमव्याहत्तत्वस्यविषे
षणत्वेऽसंगतिःअमव्याहत्तत्वविशिष्टस्यानुव्यवसायादिविषयतायामिथ्यायेनुमतत्वादितितस्यअमेऽग्रहमाणत्वरूपस्यउपलक्षणत्वंसवपतिपदितिश्चतुव्यवसा
यस्यत्रमायांप्रामाण्यावग्राहित्वोपगमेऽप्रमायांतद्ग्रहप्रतिबंधकतिरिक्ताद्रूपणोमात्वात्प्रामाण्येऽप्रमाग्रहमात्रत्वरूपस्यमव्याहत्तत्वनिराकरणएवपूर्व्वव्यवसानमा
हत्रमायामेवेतिसामग्रीसाम्यादितिअमसाधारणतत्प्रकारकज्ञानत्वेनेवव्यवसायैतद्धर्म्मिविशेषितधर्म्मिविशेष्यकत्वग्रहहेतुत्वाभिमानेनेदंज्ञायमानमित्यत्रज्ञा
यमानमितिपाठेलिंगेमनसावाज्ञायमानस्यव्यवसायरूपस्यमहत्त्वादिमतेविप्रामाण्यग्राहकत्वपात्प्रामाण्यंग्रहीपादितिपथाश्रुतमसंगतमित्यतआहज्ञायमानमि
तीतिनयाहयेदितिन्नत्वस्मिन्न्रज्ञापपौदेतसर्थःएतन्मतेअमव्याहत्तत्वंत्वस्मिन्अमेणज्ञापूर्त्वेतथाचप्रमेवत्वस्मिन्प्रामाण्यंप्रज्ञाप्यतिनअमइतिनसादितिपर्य्यवसि
तंवाधानवताराद्दशायांत्रिमेप्रामाण्यग्रहस्येष्टत्वेनाअमव्याहत्तमित्यादिमूलंकथंचिदंअमेप्रामाण्याग्रहस्यानुपपत्तिप्रदर्शनपरंतत्रहेतुर्व्वाधा[illegible]ह्यावदशायामप्रिश्रा
माण्यग्रहप्रसक्तिःजसरतपाव्यभिचारादितिमूलंमाचष्टेव्यभिचारादितियत्रपदत्तीत्यादिशंकितुर्व्विषयजन्यत्वमनुव्यवसायादोषपद्यंनुमतंमवत्तितदैवानुव्यवसा

इति ८ दी४

यस्मै स्यादिच्छा तत्र खंडनं संगच्छते तेन इष्टपत्तिविषयाभावादिति ज्ञानाभावे इति म[illegible]तिशेषः विषयाभावस्य ज्ञानाभावप्रयोजकतालाभस्तु तत्र तत्र तद्गरस्यैतद्दल
स्मृतत्वेवतद्गुरस्य तद्इत्सवधारणापरतयान्यथा प्रकृतानुपयोगप्रसंगात् अनुव्यवसायस्य व्यवसायरूपविषयजन्यत्वनियमाद्विषयाजन्यत्वादिति विषयपदं स्ववि
षयविषयप्रवृत्तयोग्याच्चेत्स्वविषयीभूतेतिनैवेवमपि प्रामाण्याभावान्न्यदूग्रहाभावरूपपद्यते एव प्रामाण्यस्यानुव्यवसायं प्रति विषयव्यवसायाविषयतया
अनुव्यवसायहेतुतासंभवादित्यत आह प्रामाण्या[illegible]नां चेति आद्यादिति प्रामाण्यग्रहस्य व्यवसायविशेष्ये प्रामाण्यघटकव्यवसायप्रकारकजन्यत्वादिमत्त्व
ग्रहपर्य्यवसितत्वादित्यर्थः तथा च भ्रमविषयशुक्त्यादौ रजतत्वादिमत्त्वाभावोदयग्रहेऽत्र प्रमाबाधावेताव[illegible]दशायां प्रमेति न गत्यत इति समाधत्ते अनुव्यव
सायादेर्व्यवसायविषयप्रत्यासत्त्या तत्प्रकारीभूतधर्म्मजन्यत्वमपि हितं तत्र तत्संभवतीत्युक्तनियमादिति फलितार्थः अप्रामाण्यं प्रमात्वग्रहायत्तैः समाधान
स्यतद्वितितस्य कारकत्वमित्यादिसिद्धान्तग्रंथे स्फुटत्वाद्गौरवं व्याचष्टे प्रामाण्यकेत्यंतं त्वत्तादिति प्रामाण्यग्रहणानंतरं ग्रहणापोदित्यादिः क्वचित्तत्तंत्रत्वादिति पाठः
तथा सति तत्तत्संसर्गैवोर्थः ननु ज्ञानधर्म्मिकप्रामाण्यसंशयस्य हि मते पि ज्ञानोपनाय[illegible]कज्ञानापेक्षा मनःसंयुक्तसमवायस्यैव ज्ञाने सत्त्वादित्यादिशंकां नि

कौ१ कथं नै४ इ

पपन्नत्वं

मात्र

गकारेति सन्निकर्षस्येति सन्निकर्षस्यालौकिकसन्निकर्षस्य संशयाभावात् संशयासंभवात् न तु तस्य निश्चायकत्वादिति येन लिंगस्य निश्चयं मते जनकत्वाभिधानं न संगच्छते संदिग्धलिंगस्य संशायकत्वादित्यतः प्रस्यातिनिश्चितस्येति न तु संदिग्धमेव ज्ञाततत्ताद्रूप्यलिंगपरामर्शः संशयं जनयतीत्यत आह तदेति निश्चयपद इति ज्ञानरूपधर्म्मिनिश्चयपर इति निश्चयपदं ज्ञानमात्रपरं तस्यानुमेयत्वादिति ज्ञानस्य प्रथमतोऽनुमित्यात्मकज्ञानस्यैव मदैरभ्युपगमात् अनुमितौ च लिंगनिश्चयस्यैव हेतुत्वादित्यर्थः ज्ञानाग्राहेति मत्तु मिश्राकांक्षायामाह तथा चेति ज्ञानस्य मानसत्वं स्वात्मन्यपि तन्मते चर्चायमाक्षेप इत्यत आह मिश्रमिति परामर्शपग्रहसामग्र्याः संशयप्रतिबंधकत्वे मिश्राणां किमनिष्टमिश्राकांक्षायामाह तन्मत इति मिश्रमत इत्यर्थः कथमेवमित्यत आह प्रकृते ज्ञानरूपधर्म्मिसन्निकर्षस्य परामर्शपनिश्चयसामग्रीत्ववत् ज्ञानविषयस्यापि तद्रूपधर्म्मिसन्निकर्षस्य स्याद्गुणत्वानिर्णायकत्वेन तद्विपरीतावग्राहि संशयप्रतिबंधकतायाः दुर्वारत्वादित्यर्थः सामग्रीप्रतिबंधकत्वेनाभिमतः सामग्रीपदार्थः इति प्रसंगात्तद्वन्यथाभावानुमित्यादिजनकस्य किंचित्सत्त्वेऽप्यनुमित्याद्युदयप्रसंगात्तद्व्यभावानुमित्यादिसामग्र्यैवानुमित्यादिप्रतिबंधकत्वात् तत्फलाभोगो। वह्निज्ञानानुमितिफलोत्पत्तिप्रयोजककारणसमुदाय इत्यर्थः न त्वेवं सत्यतिप्रसक्तस्थलेऽपि फलस्योत्पादात् प्रतिबंधकसामग्रीसमवधानं दुर्घटमित्यत आह अपेति परस्पर

वर

व्यर

त्र·मि·टी·ग·
६६

द्रि

सामग्र्याः प्रतिबंधकत्वस्थले प्रतिबध्यसामग्र्यभावातिरिक्तकारणसमुदायस्यैव प्रतिबंधकसामग्रीत्वादिति भावः स्याद्विंद्रियेति संशयजनकदोषाभावासमवहित इत्यादिः
तथास्थाणुत्वनिर्णयप्रयोजकः स्वग्रहोपपत्तेः निर्णयानुदयात् तथा प्रामाण्यनिश्चयविरोधी स्वप्रामाण्यग्राहकसामग्री स्वप्रामाण्योपस्थितिः अत एव तादृशदोषसमवहित
दोषसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वाद्विषये यत्र संशयोऽनुभवसिद्धस्तत्रानुव्यवसायपूर्वं फलबलेन प्रामाण्योपस्थितिः कल्प्यते स्वप्रामाण्योपस्थित्युपलक्षितक्षणत्र्यादिरूपका
लविशेषएव वा दोषइत्यत आह किंचेति तेन संगृहीतेति ज्ञानरूपधर्म्मग्रहणमात्रविरोधित्वं पदं प्रामाण्यतदुपस्थितिरित्यर्थः अतिप्रसंगादिति ऊर्ध्वत्वादिस्मृति पुरुषत्वादिप्र
त्वे४
कारकत्वादिग्रहेऽपि स्वप्रामाण्योपस्थितिः सप्रामाण्याग्रहप्रसंगादित्यर्थः [illegible] संसर्गाग्रहविरह एवेति स्वप्रामाण्यविरोधिप्रामाण्याग्रह एवेत्यर्थः दोषांतरं विनेति प्रकृतदोषसत्त
न्निर्वाह्यत्वेन तदनिर्वाहकत्वादिति भावः तस्यापित्तादिदोषांतरस्यैवन्तु पीतत्वाद्युपस्थितेरेव विशेषदर्शनपदस्य कोटिनिश्चयपरत्वान्न संभवति तत्प्रतिबंधकतयैव तत्काले संभा
वापसंभावादतो व्याचष्टे व्याप्यदर्शनकाल इति व्याप्यदर्शनोत्पत्तिक्षण इत्यर्थः नाधुनैतावता व्याप्यदर्शनस्य संशयप्रतिबंधकत्वं सिद्धं किंतु निश्चयसामग्र्या इत्याशंक्याह तस्यैवेति सामा
देवताद्रूप्येणोद्भवमानिष्ठत्वमिति मानिसमवधानपूर्वमित्यर्थः दाहानापत्तेरिति तत्काले तत्सामग्रीरूपप्रतिबंधकसत्त्वादिति भावः प्रतिबंधकसामग्र्याः पूर्ववर्त्तित्वमात्रेण प्रतिबंध

कार्य

श्रीराम
६६

वी२ त्रा२

कत्वे विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले संशयापत्तेर्दुर्वारत्वादित्याशयः अस्संशयः सामान्यसंशयानुपपत्तिः कथमित्यन्वयः तदानीं विशेषदर्शनरूपसंशयप्रतिबंधकासत्त्वादिति भावः अनुगत
त्वात्तवक्ष्यमाणप्रतिबंधकसंग्राहकत्वात्गंधादीति पृथिवीत्वादिव्यंजकेत्यादिः पृथिवीत्वादिसंशयप्रतिपृथग्विरोधित्वेऽननुगमापत्तेः प्रतिबंधकतावच्छेदकगौरवापत्तेः तस्य संशया
विरोधित्वेऽव्याप्तिं निराकुरुते नहीति व्यंजकाग्रहे पृथिवीत्वादिसंदेह इति व्यंजकाग्रहप्रयुक्तः संदेह इत्यर्थः गंधादिग्रहमात्रात्त्व्याप्यप्रकारकतयाविशेषदर्शनानात्मकात्कुंभादिग्रहा
त्व्याप्यवत्त्वनिश्चयात्व्याप्तिविशिष्टवत्तानिश्चयरूपविशेषदर्शनादेवेत्यर्थः इति नहीत्यन्वयः ननु संशयोत्तरं निश्चये विशेषदर्शनस्य हेतुतया विशेषदर्शनानिरपेक्षाद्गंधग्रहा
दिनिश्चयसामग्र्येवेति भवन्मते तस्य कथं संशयविरोधिता न च विशेषदर्शनस्य विपरीतज्ञानविरोधितैव निश्चयहेतुत्वात् गंधादिज्ञानस्य पृथिवीत्वज्ञानविरोधित्वरूपविशेषद न४
र्शनसाधारणकारणतावच्छेदकाक्रांततया विशेषदर्शननिरपेक्षस्यैव पृथिवीत्वनिश्चयसामग्रीत्वमिति वाच्यं विपरीतज्ञानविरोधित्वे न विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे निश्चयस्य विपरीतज्ञान
विरोधित्वं निश्चयसामग्र्यंतःपातित्वप्रयुक्तं विपरीतज्ञानविरोधित्वरूपनिश्चयकारणतावच्छेदकप्रयुक्तत्वान्निश्चयसामग्र्यंतःपातित्वमित्यन्योन्याश्रयादित्याशंकां निराकरोति पदे
वहीति संशयसत्त्वेऽपि लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीं विनैव विशेषदर्शनं निश्चयोत्पत्तिर्यत्र च लौकिकसन्निकर्षादिसत्त्वेऽपि दूरस्थे धर्म्मिणि पुरुषत्वादिसंशयः तत्र दोषस्य लौकिकप्रत्यक्षप्र

सामग्रीत्वेन विपरीतज्ञानविरोधित्वे
विशेषदर्शन

तिबंधकतयानलौकिकसामग्रीविशेषदर्शनंनिश्चयेऽपेक्षितंनतुतद्विशेषदर्शनंदूरत्वादिदोषेउत्तेजकतयालौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसंपादयतिअथवात्रादृश्यदोषाभावोन
प्रत्यक्षहेतुः किंतुतत्समवधानकालीनप्रत्यक्षेविशेषदर्शनस्यहेतुतयाविशेषादर्शनसहितस्यदोषस्यफलानुत्पत्तिनैयत्यमात्रमित्यभ्युपेतम् तथाचगंधादिग्रहस्यलौकिक
सन्निकर्षादिसहितस्यदोषासमवधानस्थलेविशेषदर्शननिरपेक्षस्यैवपृथिवीत्वादिनिश्चायकतयातत्संशयनिवर्तकत्वमेवेत्यर्थः अत्रएवलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याविशे
पि४ षदर्शनंविनासंशयनिवर्तकत्वोपगमादेवघटोनवेतिनिश्चचेत्यादिः अयंचसंशयोमानसएवआलोकसंयोगरहितस्यचाक्षुषज्ञानेविशेष्यत्वासंभवात् आलोकसमवधानइति
भूतलेघटनिश्चायकालोकसमवधानइत्यर्थः एवंकार्य्यसहकारेणानिश्चयसामग्र्याः संशयप्रतिबंधकत्वेआलोकसमवधानकालेगेहादौघटादिनिश्चायकालोकसमवधानोत्प
त्तिकालेसंशयोनस्यात् [illegible] घटवत्त्वेत्यादिः संशयोनस्यात् व्याप्यदर्शनकालइवेतियथाव्याप्यदर्शनोत्पत्तिकालेसंशयोनभवतीत्यर्थः उभयत्रव्याप्यदर्शनोत्पत्तिकालेआलो
कसमवधानोत्पत्तिकालेचेत्यर्थः समानप्रकारकइतिग्राह्यांशेधर्म्म्यंशेचेत्यादिः तत्सामग्रीतादृशनिश्चयसकलकारणसमवहितंतत्सत्तादृशनिश्चयस्यविशिष्टज्ञानजनकतयाव्यं
जकंसंस्थानविशिष्टज्ञानाधीनघटत्वादिविशिष्टज्ञानजनकतयाविशेषणानीति संस्थानविशेषरूपविशेषणेत्यर्थः अंतराआलोकसमवधानोत्पत्त्युत्तरंनिर्विकल्पकादिसंभवादितिसं

चन१ वि२

स्यानविशेषगोचरनिर्विकल्पकतदधीनमहिशिष्टबुद्ध्युत्पत्त्यैवसामग्रीसंभवादित्यर्थः विशेषणपदं चैवेदं प्रकृतविशेषणघटत्वादिपरं निर्विकल्पकपदं चातन्निर्विकल्पक
प्रध्वंसशापानुबोधेनघटत्वादिज्ञानस्यप्रागेवसत्वात्तत्पक्षेतुविशिष्टज्ञानतयाविलक्षणाज्ञाननतयाचाक्षुषादिरूपतयेतियावत्तविशेषणज्ञानादीसत्तद्गुणसंज्ञानवद्बुद्धीहिता
चक्षुर्म्मनोयोगपरिग्रहः आलोकसंयोगोत्पत्तिकालीनस्यसंशयस्यचयानसत्वेनततेनचक्षुर्मनोयोगादेवनपेक्षितत्वान्निर्विकल्पकादीनामपिपूर्ववच्चक्षुर्मनोयोगार्थकं यत्त्वालो
कसमवधानोत्पत्तिकालेचक्षुर्मनोयोगादिव्युत्पत्तितत्त्वसंशयोनभवत्येव निर्णयोत्पत्तिका लेइवतदव्यवहितपूर्वकालेपिसंशयानुपगमादितिसाधदापिकव्याख्यानेनतदत्र
पादेयंप्रतिबंधकसामग्रीविशेषनिर्णयेविरोधित्वनिर्वाहकसमानप्रकारकत्वाभिधानस्योद्देश्यव्यंगंविनाकृतोपयोगितायांतुर्घटत्वात्इदंतुबोध्यंगंधादिव्यंजकग्रहोत्तरंपृ
थिवीत्वादिनिर्णयस्यसत्वात्तत्रसंशयासंभवः तादृशव्यंजकग्रहोत्तरंपृथिवीत्वादिनिर्णयस्यसत्वोत्तरसंशयासंभवः तादृशव्यंजकग्रहोत्पत्तिकालेसंशयोपगमेचक्षतिवि
रहः व्यावर्तकधर्म्मनिश्चयोत्पत्तिकालएवसंशयानुपगमादितिविशेषदर्शनस्यतथात्वेनैवप्रतिबंधकत्वमुचितंनतुसामग्रीत्वेनेतिप्रतिबंधकसामग्र्याइत्यादिदूषणमुद्द
रतिमूलमतस्थलेइतिस्वप्रतिबंधकत्वात्रमपापिप्रतिबंधकत्वानुपगमात्तज्ज्ञानात्मकेतियाख्याभावज्ञानरूपेत्यर्थः तेनविशेषदर्शनादिसामग्रीव्याहतिः अंधकारेघटालोक

मग्रं१

संयोगाद्यसत्वस्थले घटनिश्चयसामग्रीत्वाभावादिति न चत्तदातनाप्यदर्शनसमानसत्तनिश्चयसामग्रीत्वादसंगतिरिति वाच्यं विशेषदर्शनस्य विपरीतज्ञाननिवर्त्तकत्वेन
प्रत्यक्षनिश्चयहेतुत्वाद्विपरीतज्ञानप्रतिबंधकत्वस्यैव निश्चयसामग्रीत्वनिर्वाहकतया तत्सामग्रीत्वस्य विपरीतज्ञानप्रतिबंधकतानिर्वाहकत्वोपगमे अन्योन्याश्रयात् न चै
वं चक्षुरालोकसंयोगादिसत्वेपि विशेषदर्शनस्य दोषाधीनसंशयत्वनिवर्त्तकत्वमनुमतं तत्र गाप्युक्तान्योन्याश्रयान्न निवर्त्तकत्वानुपपत्तेरंधकारस्य लौहधायमीसंगतं इति वाच्यं
दोषसमवधानकालीनलौकिकसन्निकर्षजप्रत्यक्षे विशेषदर्शनत्वेनैव विशेषदर्शनस्य हेतुताया उपगमाल्लौकिकसामग्रीसमवधाने विपरीतज्ञाननिवृत्तेरनपेक्षितत्वात्
संशयोत्तरप्रत्यक्षनिश्चये प्रति तु विपरीतज्ञानविरोधित्वेनैव तत्र हेतुत्वमन्यथांधकारकालीनसंशयोत्तरालोकसमवधानाधीनप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय लौकिकसन्निक
र्षजन्यत्वस्य तत्तत्कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशप्रसंगेन गौरवात् न च तथापि विपरीतकोटिभाने लौकिकज्ञानस्यापि तदप्रकारकत्वघटितनिश्चयत्वानिर्वाहो विपरीतकोटिभानानि
वृत्तेः सर्वत्रैव प्रतिबंधकसामग्रीनिर्वाहकतया सर्वत्रैव विशेषदर्शनस्य संशयानिवर्त्तकत्वं दुर्वारमिति वाच्यं तद्विपरीतकोटिग्रहे तदंशे अलौकिकं यद्विपरीतकोटिप्रकारकं ज्ञा
नं तदन्यतरकोटिज्ञानसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वोपगमेन तदंशे लौकिकज्ञाने तद्विपरीतकोटिभानेपि तत्तद्विशिष्टभेदगर्भनिश्चयत्वस्य दुरपवादतया लौकिकप्रत्यक्षस्थले संशय

उ३ म३

र३

की पि३

कं नि१ ई१ ए१ तु१

प्रतिबंधकसमवधाने विपरीतकोटिभाने हेत्वोरनपेक्षितत्वात् प्रत्यक्षस्य तत्प्रत्यक्षत्वात्तु तुल्येति मथाच संशयविरोधिनिर्णयसामग्रीं प्रकारेऽप्यपेक्षतेवेति नापि विशेषदर्शना
त् संशयनिवृत्तिरिति भावः कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानदशायामनुमित्यनुत्पादेऽपि सामग्रीविरहेऽपि न क्षतिः एतन्मते तदानीं संशयस्येष्टत्वात् सत्प्रतिपक्षस्थले बाधासंशयस्या
नुभविकत्वात् विशेषदर्शनस्य स्वरूपप्रतिबंधकतामते एककोटिव्याप्यवत्तानिश्चयेऽपरकोटिव्याप्यवत्तानिश्चयस्योत्तेजकतया अप्रयत्वाशामासाषे संशयकल्पनयैव तत्सोप
पत्वात् एतन्मते चैवमेवतदुपपत्तेरित्यवधेयं तस्या धियः स्वनिर्णयसामग्रीत्वात् निर्णयसामग्रीत्वात् निर्णयसामग्रीत्वाभावात् कुत इत्याकांक्षायामाह प्रत्यक्षस्येति प्रत्यक्षस्यनि
र्णयस्येत्यर्थः वह्निसन्निकर्षविरहेणेति शेषः पक्षविशेष्यकपरामर्शस्येति पक्षविशेष्यकस्यैव परामर्शस्येत्यर्थः हेतुत्वादिति व्याप्यविशेष्यकस्यापि परामर्शस्य पर्वतो वह्निमानित्या
द्यनुमितिहेतुत्वापत्तेरिति भावः एवं च व्याप्यविशेष्यकविशेषदर्शनस्य प्रतिबंधकतायामावश्यकत्वे तत्रैव उभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेन उभयविशेषदर्शनसाधारणेन प्रतिबंधक
त्वकल्पना हि धर्मिविशेष्यकविशेषदर्शनस्यापि पृथक् प्रतिबंधकत्वमवर्जनीयमिति शंकापर्यवसितार्थः तत्सामग्रीत्वसंभवात् व्याप्यविशेष्यकधियः सामग्रीत्वसंभवात् तथा च
तस्या अपि विरोधिसामग्रीत्वमक्षतमेव धर्मिविशेषणकनिश्चयस्यापि धर्मिविशेष्यकसंशयविरोधित्वादिति भावः एतदभिसंधानेनैव पूर्वं घटयोगे हनिष्टयोगे हि घटवदि

पि ध३

निश्चयपे
३ त्वे जनकज्ञाने उपसर्जनतमा जन्यज्ञाने प्रधान्येन भानमिति नियमस्य भंगप्रसंगात् व्यापकतापरामर्शस्येव व्याप्यत्वेनानुमितिहेतुत्वापत्तेरिति भावः एवं च
व्याप्यविशेष्यकविशेषदर्शनस्य प्रतिबंधकतायां आवश्यकत्वे तत्रैव उभय

वृ·मि·टी·ग·
६९

त्पर

स्मादिहि विषनिर्णयोपादानं उपसर्जनीभूतस्य विशेष्यतयाऽभातस्य एतेन साध्याभावव्याप्यगोत्वाभाववान्नगोत्वाभाववान् गोत्वाभाव इत्यादिपरामर्शात् गोत्वाभावविशेष्य
कानुमितौ तत्त्वावच्छिन्नव्यभिचारः भूतले घटाभाव इत्यादिविशेषणज्ञानाद्भूतलं घटाभाववदित्यादिप्रत्यक्षस्योत्पत्त्या व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेतरद् इति प्रत्यक्षभिन्नतद्धस्मादिति व
हुव्रीहिः तेन सर्वनामकार्याभावः तथात्वं उपसर्जनतयैव भानं तत्त्वं विशेष्यतयाऽभातत्वमिति यावत् तेन व्याप्यविशेषणकपरामर्शजन्यानुमितौ व्याप्यस्याभानेऽपि न व्यभि
चारः इत्यंशे पक्षविशेषणकपरामर्शेनानुमितिहेतुः तस्याप्यनुमितिहेतुत्वे व्याप्यवत्पक्षवान्देश इत्यादिपरामर्शजन्यानुमितौ धान्येन भाते पक्षे व्यभिचारवारणाय हे
तौ विशेष्यतयाऽभानमित्यत्र विशेष्यत्वं जनकतावच्छेदकप्रकारतानवच्छिन्नं विषयपरामर्शजन्यानुमितौ धान्येन भाते पक्षे व्यभिचारवारणाय हेतौ विशेष्यतयाऽभानमित्यत्र
विशेष्यत्वं जनकतावच्छेदकप्रकारतानवच्छिन्नं विषयत्वं न तु प्रकारतासामान्यानवच्छिन्नं विषयत्वं उक्तस्थले च देशादिविषयतानिरूपितपरामर्शीयपक्षप्रकारताया अनुमि
तिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टेति तदवच्छिन्नापक्षविषयतानिरुक्तविषयतारूपैवेति न पक्ष उक्तहेतुमान् व्याप्यविशेष्यकपरामर्शात् साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकारेऽपि
साध्य एवोक्तनियमस्याव्यभिचारो दुर्वारः मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानवच्छिन्नविषयतारूपविशेष्यतायाहेतुघटकत्वे च व्यापकतापरामर्शे विशेषणीभवल्लिंगविशेष

विशिर

नत्वं

प्र ४

न २

श्रीरामः
६९

ना२

णतयाभानस्य पक्षस्यानुमितौ विशेष्यतयाभाने व्यभिचारानवकाशात् तादृशपरामर्शहेतुतानिराकरणानुपपत्तेरिति चेन्न विशेष्यतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यविषयांत
र्ग [illegible]तविषयताश्रयस्यैव हेतूकरणीयत्वात् व्याप्यविशेष्यकपरामर्शे च साध्यस्य पक्षधर्मितावच्छेदकघटकतयाऽभानस्य तादृशविषयतानाश्रयत्वेन व्यभिचारानवकाशा
दिति दिक्॥ एवं स्वानुमितेः साध्यविशेष्यकत्वोपगमे व्यापकतापरामर्श एव हेतुः स्यादिति लाघवात्तादृशपरामर्शात् साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकारे दर्शितनियमस्याप्यभं
गादिति शेषः तथा सति व्यापकतापरामर्शस्यैव हेतुत्वे दिपिति दिगर्थस्तु पर्वतीयधूमव्यापको वह्निरिति ज्ञानस्य पर्वतीयधूमत्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापकताऽवगाहितया पर्वतीय
धूमत्वस्यैव लिंगतावच्छेदकतया तदवच्छिन्ने पक्षधर्मतानवगाहनेऽनुमितिजनकत्वासंभवइत्यादिः निर्णयसामग्रीत्वेन विशेषदर्शनस्य प्रतिबंधकत्वे वह्न्यादिव्याप्यवत्तानिश्च
यकाले घटादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टघटादिप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे वह्न्यादिसंशयापत्तिः तत्र प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधेन वह्न्याद्यनुमितेरनुदयात् वह्निनिर्णयसामग्रीविरहात् प्रत्यक्ष
सामग्र्याश्च संशयस्य प्रत्यक्षरूपतया तन्नाप्रतिबंधकत्वादिति विशेषदर्शनस्य पृथक् प्रतिबंधकत्वमेवोचितमिति बोध्यं उपाध्यापावाधनिश्चयकाले संशयवारणार्थं तत्सामग्र्याः
प्रतिबंधकत्वमिति वदंति तन्मतमुपपन्नस्यातियत्त्विति व्याप्यदर्शने इत्युत्तरकालइत्यर्थः सच कालो निश्चयोत्पत्तिकालएव कालपदस्योत्तरकाले लक्षणां विनैव विशेषदर्श

ति[illegible]मुत्तरकालै २

विपरीतकोटिप्रत्तयातन्निश्चयकालोलभ्यतइत्याशयेनद्वितीयव्याख्यानंसंशयस्यतत्कालौदुत्पत्तेरितियोजनाखंडयामेःअप्रसिद्धेःसामग्रीप्रतिबंधकत्वासिद्धिमेवसंशयानुत्पाद
मन्यथोपपादयन्अवस्थायप्रतिप्रतिबंधकेतिकोटिनिश्चयरूपप्रतिबंधकेत्यर्थःतत्सत्वेतिप्रतिबंधकसत्वेत्यर्थःअन्यानपेक्षणात्तत्सामग्रीरूपप्रतिबंधकान्तरानपेक्षणात्
कार्यसहभावेनतयातस्यप्रतिबंधकाभावस्यईश्वरेईश्वरवादेसपक्षःकार्यसहभावेनप्रतिबंधकाभावहेतुतापक्षःनेतिअत्रादरणीयइतिशेषःउभयहेतुतयादाहेसाननतत्सा
मग्र्याःकारणीभूताभावप्रतियोगित्वांगीकारेणउभयाभावेतितयोरभावइत्यर्थःनवेचंचयोरवातकोटिनिश्चयमात्रस्यैवप्रतिबंधकत्वमास्तांतदभावस्यकार्यसहभावेनहेतुत्व
मस्तुतत्तत्सामग्र्यभावस्यैवतन्त्राहप्रकृतेचेतिव्याप्यदर्शनकालेव्याप्यदर्शनोत्तरकालेतेकल्पनात्कोटिनिश्चयसामग्र्यभावेहेतुताकल्पनात्तद्व्याप्यदर्शनोत्तरकाले
संशयोनजायतइत्येतत्अप्रसिद्धमितिअतोऽप्रलपनीयमितिशेषःग्रंथविरोधादितिव्याप्यदर्शनोत्तरकालेसंशयोत्पत्तौप्रसंगोचेनउत्पत्तिसमयसाधारणव्याप्यदर्शनकाल
सामान्येसंशयाभावप्रतिपादनस्याऽयुक्तत्वादितिभावःअन्यथातिप्रसंगादितितत्राविशामान्यसंशयेतत्रोपिनिषेधप्रवृत्तेरभावप्रसंगादित्यर्थःशामान्यग्रहोपायोगायानु
सरणाद्वैपर्थ्याद्वेतिसामान्यग्राहकानुमानस्याविग्रहस्तत्प्रयोगापत्तेरित्यर्थःअनुमितिविषयपक्षवृत्तसाध्यस्यानुमितिपर्यंतमनवस्थानेनाप्रवर्त्तकतयाउत्तरस्यैवसाध्यपक्ष

माण्यसंशयाभावनिर्वाहकत्वेनैव पुरोवर्त्तितयाउत्तरव्यवसाये प्रामाण्यसंशयाभावनिर्वाहकत्वेनैव पुरोवर्त्तिविशेष्यकरजतत्वादिप्रकारकज्ञानत्वावच्छेदेन प्रामाण्यानुमि
तेरुत्तरव्यवसायेऽवच्छेदकधर्म्मदर्शननिर्वाहिकायाः उपयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात्तस्य च तन्मतेऽसंभवादिति भावः तदेव विवृणोति तत्रेति तत्र प्रामाण्यानुमितिधर्म्मिता
वच्छेदकोक्तधर्म्मग्रहविषयोत्तरव्यवसायेन ज्ञातीयत्वग्रहात् प्रामाण्यावच्छेदकतया गृहीतोक्तधर्म्मग्रहात् तत्र अवच्छेदकधर्म्मग्रहणप्रतिबंधकप्रामाण्यसंशयानुत्पत्तिप्र
योजकं भवितुमर्हतीति शेषः व्याप्यत्वानुसंधानकालेत्वपेक्षितविशेषः संशयाभ्युपगमादिति तथा च व्याप्तिविषयकव्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वेऽगृहीतावच्छेदकधर्म्मद
र्शनस्य प्रतिबंधकत्वोपगमासंभवादिति भावः ननु व्याप्तिविषयकस्य व्याप्यवत्तानिश्चयस्य यथोत्तरकाले निश्चयसंपादनेन संशयाभावप्रयोजकत्वेन तत्प्रतिबंधकत्वेऽपि निर्वह
ति तथा अवच्छेदकधर्म्मदर्शनस्याप्युत्तरकाले संशयाभावप्रयोजकत्वस्य सत्वात् इत्याशंकां निराकरोति नचेति अत्र व्याप्तिविशिष्टवत्तानिर्वहति तथा अवच्छेदकधर्म्मदर्शनस्या
प्युत्तरकाले संशयाभावप्रयोजकत्वस्य सत्वात् इत्याशंकां निराकरोति नवेति अत्र व्याप्तिविशिष्टवत्तानिश्चयेन तत्र अवच्छेदकधर्म्मदर्शने प्रामाण्यानुमितेरनावश्यकत्वादिति मीमां
सकमते व्याप्तिज्ञानसहकृतस्यैव पक्षधर्म्मताज्ञानस्यानुमितिप्रयोजकत्वादिति भावः ननु अवच्छेदकधर्म्मदर्शनस्य निश्चयसामग्रीत्वविरहे विशेषदर्शनस्य सामग्रीत्वेनैव प्र

तिबंधकतावादिनस्त्वापि तद्रूपानाक्रांतस्यावच्छेदकधर्म्मदर्शनस्य संशयानुत्पादप्रयोजकत्वं दुर्घटमित्याशंक्य तेन तथापीति समाधत्ते यदवच्छेदेनेति नन्वेवं व्याप्यदर्शन
स्य प्रतिबंधकत्वमनभ्युपगंतुरप्यवच्छेदकधर्म्मदर्शनस्य पृथक्प्रतिबंधकत्वोपगमेन किंचिद्बाधकं व्याप्यदर्शनस्य द्वितीयक्षणे निश्चयोत्पत्त्या तत एव संशयानुत्पत्तिनि
र्वाह इत्येव तदप्रतिबंधकतावीजतात् अवच्छेदकधर्म्मदर्शने च तभावादिनिशंकते न च ममापीति एवं सति अवच्छेदकधर्मदर्शनद्वितीयक्षणे संशयानुत्पादे प्रथमक्षणे
तदनुत्पादस्यावश्यकविशेषनिश्चयकाल एव संशयानुत्पादात् अन्यथा कोटिनिश्चयकाले संशयानुत्पादेपि विवादापत्तेः एवं च विशेषदर्शनोत्पत्तिकालेपि संशयोत्पादो
पगमेन संभवति तथा सत्यविशेषेणावच्छेदकधर्म्मदर्शनस्य व्याप्यविषयकस्याप्युत्पत्तिकाले न संशयः व्याप्तिविषयकनिश्चयोत्पत्तिकाले संशय इत्यसामंजस्यात्
तथा चावच्छेदकधर्म्मनाभावस्य सामग्रीविषयाप्रतिबंधकविशेषदर्शनाभावस्य कार्य्यसहभावेन हेतुत्वमावश्यकं तादृशानंतहेतुत्वानुपगंतॄणां तत्सामग्रीप्रतिबंधकता
यामपि वाच्यतेयागौरवादित्याशंक्य तात्पर्य्याभ्यां समाधत्ते न तुल्य इत्यादि क्लृप्तिगौरवमिति प्रतिबंधकताद्वयकल्पनेनेत्यादिः ननु तत्सामग्रीप्रतिबंधकत्वे तत एवोपपत्तेस्तत्प्र
तिबंधकत्वं न कल्प्यमित्याशंक्याह न तज्ज्ञानीयत्वेति तत्सामग्र्या नष्टत्वादिति तथा च सामग्रीप्रतिबंधकतयोक्तापत्तिवारकतासंभवात् तदभावस्यापि हेतुत्वमावश्यकमिति

भावः स्वकालप्रतिबंधकत्वे प्रतिबंधकतया स्वकालिकार्य्यानुत्पादप्रयोजकत्वेन तत्सामग्र्यपीति तत्समसामग्र्यपीत्यर्थः एवं स्वकाले कार्य्यानुत्पादप्रयोजकास्यादिति दो-
षः तथा च विशेषदर्शनपूर्वमपि संशयो न स्यादिति भावः विरोधिनिश्चयसामग्र्याः संशयप्रतिबंधकत्वाभिधानात् व्याप्यदर्शनस्यापि विरोधिनिश्चयत्वेन तत्सामग्र्या
अपि संशयप्रतिबंधकत्वमेतदस्तु मतमिदमभिमानेनेयं शंका ग्राह्याभावावगाहितया विरोधित्वमत्राभिमतमिति व्याप्यदर्शनसामग्र्या न संशयप्रतिबंधकत्वमि-
ति समाधत्ते विरोधीति विरोधिनिश्चयस्यार्थः स्वकालप्रतिबंधकत्वात् स्वकाले कार्य्यानुत्पादप्रयोजकत्वात् तथा च न विशेषदर्शनपूर्वकाले संशयानुत्पादप्रसं-
गः तत्प्रयोजकाभावादिति भावः एतदेव स्पष्टयति नहीति विरोधिस्वसामग्रीप्रतिबंधकताप्रयोजकविरोधिताया न तु साक्षादिति ग्राह्याभावावगाहितयेत्यर्थः
विपरीतदर्शनमेव कोटिनिश्चय एव विरुद्धनिर्णय इति उभयाभावोपसामग्र्या एकैकनिश्चयप्रतिबंधेऽपि कोटिद्वयविशिष्टधीसामग्रीसमाजात् संशयोत्पादोक्तिसंग-
तेनं चोभयाभावोपस्थिमाशंकायामनवतारात्तदवभावयोर्वोपपदं विशिष्टज्ञानसामान्यार्थकतया न व्याख्यानं अपितु निर्णयार्थकतया एवं च कोटिद्वयनिश्चयसामग्री-
संवलनमेव न भवतीति तत्संवलनं निश्चयप्रतिबंधकसमवधानाधौग्यादिति कथं तत्संवलनात् संशय इति शंकावतारः संभवत्यग्रिमूलसंगतिश्च महत्पावोपपदप्रयो

प्र·मि·टी·ग·
७२

ष्कनार्थतागेवीजमाह संशयस्येति गवादो महिषो ऽश्वो वेत्यादिसंशयस्य द्रव्यतावच्छेदेन रूपतत्तदभावाद्युभयं कोट्युग्माहि संशयस्य च उभयकोटावावोयत्तयाश्च नियमा
दित्युक्तं प्रकृतग्रंथस्य संशयानिर्वाहप्रयोजकप्रदर्शनपरतां स्फुटीकर्तुमाहावोपपदोपादानेन चेति विशेषादर्शसंग्रहार्थमिति तत्तत्कोट्युपस्थित्यादिरूपतत्तत्कोटिमा
सकसामग्र्या विपरीतनिश्चयाद्यभाववत्या हि स्वलाभाय धर्म्मिज्ञानस्य सामग्र्यन्तर्भावे विपरीतनिर्णयाभावघटिता विसामग्री प्रकृते संभवतीति शामारापसंशयोपपत्तिः
स्यादिति स्त्रावोपपदोपादानाद्धर्म्मिज्ञानापेक्षापि लभ्यत इत्याशयेन संशयानुपपत्तिं स्पष्टयति तेनेति तादृशीविशेषादर्शनधर्म्मिज्ञानघटितासंशयं संभवतीति शेषः तुल्यसा
मग्रीकत्वात् ज्ञानरूपधर्म्मिग्राहकसामग्र्याः श्यामात्मा ग्राहकग्राहकत्वात्तस्य संशयो भवितुमर्हतीति शेषः विपरीतनिश्चयाभावात् सत्वादिति भावः इत्येवेत्येवकारेण धर्म्मि
धीव्यवच्छेदः कारणं संशयस्य न तु संशयत्वावच्छिन्नं प्रति धर्म्मिधियो हेतुत्वानभ्युपगमेऽपि स्त्रावोपपत्ति धर्म्मिधियो हेतुतया संशयस्य चैककोटावावोपत्तनियमेन तत्र धर्म्मि
ज्ञानापेक्षा दुर्वारैवेत्यक्रमेवेति कथमेतदित्यत आह तत्र हीति हेतुरिति प्रमाणाभावादिति शेषः न चोपस्मारकतत्कोटिसहचरितधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानान्वयव्यतिरेकानुवि
धानमेवोपधर्म्मिज्ञानहेतुतायां मानमित्याशंक्याह सादृश्यमिति तत्तत्कोटिमद्वृत्तिधर्म्मवत्वं धर्म्मिताऽस्यार्थः तज्ज्ञानकत्वेनारोपजनकविशेषणज्ञानत्वेनाहेति धर्म्मिज्ञान

श्रीराम·
७२

स्वभ्रमसंशयहेतुतां व्यवस्थापयतीत्यर्थः तद्धर्मीन्द्रियसन्निकर्षेति अनेकधर्म्मिष्वेव संशयादित्यर्थः अत एव धर्म्मिनियमानुरोधादेव व्याघातो यान्तरेपि संशयभिन्नाव्योपि तत्रालोकधर्म्मीन्द्रियसन्निकर्षस्थले धर्म्मिधीनियामकं कस्य चिदेव धर्म्मिणो ज्ञानं न तु सर्वस्येति नियमनिर्वाहकं विषयमाहात्म्यादिरूपतयेति तत्तद्विषयतत्तत्कालात्मकविशेषसामग्रीरूपतया तेषां धर्म्मिधीनियमकाली अननुगततया तत्तत्संशयव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रत्येककल्पनीयहेतुताकतया अनुगतेति तत्तद्धर्म्मिकसंशयत्वरूपतामान्यधर्म्मावच्छिन्नप्रतिसंभवहेतुताकेत्यर्थः तथा संशये धर्म्मिभाननियामिकास्त्विति शेषः संशयनियामकतया सिद्धेन तत्पूर्वकालीनधर्म्मिज्ञानेऽननुगतकारणताकल्पनागौरवं तु फलमुखत्वतया न दोष इति भावः धर्म्मिधीसामग्रीत्वेनानुगमादिति उक्तधर्म्मिकसंशये तत्तद्धर्म्मिविषयज्ञानाव्यवहितक्षणताविशिष्टत्वेनानुगमय्य तत्तद्धर्म्मिकसंशयाव्यवहितपूर्ववर्त्तिनामात्ममनोयोगादीनां हेतुकल्पनादित्यर्थः तथा च तत्तद्धर्म्मिभाने नियमेन धर्म्मिधियो हेतुताकल्पने कारणतावच्छेदकगौरवं चाकिंचित्करं उक्तगुरुरूपावच्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्त्तिता उभयसिद्धतया कल्पनालाघवसत्त्वात् यत्तत्क्षणोत्तरं तत्तद्धर्म्मिकः संशयस्तत्तत्क्षणस्य तत्तद्धर्म्मिविषयकज्ञानाव्यवहितपूर्वत्वविरहे तत्तत्कालीनसामान्यानुतादस्थ्य अननुगततत्तद्धर्म्मिधीत्वसामग्रीविरहकूटप्रयुक्तः धर्म्मिधीहेतुतावादिनापि तत्तद्धर्म्मिविषयकज्ञानोत्पादनियामकाननुगतसामग्रीकल्पनाया आवश्यकत्वात् अन्यथातिप्रसंगस्तु

वीरत्वादिति भावः संशयेप्याव्याप्यसामान्येवान धर्म्मिज्ञानसामग्र्याः पृथक्कारणत्वकल्पनामपि तुरगादौ वेगेन गच्छत्तरं दिद्यासत्तिकूटस्य कल्प्यधर्म्मिण्येव बाधितधर्म्माणामपि विशिष्टज्ञानानुदयात्तद्धर्म्मिकविशिष्टज्ञानसामान्यं प्रत्येवात्र तुरगत्वात्मप्रतियोगादिव्यक्तीनामुक्तरीत्यानुगमय्य हेतुताया आवश्यकत्वात्तत्तन्न एवोपपत्तेरित्याह किंचेति अन्यथा विशिष्टबुद्धौ अवच्छेदकगौरवेण विशेष्यज्ञानसामग्र्या अहेतुत्वे तत्रापि धर्म्मविशिष्टज्ञानेपि मानांतरमिति धर्म्मिधीहेतुतायामित्यादिः मूले कोट्युत्कटत्वं चेति धर्म्मिविशेषप्रकारीभवत्कोटिविशेषांशे संभावनाया उत्कटत्वनियमश्चेत्यर्थः तादृशमेव नियमं दर्शयति आलोकयन्निष्टधर्म्मस्येति पन्नधर्म्मिणि ज्ञायमानधर्म्मस्येत्यर्थः भूयः सहचारः भूयान्सहचारग्रहः भूयःस्वस्थाने भूमसहचारग्रहो वा आसीदिति शेषः यद्धर्म्मसहचरिते जिग्रहीतपकोटिसहचरितेत्यर्थः तत्कोटाविति तत्र धर्म्मिणीत्यादिः तथाच तद्धर्म्मिप्रकारतापन्नतत्कोट्यंश एवेत्यर्थः तदुभयमपीति तादृशोभयस्थलीयकोट्युत्कटत्वनियमोपीत्यर्थः धर्म्मिज्ञानसाध्यमिति तादृशतादृशधर्म्मिज्ञानहेतुताधीनमित्यर्थः तदभावे तद्धेतुताकल्पने तस्यातन्निर्वाहः अथ यत्र पुरुषत्वाभावसहचरितधर्म्मापेक्षयात्राधिकधर्म्माः पुरुषत्वसहचरितधर्म्मिणि गृहीतास्तत्र पुरुषत्वांशे औत्कट्यस्य योजिकाया सामग्री तस्याः पुरुषत्वसहचरिततावद्धर्म्मग्रहसत्वे तदपेक्षया पुरुषत्वाभावसहचरितन्यूनधर्म्मग्रहदशायामप्यसत्वात्तदानीमपि पुरुषत्वांशे उत्कटसंशयापत्तेरिति चेन्न पुरुषत्वांशे उ

त्कटसंशयंप्रतिपुरुषत्वाभाववत्सहचरितधर्म्मद्वयादिमद्धर्म्मिज्ञानस्यपुरुषत्वादिसहचरितधर्म्मोभयादिमद्धर्म्मिज्ञानविरहविशिष्टस्यप्रतिबंधकत्वोपगमात्एवमपिपुरुषत्व
तदभाववत्सहचरितैकैकधर्म्मवत्ताज्ञानकालेउक्तप्रतिबंधकासत्वेनपुरुषत्वाद्यंशेउत्कटकोटिकस्यसंशयस्यापत्तेस्तद्वारणायतत्तदंशेउत्कटसंशयंप्रतितत्तत्सहचरितधर्म्मद्
यवद्धर्म्मिज्ञानस्यापिहेतुतायाआवश्यकत्वात्तादृशधर्म्मद्वयादिमद्धर्म्मिज्ञानस्थलेपितादृशकारणसत्वेनोत्कटसंशयनिर्वाहःईदृशरीत्याभूयःस्थलसहचरितैकधर्म्मवद्धर्म्मि
ज्ञानस्यापिकारणत्वंप्रतिबंधकत्वंचस्यमूलेएतादृशसंशयेउत्कटसंशयेतादृश्याहेतुतायामपिधर्म्मिज्ञानविषयहेतुतासिद्धावपिसामान्यहेतुतायासंशयसामान्येधर्म्मिज्ञानसा
मान्यहेतुतानायातीतितथाचधर्म्मिज्ञानंविनानश्वामारोपसंशयनिर्वाहःकोप्युत्कटत्वभ्रमनत्संशयसोत्रोपगंतव्यत्वात्तावतापुनरकालविषयसंशयोपपत्तेरितिभावःसंश
यमात्रमपिसंशयत्वमपिनतंत्रंनधर्म्मिज्ञानसामान्यजन्यतावच्छेदकंआरोपमात्रंसंशयसाधारणमारोपत्वंलाघवादितिशेषःएवंचकश्चिन्नमारोपसामग्र्याधर्म्मिज्ञानघटितत्व
मप्यभयमितिभावःअत्रसंशयेधर्म्मिनियमवत्धर्म्मिनियमादिवत्आरोपनियममेवविहरणोतियद्धर्म्मसहचारेतितादृशापेक्षेतिआरोपआरोप्यसहचरितधर्म्मवद्धर्म्मि
ज्ञानापेक्षेत्यर्थःअथकिमिदमुत्कटत्वमित्याकांक्षायामाहउत्कटत्वंचेतिअव्याप्यवृत्तिसंशयजातिरितितद्धर्म्मिविषयकत्वावच्छिन्नतत्कोटिविषयकत्वावच्छेदेनसंशयवृत्तिजा

त्तिरित्यर्थः यत्र धर्म्मिणि पशुरूपत्वं संभावयामीति यत्र प्रतीतिस्तत्रापि पशुरूपत्वाभावं संभावयामीति प्रतीत्युदयात् तत्तत्कोटिविषयकविशेषावच्छिन्नत्वाज्जातिविशेषवत्त्वापा
स्मादृशप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वान्नद्व्याप्यवृत्तित्वमिति भावः जातेर्व्याप्यवृत्तितानियमस्य सिद्धांतसिद्धत्वात् तद्दुर्वोधेनादृशादृशधर्म्मिविषयकत्वमिति तत्कोटिसहचरित
रूपो धर्म्मादिमद्धर्म्मिविषयकत्वमित्यर्थः यद्यपि जनकज्ञानेपि तादृशधर्म्मिविषयकत्वसत्त्वात् तत्तत्र यथाधर्म्मिनिष्ठतादृशधर्म्मादिमत्त्वमहिताधर्म्मिणस्तज्ज्ञानविषयताश्रयो
जकसन्निकर्षादिघटितसामग्रीप्रयोजकात्तथा संशयेपि तत एव वृत्तिनिर्व्वाहे तत्सहितसंशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वमिति निर्युक्तिकं अन्यथा चेत्तावलौकिकतद्धर्म्मिविषयकत्वादे
रपि कार्य्यतावच्छेदकत्वप्रसंगात् तथापि यत्कोटिचरितत्वयो धर्म्मधर्म्मिविषयकसंशयः तत्कोटिनिरूपितविषयिताविशेषस्यैवोत्कटत्वमित्येवाभिमतं दोषान्तरात्तत्संशय इ
ति मूलस्य दोषान्तरं व्याचष्टे दोषान्तरादिति साक्षात्कारी स्यादित्युक्तिकापाठ उपाध्यायव्याख्यानं दूषयितुमुपन्यस्यति प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षरूपसाक्षात्कारित्वग्रहणायाइत्यर्थः तद्योग्यता
वच्छेदकविशेषजत्वं तादृशमेव साक्षात्कारित्वग्रहयोग्यमेव तद्योग्यत्वं च न हि दिव्यलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वं अत एवास्तु एवं शोवं शोवगम्रमेणास्पर्शिनस्सोपगताभावज्ञानस्य वि
रोधिता विपरीतज्ञानं तदभाववत्ताज्ञानं अतः शंखत्वादिदर्शनस्य न पीतत्वादिभ्रमविरोधिताऽत्र पीतत्वधीः पीतत्वविरोधिधीः पीतत्वाभावधीः साक्षात्कारिरूपालौकिकप्रत्यक्षरूपाद्वानु

मानिकी शंखत्वादिलिंगकानुमितिरूपा तत्रापि ज्ञाने प्रतिबंधकत्वादिति शेषः इत्यतः अनुमित्यादिसाधारणबाधप्रतिबध्यत्वे लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वस्यैव दोषविशेषाज-
न्यत्वस्यापि तंत्रत्वात् दोषविशेषजन्यसाधारणाधीरणाधीप्रतिबंधकत्वे हेत्वतंत्रासत्वादित्याशयात् न च साक्षात्कारिविपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ दोषविशेषाजन्यत्वनि-
वेशे शंखेऽपीतत्वसाक्षात्कारद्वितीयक्षणे दोषसमवधानेन तत्तृतीयक्षणे पीतभ्रमानुपपत्तिरिति वाच्यं तत्र बाधेनाशे षसेव तद्भ्रमात् अन्यथा तादृशदोषजन्यस्य शंखे पीतत्वग्रह-
स्यउपनीतभानरूपस्य बाधसामान्यप्रतिबध्यतया लौकिकप्रत्यक्षरूपेणाप्रसिद्ध्या ज्ञापकसंभवेन भ्रमे समानेंद्रियजन्यविपरीतधियो विशेषप्रतिबंधकताविलयप्रसंगात् भव-
तीति तादृशसत्वेऽपीति शेषः न चैवमपि दोषविशेषजन्यधियो बाधसामान्याप्रतिबध्यतया ततः श्यामात्मसंशयाभावे दित्सांशं खासमाधानापत्तिरिह चेति मानसे मनोलौकिक-
सन्निकर्षजन्ये साक्षात्कारे विशेषदर्शनसत्वात् समानेंद्रियजलौकिकप्रामाण्यमावाभावसत्वात् भ्रमः दोषविशेषाजन्योऽपि मानसो बोधः उक्तयुक्त्या समानेंद्रियजन्यबाधनि-
श्चयप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ दोषविशेषाजन्यत्वस्यानिवेशादिति भावः अथ पित्तादिदोषसमवधानदशायां श्वेत्याद्यंशे उपनीतभानात्मकस्य श्वेतशंखवानयं देश इत्याकार-
कशंखादिलौकिकचाक्षुषप्रत्यक्षस्य सत्वेऽपि श्वेताभाववानयं देश इत्यादिचाक्षुषभ्रमोत्पत्तेः समानेंद्रियजन्यमपि प्रकारतावच्छेदकांशे उपनीतभानात्मकज्ञानं साक्षात्कारि

भ्रमविरोधीतिप्रकारितायांशेलौकिकमानसंघटत्वादिरूपविषयांशेउपनीतभानरूपतयादोषविशेषप्रामाण्याभाववन्मानसंप्रतिबध्नीयादितिचेत्तत्रग्राहदृशविशेषणोपरागे
गेवह्निप्रत्यलौकिकप्रत्यक्षंतादृशविशेषणांशेउपनीतभानरूपमपितल्लौकिकप्रत्यक्षंतद्विपरीतसाक्षात्कारविरोधिअन्यथापीतादिरूपप्रतियोग्यंशेउपनीतभानात्मकस्यशं
खोनपीतइत्याकारकपीताद्यभाववल्लौकिकप्रत्यक्षस्यपीतादिसाक्षात्कारप्रतिबंधकतानुपपत्तेःविशेष्यताप्रकारितयोर्विषयताविशेषितयोलौकिकप्रत्यक्षानुदयाद्धिविषयांशे
उपनीतभानमपिप्रामाण्यस्यलौकिकप्रत्यक्षंप्रामाण्याभाववन्मानसप्रतिबंधकमितिनिष्प्रत्यूहमेवेतिअप्रमानवेतिभ्रमोनवेत्यर्थःसंशयानुच्छेदादितितादृशसंशयादेरवि
षयसंशयोभविष्यतीतिशंकायामाहअनिराकरणादित्यर्थःअप्रामाण्याभावानिश्चयेभ्रमत्वाभावानिश्चयेअप्रामाण्यसंशयेदोषविशेषजन्येभ्रमत्वसंशयबाधकाभावात्
बाधकाभावपक्षेऽसंभवात्तदभाववद्व्याप्यादिनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकगर्भेदोषविशेषाजन्यत्वनिवेशनियमात्अन्यथाशंखत्वादिप्रत्यक्षस्यपीतत्वादिगोचरसाक्षा
त्कारेभ्रमप्रतिबंधकतादितिभावःनचैवमपीतत्वादिसाक्षात्कारस्यैवसाभावादितिसाक्षात्कारित्वभ्रमाप्रतिबंधकतपातनत्वेनतादृशभ्रमापत्तिरपिदुर्वाराकथंचिन्नद्दार
णेचक्षमात्वग्रहदशायांभ्रमत्वसंशयोऽपिदुरुपपादःस्यादित्यतआहनत्वपीतत्वेतिअपीतत्वग्रहकालेअपीतत्वसाक्षात्कारकालेश्वेतत्वग्रहनियमात्श्वेतसाक्षात्कारनि

यमात्तदुभयसामग्र्याः समनियमादिति भावः स्वप्नेतद्भ्रमोभिवर्त्ततइतिसमानेद्विपज्ञतदभावग्रहसत्वनियमादितिभावः तथाइतिसंभवतिनेतियोजनाग्रहसामग्रीभेदा
दितिपरमतेपिभावरूपप्रामाण्यस्यैवस्वतोग्राह्यतयाग्रहग्रहकालेभ्रमत्वाभावग्राहकसामग्र्यानियमादित्यर्थः अप्रामाण्यस्यभ्रमत्वरूपस्याप्यभावोयदिप्रामाण्यंस्यात्तदैवप्रा
माण्यग्रहसामग्रीकालेभ्रमत्वाभावग्रहसामग्रीनियमःस्यात्तदेवनेत्याह अप्रामाण्येतितदभाववतीत्यादिग्रंथस्येत्यनेनभावरूपत्वमविरुद्धंतथात्वाभावानात्मकस्यापिप्रामाण्य
स्यनिश्चयेयथाभ्रमत्वसंशयोत्पादशंकानावतरतिनिश्चयेयथाभ्रमत्वंमाकुलंतेतस्मादित्यादिनाक्षिताहृशम्नह्विपरीतनिश्चयोविरोधीतिसाक्षात्कार्योद्यात्याभावाद्वायास्यवनिश्चयोविरोधी
तिनियमइत्यर्थः निश्चयरूपविशेषोपादानलभ्यंतदन्यज्ञाननिरूपितप्रतिबंधकतायांविपरीतविषयकत्वाद्यनियतत्वरूपमर्थसत्पतिनतुसंशयइतिसंशयेपिदोषविशेषजन्यो
पिसंशयेविपरीतविषयत्वंयात्याभावाद्विषयकत्वंसाक्षात्कारित्वसावीजत्वाभिधानेनचदृष्टांतविधयाश्रुतेप्रामाण्यनिश्चयस्यसाक्षात्कारित्वपातनस्यसंशयप्रतिबंधकतावी
जत्वेपिभ्रमत्वसंशयानिर्वाहात्अप्रामाण्यसंशयःभ्रमत्वसंशयःतद्धिरूढप्रामाण्यनिश्चयात्तभ्रमत्वप्रमात्वाभावोभयविरुद्धप्रमात्वनिश्चयात्कदाचित्प्रामाण्याग्र
हइतिप्रामाण्यसंशयोयदुत्तरमनुभवसिद्धः तत्रप्रामाण्यप्रमानाभावेसतीत्यर्थः विप्रतिपन्नावप्रामाण्यग्राहकपदेनप्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकसमवहितत्वस्यविवक्षणा

अ·मि·दी·ग·
७६

न दोषसमवहितज्ञानग्राहकसामग्र्या प्रामाण्याग्रहविनाबाध इति भावः तद्वेवमपि यत्र दोषोऽप्रामाणिकस्तत्र परेषामनभ्यासदशाजातेपि व्यवसाये प्रामाण्यस्य स्वग्रहतयाह्यानुभविकः प्रामाण्ये संशयो नोपपद्येतैवेत्यत आह दोषस्येति दोषत्वस्येत्यर्थः फलैकोन्नेयतया प्रमाप्रतिबंधरूपफलानुरोधकल्पनीयतया तद्दशायामनभ्यासदशातद्विज्ञातैवेसादिमूलस्य जन्मनो दोषत्वखंडनपरतया व्याख्येयत्वात्तत्संशये जन्मपर्यंतानुसरणं उपाधिपुरस्कारेण कस्यचित् प्रामाण्यग्रहे दोषविधया प्रतिबंधकत्वेपि संशयोपपत्तेर्जातिपुरस्कारेण दोषतापाःशंकायामनवोहात्तत्पुरस्कारेण दोषतापाःखंडनसंगतमतो व्याचष्टे जात्या जन्मनेति च भेदे तृतीयांतद्वयपस्यकश्चिद्दिरिसत्र तथा च जन्मरूपः कश्चिद्दोषो नेत्यर्थो न लभ्यते इत्याशयेन दर्शितशंकानिराकरणपरतां स्फुटयति अनभ्यासेति प्रामाण्यग्रहकालीनजन्मनः तादृशजन्मत्वावच्छिन्नस्य तत्कालीनप्रामाण्याग्रहपर्यवसितत्वतया वाच्यं विशिष्य प्रामाण्याग्रहप्रयोजकं वाच्यं प्रतिव्यक्तीति प्रतिव्यक्तिविश्रांतेत्यर्थः दुर्ग्रहत्वादिति गौरवेनेत्यादिमतांतरमाह नहीति दोषत्वजातिन प्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकतावच्छेदकानुगतरूपवान न तथा दोष इति शंकास्पद[illegible]मपि न तथा चाननुगतदोषकल्पने गौरवान्न प्रामाण्यस्य लौकिकत्वस्य ह्यायोग्यत्वकल्पनमेवोचितमिति भावः मूलेन तद्विषयमिति ज्ञानत्वघटविषयकत्वविषयकानुव्यवसायत्वमित्यर्थः अनन्यथासिद्धमिति ज्ञानत्वघटविषयकत्वांशेन

श्री राम·
७६

न्यथासिद्धत्वंपितमित्यर्थः अन्यथासिद्धत्वंभ्रमत्वाभावः तथा चज्ञानत्वघटविषयकत्वविषयकानुव्यवसायत्वरूपतदंशेभ्रमत्वव्यावर्त्तकधर्म्मस्यानुव्यवसायेतदनु
व्यवसायेनग्रहणात्तु तन्नतदंशेभ्रमत्वसंशयइतिनव्यवसायज्ञानत्वघटविषयकत्वसंदेहइतिवसायेभ्रमत्वसंशयानुदयादित्यर्थः सांप्रदायिकास्तु अनुव्यवसायत्वस्य
प्रमात्वनियतत्वेनप्रमात्वव्याप्यत्वग्रहेणाप्रसंशयइत्यत्रहेतुत्वेनैतद्वचः यदनुव्यवसायविषयइत्यस्यातन्मथाइतिशेषः तथा च यद्धत्वांशेप्रमात्मकस्यैवानुव्यवसाय
स्यविषयइत्यर्थ इतिव्याचक्षते तद्विषयत्वतादृशविषयस्यघटविषयकत्ववैशिष्ट्यमितिवस्तुगत्यायोघटस्तद्विषयित्वमित्यर्थः विषयित्ववैशिष्ट्योपादानंघटत्वस्योपल
क्षणत्वंननुविशेषणतामितिलाभायघटत्ववत्वंविषयस्येतिव्यवसायविषयांशेभासमानघटत्वमित्यर्थः तत्तद्विषयः यादृशविषयांशेअनुव्यवसायस्यप्रमात्वनियमस्ता
दृशविषयोनेत्यर्थः अघटस्यापिप्रमात्मकव्यवसायविषयस्यघटत्वेनावगाहनादितिभावः इति इतिसंशयपर्यवसन्नेसंशयेघटत्वविशिष्टविषयकत्वसंशयेयथाश्रु
तेप्रामाण्यसंशयोपपत्तावेवतदधीनविषयसंशयनिर्वाहेयाथार्थ्येनतदुपादानानौचित्यादसंगतिः नचव्यवसायेप्रामाण्यसंदेहेपि अनुव्यवसायस्याव्यवसायवत्त्वि
भ्रमतेधर्म्मिणिघटत्वादिनिश्चयरूपतया तत्रघटत्वांशेअप्रामाण्यसंशयंविनास्वविषयघटत्वसंशयासंभवइत्यनुव्यवसायेउक्तरीत्यातदंशेऽप्रामाण्येसंशयनुपपा

घतत्संशयोपादानस्तुचितमितिवाच्यंव्यवसायेघटोवह्निविशेष्यकघटत्वज्ञानत्वावच्छेदेनश्यामारोपसंशयेऽनुव्यवसायस्यापिघटोवह्निनिष्ठघटत्वसंशयविरोधित्वगमाद
नुव्यवसायेघटत्वांशेश्यामारोपसंशयांतरानुपगमात्यथाव्याख्यातपक्षेतुअप्रमापिसंशयःश्यामारोपसंशयप्रवृद्धिषयसंशायकोविशेषणसंशयतयाश्यामारोपसंशयप्रयो
जकत्वेस्तुप्रयादिनःश्यामारोपसंशयमुपपादयातेइहेतिअनुव्यवसायानुपहीनेपीतिअनुव्यवसायेश्यामारोपरूपविषयांशेभ्रमत्वरूपसंदेहादितिशेषःज्ञानत्वघटविषय
त्ववैशिष्ट्यमेवेत्येवकारात्श्यामारोपांशेश्यामारोपनियतत्वावधारणाव्यवच्छेदलाभःश्यामारोपसंशयपइत्यत्रचतस्यैवहेतुत्वंतन्नैवहेतुःयामारोपज्ञानस्यश्यामारोपविनापिदर्शना
दितिश्यामारोपमूलेप्यनुव्यवसायस्यघटत्वादिविशेषितधर्मिविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वावगाहितायादर्शनादितितदर्थःघटविषयकत्वेतस्यपूर्ववद्व्याख्या
नंननुश्यामारोपसंशयानुपपत्तिप्रस्तावेतमनुपपाद्यश्यामारोपसंशयानुविधायेसंशयपइत्यादिशंकायाःकथमवतारःश्यामारोपसंशयस्यविषयसंशयानुपपत्तिःसमा
नधर्मदर्शनादेवेतिकोटिद्वयसहचरितत्वज्ञानाज्ञानविषयत्वरूपधर्मज्ञानघटितसामग्रीततएवेत्यर्थःतादृशसामग्र्याःश्यामारोपसंशयापेक्षायाःक्वअभ्यासदशायां
श्यामारोपसंशयायोगान्नातिप्रसंगःएवमर्थनिश्चयदशायांश्यामारोपसंशयान्वयव्यतिरेकयोरर्थसंशयान्वयव्यतिरेकप्रयोजकत्वानुभवादर्थनिश्चयोत्तरंतत्संशये

प्रामाण्यसंशयहेतुत्वमावश्यकमितिसत्त्वेनतस्यासार्वत्रिकतादिनाऽभिहितेस्वादिनानहानिःतत्त्वाकारकत्वस्यसंशयपालोपेनसंगच्छतेअतःप्रामाण्यसंशयहेतुताग्रा
हकाव्यपव्यतिरेकखंडनेननतस्याहेतुत्वव्यवस्थापनपरतयातादृशमूलंसंगमयतिनतुव्यपव्यतिरेकाभ्यामितिविरोधिप्रामाण्यनिश्चयसत्त्वेप्रामाण्यसंशयोनसं
भवतीत्युक्तेतादृशनिश्चयासत्त्वमनभिधायाऽत्रत्त्वविदिदमित्यादिनाप्रामाण्यसंशयस्यानुभविकत्वप्रादुरुपहृवृत्ताभिधानमसंगतमतआहतादृशग्रहेप्रामा
ण्यनिश्चयानुत्पन्नंस्वरूपकल्पनीयत्वपरतयाऽऽवश्यकत्वानुभवसिद्धत्वेतिनतुव्यवसायस्येत्यादिमूलेगानुव्यवसायस्यविषयांशेनि।र्विकल्पकतावारणान्यथा
नुपपत्त्याव्यवसायोहिस्वेतरप्रकारविशिष्टधर्म्मिविषयकत्वव्यवस्थापनेनतस्यप्रामाण्यावहितत्वोपपादनमयुक्तंआनुभविकप्रामाण्यसंशयानुरोधेनप्रामाण्या
नवगाहित्वोपगमस्यावश्यकतायाःप्रागभिहितत्वादतःप्रयोजनसत्त्वेऽपिसामग्र्याःकार्य्योत्पादकतायाआवश्यकत्वात्संशयानुपपत्तेरपिसामग्रीबलात्प्रा
माण्यभानसद्भावशंकापरतयातन्मूलंसंगमयतिनत्वित्यभिमतंप्रविरोधादितिजानामीत्याकारकताकथनविरोधादित्यर्थःधर्म्मितावच्छेदकांशेप्रामा
ण्यस्यस्वतोग्राह्यतानमतिकारानुमताइदंतुरजतत्ववैशिष्ट्यंधर्म्मितानानुव्यवसायविषयःज्ञानविषयत्वसंबंधेनरजतादिवैशिष्ट्यमस्मात्तदंशेभानोपगमा

नुतरंशेऽनुव्यवसायस्य निर्विकल्पकत्वेतिस्वपंचक्षमाराता दृत्तो धर्म्मिणीसादिमूलं प्रसाध्यांगकदृष्टांतपरत पाप्यावच्छेतत्र प्रामाण्ये जितत्र धर्म्मितावच्छेदकांशे श्र
न एवाहेति प्रसाध्यांगकत्वादेरजतप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेयुक्तिमाहेत्यर्थः वहिर्विशेष्यक इतिमूलेवा स्वप्रकारविशिष्टधर्म्मिविशेष्यकत्वग्रह इत्यर्थः अवसायविशेष्यो
शेवहिः प्रकारवैशिष्ट्यग्रह इति तन्मूलार्थ इत्याशयेन शंकते नचेति उक्तार्थपरत्वाभिप्रायेण समाधत्ते नहीति भ्रमसाधारणत्वान्न उक्ताविदं रजतभिन्नमेदा
वोपेपि रजतत्वविशिष्टधर्म्मिविषयकत्वादित्यर्थः न स्याचालक्षणेष्यकार रजतत्वेति रजतत्वविशिष्टं इदं विशेष्यकं रजतत्वप्रकारकमिदं ज्ञानमितीत्यर्थः प्रामाण्य
ग्रह इति शेषः तथा च रजतादिविशेष्यताघटितं प्रामाण्यं विशेष्यतावत्प्रकारिताभिन्नविषयिताप्रकारिताभिन्नविशेष्यतायां प्रतियोगिज्ञानं विना न भासतेत्व
ज्ञानस्य चानियमान्नोक्तप्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वमित्याह न चेत्यादिना एतत्प्रकारितान्यत्वे नियमत इति शेषः स्वाजन्येण प्रकारिताज्ञानानासहकस्मिन्वहिर्विष
यक इत्युक्तवा वहिर्विशेष्यक इति यन्मूलं तत्रोक्तं तावतापि विशेष्यतात्वेन विशेष्यतायाः प्रामाण्यघटकता न तदनुमनेति प्रतीयत इत्याह तदुक्तमिति वहिर्वि
शेष्यक इत्यस्य यथाश्रुतार्थे दोषमाहान्यथेति ज्ञानविशेषणतानयेति ज्ञानं विशेषणताविषयिताविशेषणतानयेत्यर्थः अथवा तद्विशिष्टविषयकत्वादिना

श्रीरम·

नघटितसंबंधेन तद्धर्म्मविशिष्टधर्म्मिविषयकत्वादित्यर्थः धर्म्म्यंशे निर्विकल्पकतावारणाय स्वप्रकारकज्ञानविषयत्वसंबंधेन रजतत्वादेर्धर्म्मिविशेषणतया भान
स्यावश्यकत्वादित्यर्थः तावन्मात्रे ज्ञानघटितसंबंधेन रजतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वविशिष्टं रजतत्वप्रकारकत्वमित्यर्थः भ्रमसाधारणत्वादिति शुक्ताशेदेरपि ज्ञानघटि
तसंबंधेन रजतत्वविशिष्टत्वात् शुक्त्यादौ समवायेन रजतत्वप्रकारकज्ञानेपि तद्धर्म्मसत्वादित्यर्थः तथा च तादृशधर्म्मज्ञाने स्वतः तावन्मात्रे परतो वेति न विवाद इति भा
वः रजतत्वेति समवायेन रजतत्वविशिष्टेयत्तत्र शुक्तीवर्त्तिनि तद्विशेष्यकं समवायेन रजतत्वप्रकारकं ज्ञानमितीत्यर्थः प्रामाण्यग्रह उक्तविवादविषय इति शेषः नचेतदिति स
मवायेन रजतत्वघटितं प्रामाण्यं नानुव्यवसायग्रहणायोग्यमित्यर्थः स्वातंत्र्येण विशेष्यताद्युपस्थापकज्ञानासहकारेण मनसोग्रहणादिति तज्ज्ञानस्य विशेष्यताद्यंशे
अलौकिकविषयिताशालित्वनियमेन तज्ज्ञानसामग्र्या उपनायकज्ञानघटितत्वादिति भावः चेद्धिर्विशेष्यक इति समवायादिरूपबाह्यसंबंधेन रजतत्वादिविशिष्टधर्म्मि
विशेष्यकत्वग्रह इत्यर्थः केचित्तु तावन्मात्रं न प्रामाण्यमिति रजतत्वविशेष्यकं रजतत्वप्रकारकमिदं ज्ञानमित्याकार एव प्रामाण्यग्रहः प्रवर्त्तक इत्यर्थः भ्रमसाधारणत्वादिति
इदमंशे रजतत्वभ्रमग्रहदशायामपि तादृशग्रहसंभवादित्यर्थः रजतत्वविशिष्टमिदमिति प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकरूपविशिष्टधर्म्मिणां तद्वत्त्वेन स्वातंत्र्येणैव ग्राहमानंता

दृश्यरूपविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छेदेनतत्प्रकारकत्वावगाहिज्ञानमित्यर्थः बहिर्विशेष्यकइतिबहिरिन्द्रियंतत्रोभयविशेष्यकइत्यर्थइत्याहुः गुरुमतसिद्धत्वतत्ताभावसाधक
मनुमानमाह मूले अनभ्यासेति अनभ्यासदशाविशेषादर्शनदर्शनदशा तदायद्वंउत्पन्नंयज्ज्ञानंतत्प्रामाण्यमित्यर्थः तत्तज्ज्ञानविशेषणाप्रयोजनमालोकदृढदाहसंशय
विषयत्वमिति सर्वत्रेति प्रामाण्यइतिशेषः दुर्लभमिति विशेषदर्शनजन्यज्ञानेप्रामाण्यसंशयाभावात्तत्प्रामाण्यसंशयविषयत्वासत्वादितिभावः इतिभागासिद्धिपरीहारा
येति अत्रतादृशप्रामाण्यसंशयविषयविषयत्वरूपहेतुद्रूप्याभावेनज्ञानंप्रामाण्यत्वमात्रस्यपक्षतावच्छेदकत्वेनइतितादृशप्रामाण्यरूपभागेहेतोर्वसिद्धिःस्यात्तद्वारणा
येत्यर्थः ईश्वरादिज्ञानेतत्प्रामाण्ये अंशतोबाधवारणायेति सायमतेपितत्स्वतस्त्वतोग्रहादितिभावः नचतद्वतितत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्यतत्तत्प्रकारकभेदेनाननुगमात्रेक
रूपेणापक्षतासंभवइतिविशिष्यैवतत्तत्प्रामाण्यस्यपक्षीकरणीयतयानभागासिद्ध्यादिप्रसक्तिरितिवाच्यं ज्ञानव्यक्तिभेदभिन्नत्वात्स्वरूपप्रकारिताघटितघटत्ववद्विशेष्य
कत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वादीनांनत्वेनानुगतेनपक्षत्वात्तत्प्रामाण्यसंशयाविषयज्ञाननिष्ठतादृशप्रामाण्यव्यक्तौभागासिद्धेरीश्वरादिज्ञाननिष्ठतादृशप्रामाण्यव्यक्तौ
चांशतोबाधस्यावश्यकत्वेः ज्ञानव्यक्तिभेदेनतद्भेदविरहेपिभिन्नैःप्रकारादिभेदभिन्नप्रामाण्यानांप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनपक्षत्वमितिविप्रतिपत्त्यनुकूलत्वात् यत्प्रकारघटि

प्रामाण्यस्य क्वापि न संशयस्तत्तादृशपक्षतावच्छेदकाक्रान्ते भागासिद्धेरीश्वरादिज्ञानविषयप्रकारविशेषघटितः प्रामाण्ये च तादृशांशे बाधस्य च सत्त्वेः न च प्रामाण्यमात्रस्यैव सत्तोथात्वं गुरुत्वमनुमतं स्वस्य थास्वनुगतपक्षतावच्छेदकप्रयासवैयर्थ्यात् तन्मते प्रामाण्यसामानाधिकरण्यमात्रेणात तदभावसाधनेनापि निर्वाहादिति तत्र च न भागासिद्धिरंशतो बाधस्य वा दूषणत्वमिति पक्षसंकोचवैयर्थ्यमिति वाच्यं यथा परैः प्रामाण्यमात्रस्य स्वतस्त्वसिद्धिरुद्देश्या तथास्माकमपि संशयविषयतन्मात्रस्यैव परतस्त्वसिद्धिरुद्देश्येति तन्निर्वाहाय पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनैव परतस्त्वस्य साधनीयत्वात् भागासिद्ध्यादिवारणाय उक्तविशेषणानां वैशिष्ट्यमात्रस्य कर्तव्यत्वात् अत्र च ज्ञानव्यक्तिभेदेन घटत्ववतीत्वादेः प्रामाण्यस्य भेदविरहे तदाश्रयप्रामाण्यानुमित्यादिग्राह्यत्वस्य तत्र सत्त्वेन विशिष्टसाधने सिद्धसाधनमभावसाधने बाध इति साध्यघटकस्याश्रये यावत्त्वं निवेशनीयं तथा च स्वपदेन प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तसामान्यविवक्षणेन तदाश्रययावदग्राह्यत्वस्याप्रमतो प्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः विशिष्टघटत्ववतीत्वादिना विवक्षणे विधेयावच्छेदकावच्छेदेन साधने घटत्ववतीत्वादावंशतो बाधः सामानाधिकरण्यमात्रेणात तत्साधने अनुगतपक्षतावच्छेदकप्रयासवैयर्थ्यम् एकप्रामाण्यस्यापरप्रामाण्याश्रययावदग्राह्यत्वाभावात् एवं च न अनुगमेन नैयायिकानामप्यनुगतरूपावच्छेदेन तत्तत्प्रामाण्याश्रययावदग्राह्यत्वाभावसाधनमफलमिति घटत्ववनिष्ठघटत्वप्रकारकत्वादिनैव पक्षतायाः स्वीकार्यतया उक्तविशेषणानामव्या

वर्त्तकंपदिवस्वाद्याहकयकिंचित्तस्वाश्रयकंपयन्तत्र्द्रेदकूटात्मकमनुगतंस्वतत्त्वंविवक्ष्यतेनतदान्यायमतेतादृशभेदसमुदायवत्त्वमीश्वरज्ञानादिमात्रवृत्तिधर्म्मस्येवनतु
घटत्वादेरितिप्रामाण्यघटकघटत्वादौव्यभिचारवारणायोपात्तंस्वाश्रयइत्यादेर्हेतुविशेषणत्वस्यैवप्रयोजनंनचेश्वरज्ञानादिमात्रवृत्तिधर्म्मेव्यभिचारवारकतयैवनतत्सार्थक्यं
सत्त्वानुगमाद्धेतुस्थस्वपदेनपक्षीकृतप्रामाण्यस्यैवोपादेयतयाप्रामाण्याश्रयास्मदादिज्ञानानन्तर्गततीपक्षस्यास्मदादिसंशयविषयतायास्तादृशधर्म्मसत्त्वेनतत्र
व्यभिचारस्योक्तविशेषणदानेपिदुर्वारत्वात्एवंघटत्ववतीत्यादेर्ज्ञानव्यक्तिभेदेनभेदमतेएवज्ञानव्यक्तिनिष्ठपक्षतत्सत्तादृशप्रामाण्याश्रयत्वस्यासिद्धसाधनवाधावि
त्तिविशिष्टतत्तद्व्यक्तिप्रामाण्येतत्तद्व्यक्तिग्राह्यत्वतदभावावेवसाधनीयावितिविशेषणानर्थक्यंनचघटत्वादिमतितत्प्रकारकत्वत्वावच्छेदेनाधेयत्वविषयत्वोभयसंबं
धेनज्ञानवत्त्वंतदवच्छिन्नभिन्नत्वंचसाध्यंतत्रसंशयाविषयतातादृशप्रामाण्यपक्षकेश्वरादिज्ञाननिष्ठतादृशव्यक्तौभागासिद्धिवाधवारणायविशेषणमावश्यकमितिवा
च्यंएवंसतिघटादिज्ञानानंतरंसंशयविषयेगुणत्वादौउक्तोभयसंबंधेनज्ञानवृत्तित्वाभिधानाप्रसंगात्इत्यालोच्यदीधितिकृताअनभ्यासेत्यादिकंहेतोःस्वरूपासिद्धिप्र
दर्शनमात्रफलकमित्युक्तंनानाप्रामाण्यानामननुगतरूपेणपक्षत्वेउक्तविशेषणेनापिनभागासिद्धिपरीहारइत्याशंकतेनन्वितिअनभ्यासदशादावपिनसर्वत्रसंशयाद्

मा ३

तिअनभ्यासदशापन्नज्ञानदृष्टान्तेऽपि सकलप्रामाण्येन संशयविषयत्वमित्यर्थः अनभ्यासदशायां त्रिसकलज्ञानेन प्रामाण्यसंशय इति तु नार्थः ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामा
ण्यभेदविरहे स्वाश्रयतादृशसकलज्ञाने प्रामाण्यस्य संशयविरहेऽपि स्वाश्रययत्किंचित्तादृशज्ञानधर्मिकसंशयकोटित्वस्य तत्तत्प्रामाण्येऽनपवादात् भागासिद्धिताद
वस्थ्यमिति यादृशप्रकारविशेषादिघटितं प्रामाण्ये ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदे यादृशघटादिज्ञानव्यक्तिवृत्तिप्रामाण्यस्य ज्ञाने वा न संशयः कदापि यथाश्रुतपक्षतावच्छेदका
क्रान्ते तत्त्वहितत्वमतादिति भावः अनेन अनभ्यासदशापन्नेनेत्यनेन उपलक्षणतां लक्षणतया विवक्षितं तथा च तत्तादृशप्रामाण्यपदेन स्वसामानाधिकरण्यं न तु ज्ञानपदेनेति
भावः प्रामाण्यपदस्यैव संशयविषयप्रामाण्यरूपविशेषपरत्वं न त्वाहकमेव ज्ञानविशेषणमापन्ना—मित्यर्थः क्रमानरणीयः ज्ञानप्रामाण्यपदद्वैयर्थ्यापादनादित्यग्रिम
फक्किकाविरोधात् ननु हेतुघटकस्य संशयविषयत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे हेतुसाध्यसहचारग्रहे दोषश्चानुमेयस्य पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यस्यावगमान्नादनु
मानानुमानानुपपत्तिरित्यत आह प्रामाण्यत्वविशेषितस्येति प्रामाण्यत्वसहितस्येत्यर्थः हेतुपक्षतावच्छेदकाभेदेऽपि हेतोर्न तद्घटकस्य वा पक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणो
न सहाभेदनिबंधनस्य सहचारग्रहे अनुमेययावदवगाहित्वस्य नावकाशः प्रामाण्यस्य हेतुघटकतया तत्सहितसंशयविषयत्वरूपपक्षतावच्छेदकवति साध्यवत्तापाः

सहचारग्रहेणानवगाहनादित्यर्थः प्रामाण्यसंशयेति प्रामाण्यसंशयाहितस्य चतुर्थीदिङ्गाज्ञातसंशयस्यैव विषये प्रामाण्ये साध्यो तत्र तृतीयस्य गुणत्वेनेन प्रामाण्यसंश
याजन्यस्यैव संशयस्य विषये तादृशसंशयविषये प्रामाण्यविशेष इति यावत् एवमपि संशयविषयप्रामाण्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेपि हेतोर्मिलोक्तसमुदितहेतुना
वच्छेदकावच्छिन्न-पस्य अन्यतरोपलक्षणं तत्तद्धेतुतावच्छेदकरूपेणासंबंधबोधकं एकतरहेतुमन्यतेपरत्वे अनुमानयोर्विपरीतक्रमेणाहेतुद्वयपक्षपक्षतावच्छेदकत्वो
क्तिविरोधेन यथाश्रुतासंगतिर्बोध्या इत्यत आह तस्यापि हेतोः पक्षतावच्छेदकत्वेनोपन्यासोऽसांप्रदायिक इतिमन्तानः प्रकृतहेत्वोः पक्षतावच्छेदकत्वंपरिसततिहेतुक
तानस्येति प्रकृतानुमानहेतुभिन्नस्य उक्तद्वयान्यतरस्येत्यर्थः पक्षतावच्छेदकत्वान्तहेतुकानुमाने पक्षतावच्छेदकत्वोपगमात् न सिद्धसाधनं न पक्षतावच्छेदकैकदेशसंशय
विशेषविषयत्वविशिष्टे साध्यसिद्धेरवकाशः अव्यवहितपूर्वक्षणे साध्ये सति प्रामाण्यसंशयविनाशः संशयतद्विषयत्वं द्वितीयहेत्वर्थ इत्याशयेनेदं तत्तु प्रामाण्यसंशयज
न्यसंशयाविषयत्वरूपस्य आरोपेऽपि तद्धर्मिज्ञायेनानस्य प्रथमहेतुरन्येपि हेतोर्भागासिद्ध्यपरीहारात् तत्साध्यवद्भिन्ने इत्यस्य ज्ञानादिमात्रवृत्तिप्रामाण्येपि हेतोर्भागबाधापरीहा
रात् एवं सति मूलोक्तहेतोरेकमत्वेऽपरस्यावश्यकतयाप्यसत्त्वे च साध्यवत्साप्यावश्यकतया प्रामाण्यभिन्ने भागासिद्धिबाधयोस्तदेकतरमात्रपक्षतावच्छेदकत्वेप्यन

वकाशात् ज्ञानप्रामाण्यत्वनिवेशनमफलं प्रकृतहेतोः पक्षतानवच्छेदकतयासिद्धसाधनवारकताया अन्ययोमादिसाध्येन दूषयति ज्ञानप्रामाण्यपदेति ज्ञानप्रामाण्य
त्वं पक्षतावच्छेदकेन निर्वक्तव्यमत एवेति शंकानिराकरणाय पपदपर्य्यन्तानुसरणं हेतुघटितसाध्यविनपक्षतावच्छेदकत्वमिस निराकृतसैद्धेतुकृमान्यस्य पक्षतावच्छेदकत्वमा
द्रसैवचसमाधत्ते मैवमिति अव्यावर्त्तकस्यापीति भागासिद्ध्याएकानुमानदोषावारकस्यापीत्यर्थः ननु आत्मव्यावर्त्तेवहितस्यैत्यर्थः प्रामाण्यत्वस्य प्रामाण्यभिन्नहेतुम
दप्रामाण्यादिव्यावर्त्तकत्वात् ईश्वरानुमान इति जन्यत्वस्य जन्यं जन्यसकर्तृकं कार्य्यत्वादित्यनुमान इत्यर्थः जातिविशेषणेनेति कृतिविशेषणार्थकेत्यर्थः जन्यपदस्ये
ति अस्मन्मते जन्यमात्रस्यैव ईश्वरकृतिजन्यतया अप्रसिद्धिवारकत्वेपि प्रतिवादिमीमांसकमते निराकृतत्वप्रसिद्ध्या जन्यत्वस्य व्याहत्यभावाद्दोषावारकत्वेपि पथासार्थकं दू
षकवैयर्थ्यमुन्यत्वं हेत्वादिविशेषणवैयर्थ्यस्य दोषत्वात् तत्तद्दस्यापितयातादित्यर्थः तद्घटितधर्म्मावच्छिन्ने साध्यसिद्धेरनपेक्षितत्वेन तन्निवेशोऽर्थं निरर्थसंजयेदिसा
शंकामपनेतुमुक्तम् अपरंजकतयेति प्रामाण्यत्वस्य विप्रतिपत्तिजसंशयधर्म्मितावच्छेदकत्वेन साध्यसिद्धौ पक्षांशे प्रकारतायाश्चावश्यकतयेत्यर्थः सिद्धसाधनवारकत
यापि तत्सदं सार्थकयति वक्तत इति पक्षतावच्छेदकेपीति साध्यानिरूप्यविषयतदविषयपक्षद्वयसाधारणैकरूपस्य पक्षतावच्छेदकत्वेपीत्यर्थः अपिकारेणानथास

तिपक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणैकधर्म्मिणि सिद्धिसत्वेपि नवीनमते पक्षतावच्छेदकव्यापकतामविकं साध्यांशोऽन्वयावगाहनानुमितिर्न्नोत्पद्यत इति अंशतः सि
द्धसाधनदोषोद्धारसंभवः अनित्ये वाऽमनसे इत्यादिस्थल एव पक्षतावच्छेदकभेदेन पक्षपेसम्प्रदायालंबनानुमितेरेवोपगंतव्यतया एकांशे साध्यसिद्धेर्विरोधितेति सूचितं अं
शतः सिद्धसाधनमिति दोष इति शेषः व्यापकतायाः संसर्गतया भानस्याप्रामाणिकत्वेन प्राचीनैरनभ्युपगमादिति भावः न चैतन्मते पक्षतावच्छेदकैक्यभागासिद्धेः कापि
दूषकता न स्यात् सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यानुमाने तत्स्यान्न दोषता तदवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेश्चैतैरनभ्युपगमादिति वाच्यं पक्षतावच्छेदकाक्रांतसकलव्य
क्तिषु अनुमितिरेव तन्मते अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः तादृशानुमितौ च तादृशसकलव्यक्तिषु हेतुमत्ताज्ञानं हेतुः अनुमितौ समानविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुत्वात् तद्वि
रोधितया च एकदेशे हेतुसिद्धेर्दोषत्वं दुर्वारं धर्म्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्यामपि बुद्धौ तथा विधविपरीतबुद्धेः समानविषयायाः प्रतिबंधकत्वसंभवा
द्वामत्वमतत्वात् अत एव व्याप्तिनिश्चयविषयप्रसिद्धधूमे व्यभिचारसंशयासंभवेन धूमांतर एव तत्संशयस्य स्वीकरणीयतया तदभावार्थं सामान्यप्रत्यासत्तिस्तैराद्रिय
ते इति अप्रामाण्यावर्ज्जनमिति अन्यथा उक्तहेतुमति तत्र सत्तोग्राह्यत्वाभावस्योभयप्रसिद्धतया तदंशे सिद्धसाधनं स्यादिति भावः सहेतुरुक्तः तस्यानभ्यासे सादिप्रदसा

र्थद्वयपरतायामवितुष्टः कल्पांतरमाह अनभ्यासेति संशयसामग्री तृतीयक्षणावृत्तिसंशयविषयताप्रयोजकतदव्यवहितपूर्वकालीनविपरीतकोट्युपस्थितिविशेषादर्शन
साधारणधर्मज्ञानादिसहितोपस्थितिविषयत्वं तद्वृत्तिप्रामाण्ये च तृतीयक्षणेऽवश्यसंशयोदयात्तत्र क्वचिदपि हेत्वसिद्धिरिति भावः एतत्कालेपि ज्ञानप्रामाण्यग्रहे वैयर्थ्यादो
षपरीहारः पूर्ववत् यत्तु संशयसामग्रीपदं प्रामाण्यसंशयाघटितसंशयसामग्रीपरं तृतीयक्षणावृत्तिसंशयपर्यंतमविवक्षितं एवं च प्रामाण्यघटकार्थे व्यवसायनाशोत्तरं तादृशसं
शयविषयेंऽशे बाधासिद्ध्योर्वारणाय ज्ञानप्रामाण्यपदमिति तन्न तथा सति तादृशप्रामाण्ये स्वाश्रयानंतरतृतीयक्षणे न संशयः अपि तु तदुत्तरमेव प्रामाण्यसंशयं विना संश
यस्तत्र भागासिद्धेर्दुर्वारत्वात् प्रथमसाध्यस्य विप्रत्ववर्तित्वपरसाध्याभावरूपतया व्याख्यातकल्पेन प्राद्वितीयसाध्यं न्यावच्छेदकस्वाश्रयेतीति स्वाश्रयग्राह्यतामतेऽपि स्वाश्रयातिरि
क्तानुमित्सादिग्राह्यतया सिद्धसाधनमतो मात्रपदं दत्तं तथा च स्वाश्रयग्राह्यत्वे सति स्वाश्रयातिरिक्ताग्राह्यत्वरूपं परतस्त्वं फलितं साध्यं ज्ञानव्यक्तिभेदेन घटत्ववतीत्यादेरभे
देनस्य तदाश्रयेऽप्रादिज्ञानयथात्वेन भाबाधवारणाय सत्त्वांतार्थघटकस्वाश्रयेणावत्वविशेषणं देयं प्रामाण्यं च मरूपज्ञानद्वयांतर्गतस्वप्रकाशव्यवसायापाश्चात्यतया सिद्धसा
धनवारणाय स्वाग्रहीतासंसर्गकप्रामाण्योपस्थित्यसमवहितत्वमपि तत्र निवेश्यं स्वाश्रयातिरिक्तेत्यत्र स्वपदेन मुख्यविशेष्यताघटितमेव प्रामाण्यं विवक्षितं अन्यथा तद्वति

अ·सि·दी·ग·
८३

तत्प्रकारकत्वग्रहकालानुमित्यादेस्तद्वृत्तितत्प्रकारकत्वनियमेन तदाश्रयातिरिक्तत्वासंभवाद्बाधापत्तेः स्वपदस्य समभिव्याहृतवाचकतापर्याप्तस्य साध्यत्वं प्रतिपादनीयं तदा तदेव स्वाश्रयेण स्वपदेनोपादेयमिति पक्षं निराकृत्य सर्वदा स्वपदेन पक्षीकृततत्प्रामाण्यमेवोपादीयते तस्य समभिव्याहृतावाचकत्वेप्यगत्या तत्तद्बोधार्थं लक्षणाया एवोपगन्तव्यत्वात् इदं पक्षमात्राविषयत निराकरणपक्षमप्रामाण्यपरं पदद्वयं तत्सत्त्वेपि साध्यसत्त्वं प्रदर्शयन्नापातः संगमयति अत्र तत्पदापीति अप्रामाण्येपीति घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाभावेत्यर्थः तदाश्रयेति पटत्वादिप्रकारकज्ञानरूपयावत्तदाश्रयेत्यर्थः न तु यावत्तदाश्रयेत्यर्थः न तु यावत्तदाश्रयमध्ये निर्विषयकस्याप्यन्तर्भावान्नदर्शात्त्वासिद्ध्यामाध्याप्रसिद्धिरेव स्वाश्रयपंज्ञानत्वनिवेशेपि न्यायमते साध्याप्रसिद्धिर्दुर्वारैवेति वाच्यं स्वाग्राहकयत्किंचित्स्वाश्रयपकत्वस्यैव फलितसाध्यतया साध्याप्रसिद्धिविरहात् यत्तु तदभाववत्ति तत्प्रकारकत्वरूपमप्रामाण्यमित्यादौ प्रसिद्धं दूषणं तः यावत्तदाश्रयप्रमात्वं तद्घटकप्रकारकत्वं च प्रसिद्धं तदभाववत्त्वं च सुलभमिति तत्र यथाश्रुतसाध्यादरे स्वपदेन प्रमात्वाभावमादाय साध्यप्रसिद्ध्यसंभवं न तत्र निर्विषयप्रवृत्तिधर्मान्तरे च तादृशधीसाध्यव्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् न च यावत्स्वाश्रययाथार्थ्यं यत् स्वं ईश्वरज्ञानादिमात्रवृत्तिधर्मस्तद्भिन्नत्वस्य साध्यत्वे न कुत्रापि व्यभिचारः उभयविधाप्रामाण्यस्यैव दृष्टान्ततासंभवश्चेति वाच्यं न स्वाश्रययाथार्थ्यमित्यादौ स्वपदस्य प्रतियोगिरूपसमभिव्याहृततत्परत्वे अप्रामा

श्रीराम
८३

णपदृष्टं नेत साश्रयग्राह्यत्वरूपसाध्यसंभवेनेस स्यासंगतापत्तेः तत्र तत्पदस्य भेदात्तु योगिप्रत्यक्षं ताप्रामाण्यपरामर्षकत्वात् अनुमत्तं तु सुचितम् इति सूत्रस्य विरोधाये सा
दित्यर्थ इति प्रकृतप्रामाण्यघटकपदस्य घटत्वादिरूपप्रकारकत्व इत्यर्थः साध्यसंभवेन साध्याह कथंकिंचित् साश्रयकत्वरूपफलितसाध्यसत्वेन यथाश्रुतसाध्यसत्वं तु घट
त्वाश्रयविषयत्वरूपं तदग्राह्यत्वात्प्रसिद्ध्या न संभवतीत्युक्तफलितसाध्यादवस्य प्रमात्वाभावादौ साध्यसत्वनिर्वाहायावश्यकः विशेषणतो निक्षणाद्विशेषणात्तृतीयेत्यर्थः याव
त्साश्रयप्रत्यक्षं ईश्वरज्ञानमात्रनिष्ठधर्मेति तद्विकल्पाक्षगोचरपुरुषांतरीयसंशयविषये व्यभिचारवारणाय संशये साश्रयसामानाधिकरण्यस्य योगिज्ञानमात्रवृत्ति
धर्मेयोगसर्वकालीनतज्ज्ञानसमानाधिकरणसंशयविषये व्यभिचारवारणाय साश्रयाधिकरणगोचरत्वस्य संशयविशेषणत्वमावश्यकमेवेति ध्येयं साश्रयग्रा
ह्यत्वं साश्रयजन्यग्रहविषयत्वमित्यभिमाने विशेषणव्यावृत्तिमाह प्रमाणानितीति प्रत्यनुमितिप्रामाण्यसंशयाहितसंशयेति अयं प्रमाणानिसत्तु मितिधर्मिकप्रमा
त्ववद्विशेष्यकप्रमाप्रकारकत्वरूपप्रमात्वसंशयजन्यतादृशानुमितिचतुर्थादिक्षणोत्पन्नप्रमाकोटिकसंशयेत्यर्थः एतादृशसंशयविषयत्वकथनेन प्रमायां व्यभिचा
रसंपादकहेतुमत्त्वं दर्शितं एतच्च हेतुस्थस्वपदस्य पक्षीकृतप्रामाण्यपरत्वमेवेत्याशयेन स्वपदद्वयस्य समभिव्याहृतैकार्थपरत्वे प्रमाश्रयासमानाधिकरणप्रति

प्र॰मि॰टी॰ग॰
८५

ग्राहेतुमतानिर्वाहात्साश्रयात्मग्राह्यतया साश्रयात्मजन्यग्रहविषयतया स्वरूपसंबंधेन साश्रयनिवेशस्यावश्यकत्वे च प्रमायाः स्वरूपसंबंधेनाश्रयेनान्वेतियथा
श्रुतासंगतेः प्रमापदं प्रमाश्रयत्वपरं बोध्यं प्रकृते प्रामाण्यपरत्वप्रकृतपक्षे सिद्धसाधनापत्ते विशुद्धमते विप्रामाण्यपरस्य यावद्भिः साश्रयपदेवग्रहात्तु तज्जन्यज्ञानेनेति
भावः प्रघपिघटवदिदं घटत्वप्रकारकज्ञानं प्रमेत्यादिसमूहालंबनरूपप्रामाण्यानुमितौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया भावतां घटत्वादिप्रकारकयव
सायानां स्वरूपयोग्यतया तादृशानुमितित्वाद्यतत्प्रामाण्येऽभावसाध्यस्यबाधः स्यादिति फलोपहितत्वं तज्जन्यत्वे विशेषणीयं तथा च यावतां तादृशव्यवसायानां क
चिदपि ज्ञाने फलोपधायकत्वं नास्तीति यावत्साश्रयजन्यज्ञानतद्घटितसाध्यमप्रसिद्धमिति यथाश्रुते न सिद्धसाधनसंभवः साश्रयजन्यग्रहे यावत्त्वविशेषणे च
मादृशयावद्ग्रहविषयत्वस्य गुरुमते ज्ञानत्वादेरप्रसिद्धस्य घटत्वादिहेतुकद्रव्यत्वाद्यनुमितौ साध्यविषयतया भावस्य घटत्ववतीत्यादेः सत्त्वे न सिद्धसाधनसंगतावपि प्र
मायां व्यभिचारवारकत्वं विशेषणस्य न संगच्छते कस्या अपि प्रमायाः साश्रयाजन्ययावज्ज्ञानविषयतासत्त्वेन साध्यवत्ताक्षतेः तथापि तादृशरीत्या साश्रयाप्रसिद्धेर्वारणाय स्व
विषयकज्ञानानुपधायकयत्किंचित्साश्रयकत्वं साध्यमादरणीयमित्याशयेन तदस्तुधावत्तं एतादृशसाध्ये स्वरवदो व्यभिचारोऽपि बोध्यः तत्र घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यपाश्र

श्रीराम
८५

वाव्यवहितोत्तरसंशयविषयतासत्त्वात् यावत्तदाश्रयाणां सन्निकर्षघटकतया विषयतया च तत्तत्साक्षात्काराजनकतया साध्यसत्त्वाच्च साश्रयविषयत्वमर्थ इतिग्रहधातो
विषयितार्थकत्वात् अन्यतरत्वनिरूपकरूपधर्म्यार्थकत्वादिति भावः तदसत्तीति साश्रयात्मविषयत्वं संभवतीत्यर्थः तथा च घटत्वादावर्थगतत्वतापि परत्वस्वरूपसाध्यसत्त्वात्
तृतीयेति विशेषणवैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति भावः नन्वात्मनोपि व्यापारानुबंधि विषयत्वं प्रमारूपार्थे नास्तीत्यत आह प्रतिपत्त्यनुबंधिविषयत्वं तन्निरूपितविषयत्वं व्यापारानुबं
धिता च तज्जन्यनिरूपितविषयत्वं तन्निरूपितविषयत्वं तन्निरूपितत्वजन्यनिरूपितत्वयोरननुगमेन तादृशविषयत्वयोरननुगमादित्यर्थः तथा च व्यापारानुबंध्यात्मविषयताया
तत्साध्यघटकत्वे निर्व्यभिचारकारणता इति भावः सकलस्यः स्वपदस्य समभिव्याहृतार्थपरत्वकल्प्यः इदं तु बोध्यं एतत्तत्क्षणे चैत्रस्य कुतश्चित् शब्दादेतत्क्षणोत्पन्नचैत्रज्ञानत्वप्र
कारकं यज्ज्ञानं जातं तत्स्वस्वमेव विषयः अन्यस्य तादृशस्याभावात् तथा चातादृशचैत्रज्ञानत्ववतीसादेः प्रामाण्यस्याश्रये तस्मिन् ज्ञाने तादृशप्रामाण्यसंशयाहितस्य संशय
स्य विषये तादृशचैत्रज्ञानत्वरूपेऽर्थे साश्रयतादृशज्ञानग्राह्ये व्यभिचारकतया हेतुविशेषणसार्थक्यं भवत्येवमनुगतसाध्यस्य पक्षदृष्टांतसाधारण्यानुबोधेन परं स्वपदस्य प
क्षीकृतप्रामाण्यपरतापक्षीकृतप्रामाण्यस्य विशेष्यस्वपदेनोपादाने प्रामाण्यभेदेन साध्यभेदोऽगत्या इष्यात एव समूहालंबनरूपाया एव सकलप्रामाण्यपक्षकानुमितेरूपं

नव्यत्वात्प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनसकलप्रमासाधारणपक्षत्वेपिप्रामाण्यमपिननिर्भरइतिवक्तुंततःप्रथमकल्पेनभागासिद्धिपरिहारायपक्षविशेषणमित्यादितदूष्यस्वरसादरणी
पतेनदेशानुगतंपक्षतावच्छेदकंसाध्याप्रवृत्तित्वोभयसंबंधेनाप्रयविशिष्टत्वंसर्वप्रमासाधारणानुगतंसाध्यंस्वरूपवृत्तित्वप्रमाणवृत्तिनिष्ठप्रवृत्तितत्वकोटित्वोभयसंबंधेनसंशयवि
शिष्टत्वमनुगतंहेतुरितिस्वतंत्राःप्रथमहेतुमाख्यातुमुपक्रमतेसाध्ययेतीतिसंशयपक्षमयेइत्यादिमतीत्यत्रशतृप्रत्ययेनवर्त्तमानत्वविवक्षणेवर्त्तमानार्थककृदंतसमभिव्या
हारस्थलेपक्षत्वभावेनसादिस्वत्वानुविशिष्टसमस्यासमानकालीनत्वबोधनात्साध्यपसत्वसमानकालीनत्वंसंशयेलभ्यतेतथाचसंसाध्योपपत्तास्मात्साध्यप्रयोगेत्रतृतीयपक्षता
जातप्रमाणसंशयपक्षणोप्याप्रपासत्वेनतत्सत्वसाध्यपसत्वासमानकालीनत्वादतःमतीत्यस्यज्ञानइत्यर्थकत्वमुपेयमित्यर्थःअत्रजलेवापुक्षणासंबंधोनार्थःअपितुमूलस्था
नधात्वंलक्षणासंबंधएवअत्रसधात्वर्थपविसागेवीजाभावात्नमुत्वंहेत्नेतसदस्यजन्मक्षणस्थितिक्षणसाधारणतदधिकरणार्थकतयाव्याख्येयतयाद्वितीयक्षणसाप्रकांतरोत्रहि
रोधाच्चवर्त्तमानसामिप्येवर्त्तमानार्थकप्रत्ययइत्याशयेनशतृप्रत्ययस्यैवभूतार्थत्वमाहतंनवासधातुनासाध्यपक्षणासंबंधेरोपितेतदुत्तरेत्यतःसाध्यपक्षणोत्तरत्वंदुर्लभपदा
र्थैकदेशक्षणस्यतच्छब्देनपरामर्षयोग्यंप्रज्ञावतीयपदार्थैकदेशस्यभानात्तुतच्छब्देनापरामर्षइत्यभिप्रेत्यैकैरभिधानादितिवाच्यंक्षणानिष्टसाध्यपसंबंधस्यक्षणस्वरूपतयातत्क्षणो

न्तरत्वपर्य्यवसानेनतथाव्याख्येयत्वात् एवंचसाश्रयसप्तमीत्यस्यपूर्वंसाश्रयेसप्तमीत्यर्थः एतस्यचहेतौननिवेशः वैयर्थ्यात् साश्रयस्यप्रामाण्यावगाहित्वेप्रतिबंधकत्वनिश्चयस्य
प्राक्तमतेनतृतीयक्षणेसंशयेनस्मादितितर्कप्रदर्शनायैवतत्त्वकीर्त्तनमिति वक्ष्यमाणमतांतरंनतर्भावेनहेत्वर्थमाह तेनेतितत्तद्वत्तादृशसंशयविषयत्वरूपलिंगंचउभयमतसा
धारणंन्यायमतेगुरुमतेचप्रामाण्यग्रहः न्यायमतसाधारणमुपपादयति ज्ञानस्येतिस्मरणद्वयस्यापीत्यर्थः उत्पन्नेतिद्वितीयक्षणावृत्तेरित्यर्थः एतज्ज्ञानंतुपरोक्षेजन्मोत्तरक्षणास
स्तानाधिकरणत्वेहेतुः तृतीयक्षणइत्यंतंसंशयजननमादित्यप्रथमेणान्वितंजन्मावधिकेति एतच्चतृतीयक्षणेपिबोध्यं धर्म्मिज्ञानानंतकोटिस्मृत्यंतरोद्बुद्धः धर्म्मिज्ञानेज्ञानरूपप्रा
माण्यसंशयधर्म्मिणोऽनुव्यवसायरूपज्ञानेऽनुभवरूपव्यवसायानुव्यवसाययोर्जायमानयोः स्मरणजन्मासंभवादनुव्यवसायानंतरंकोटिस्मृत्यादेः अतएवानुव्यवसायग्रा
ह्यज्ञानमतेजन्माधिकतृतीयक्षणेनसंशयः गुरुमतेव्यवसायधर्म्मिणएवतज्ज्ञानतयाजन्मावधिकतृतीयक्षणेपिप्रामाण्यसंशयसंभवइत्याह तन्मतइति तृतीयक्षणएवेति
संशयजननादिसत्त्वयोर्धर्म्मिधीकोटिस्मृतिभ्यामितिक्रमिकाभ्यामितिशेषः स्वाश्रयाधिकरणक्षणोत्तरतृतीयत्वंचस्वाश्रयाधिकरणसमयध्वंसेनत्वेसतितत्स्वाश्रयाधिकरण
समयध्वंसवत्समयध्वंसवदन्यत्वंनतत्स्वाश्रयध्वंसवत्समयध्वंसवदन्यत्वंवाएतादृशस्यस्वाश्रयजन्यद्वितीयक्षणसाधारण्येपिनक्षतिःतदानीमप्ययथार्थसंशयानुत्पत्त्याव्यभिचा

णानवकाशात्सामानाधिकरण्यमपि संशये विशेषणांशेऽन्यथा व्यधिकरणसंशयध्वंसतद्स्य त्वंवपि तादृं मादायार्थव्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् विशेषप्रदर्शनार्थः उक्ततर्कस्य
चक्रः यद्यपि साध्यपस्याप्रामाण्यनिश्चयरूपत्वेपि तत्र स्थितिक्षणावच्छिन्नतृतीयक्षणोत तत्संशयो नानुपपन्नः पूर्वक्षणे प्रतिबंधकविनाशादित्यप्रयोजकत्वं दुर्वारं तथापि निश्चय
नेष्टेपि तस्मिन्नप्रामाण्येऽगृहीते क्षणैकद्वयमध्ये संशयोऽनुभवविरुद्धः तद्दशाणामपि कथंचित्संभवतीत्यभिमानः एतेनेति साध्ययोस्तन्नि चतुर्थक्षणासाधारणात् तृतीयत्वनिवे
शेनेत्यर्थः स्वाश्रयपदस्य स्वाश्रयनिश्चयपरत्वेति योजना स्वाश्रयनिश्चयः स्वाश्रयानुव्यवसायः न तु स्वाश्रयविषयकनिश्चयसामान्यं तथा सति परमते स्वाश्रयस्यैव स्वाश्रयनिश्चयत्वे
न तदप्रसिद्धिकथनासंगतेः न चाप्रसिद्धिवारणाय स्वाश्रयविषयकनिश्चयसामान्यमेव निवेशनीयमिति वाच्यं तथा सति अर्थनिश्चयानात्मकव्यवसायविषयकानुमित्यादि
तृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयेऽर्थव्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् यथाश्रुते स्वाश्रयपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे स्वमतेऽसिद्धिः तत्समयध्वंसवत्समयध्वंसवत्तसमयध्वंसवदन्यत्वघटित
तृतीयत्वगर्भहेतोः प्रामाण्येऽसिद्धिः स्वाश्रयेति उक्तरीत्या तादिचतुर्थक्षणोवचतुर्थक्षण एव यद्यपि यत्र स्मरणादिरूपः सघट इत्यादिव्यवसाय एव तद्विशेष्यकघटत्वादिप्रकार
कज्ञानत्वादिधर्म्मितावच्छेदकप्रकारेण धर्म्मिविषयकसमूहालंबनरूपस्तत्र द्वितीयक्षणजातप्रामाण्याप्रामाण्यकोटिद्वयास्मरणसहितात्ततस्तृतीयक्षणेपि प्रामाण्यसं

शयः संभवति तथा तद्धर्म्मघटितप्रामाण्ये नेत्याह द्वशरीसात्तृतीयक्षणे संशयस्तस्यापि परतस्त्वसाधारणानुरोधेन जन्मक्षणावच्छिन्नचतुर्थक्षणमसाधारणात्तृतीयत्वनिवेशश्चावश्य इत्याशयः वस्तुतः प्रतिबंधकस्य यामसत्वेन निश्चयचतुर्थक्षणोत्संशयस्य दुर्वारत्वयात्तदानीं संशयानुत्पादानुभवस्य सविवादत्वात्प्रागसत्वानुसरणे गौरवात् व्यवसायस्य प्रामाण्यपत्तिग्रग्रहरूपत्वेपि प्रामाण्ये हेतुभूतसंशयत्वेनानुपपन्नमित्यस्य प्रयोजकत्वं दुर्वारं चतुर्थक्षणोत्पन्नार्थसंशयस्याप्येवं संभवेनार्थव्यभिचारेपि वक्तव्यत्वे प्राप्तिरिति चतुर्थक्षणावृत्तं स्वाश्रयनाशाधिकरणसमयध्वंसवदन्यत्वरूपतत्स्वव्यवधानमेव तृतीयत्वं निवेश्यं उक्तरीत्यैव प्रामाण्ये स्वमते हेतुसिद्धिः उक्तं च प्रामाण्यपक्षीकरणीयं प्रमापदस्य वहन्निनिभिन्नत्वेन प्रामाण्यपक्षताया उचितत्वात् विशिष्यैव तेषां पक्षत्वात् न च तथापि पक्षप्रामाण्याप्रामाण्योपस्थितिर्द्वितीयक्षणोत्पन्नोक्तसमूहालंबनात्मकव्यवसायद्वितीयक्षणे प्रामाण्यसंशयस्तत्र तृतीयक्षणेऽर्थसंशयसंभवेनार्थव्यभिचारो दुर्वारः प्रामाण्यसंशयस्यैव प्रमात्वघटकघटत्वाभाववादिरूपकोटिद्वयोपस्थितिरूपत्वादिति वाच्यं तत्र प्रामाण्यज्ञानानास्कंदितनिश्चयात्मकस्वीयायाव्यवधानस्यैव निवेशनीयत्वात् एवं च गुरुमते व्यवसायतृतीयक्षणजातप्रामाण्यसंशयादितिचतुर्थक्षणादूर्ध्वमर्थसंशयमादाय वक्ष्यमाणस्य व्यभिचारस्यानवकाश इति तत्त्वं एवमपीति उक्तरीत्यान्यायमतेऽसिद्धिवारणेपीत्यर्थः परमते सिद्धिरेवेति योजना ग्रहणस्मरणात्मकत्वेन धर्म्मिण्युभवतद्ग्रहीतासंसर्गककोटिद्वयस्मरणात्मक

कु·प्रि·टी·ग·

८७

ज्ञानद्वयरूपत्वेन कोटिद्वयस्मृतेः अग्रिमक्षणे प्रामाण्याश्रयद्वितीयक्षणो द्वितीयक्षणस्य व स्वाश्रयद्वितीयक्षण एव संशयापातात् प्रामाण्यसंशयसत्त्वात् तृतीयक्षणे कोटिस्मरणास
त्त्वेऽपि धर्मिज्ञानासत्त्वेन धर्मिज्ञानसहितकोटिद्वयस्मरणरूपसंशयस्य तदानीमवृत्तेरिति भावः। कोटिस्मृतिसत्त्वादिति स्मृतिरूपव्यवसायात्मकधर्मिज्ञानसहितेत्यादिः। एवं तन्म
ते धर्मिधीसहितकोटिस्मृतेः संशयत्वे संशयसंभवेन प्रामाण्यसंशयसंभवेनाग्रिमक्षणे प्रामाण्यसंशयानन्तरक्षणे व्यवसायप्रत्यक्षणापेक्षापातात् तृतीये अर्थसंशयादिति अप्रामा
ण्यसंशयविषयतया अर्थनिश्चयस्य तद्विरोधित्वादिति भावः। द्वितीयक्षणजातप्रामाण्याप्रामाण्यस्मृतेः प्रामाण्यसंशयत्वेनार्थसंशयहेतुत्वे विप्रतीवृत्तिरूपधर्मिज्ञानसहि
तार्थतद्वत्तातद्वत्त्वरूपकोटिस्मृतिरूपसंशयो न तृतीयक्षणवृत्तिः संभवति कोटिस्मृतिधर्मिज्ञानयोर्युगपदनुत्पत्तेः पूर्वधर्मिज्ञानस्य तदानीं विनाशेन तदाश्रयतृतीयक्षणो
त्पन्नाभावः। कोटिस्मृतेः संशयत्वानिर्वाहात् न च प्रामाण्याप्रामाण्यकोटिद्वयोपस्थितिरेव तदुभयघटकघटत्वतदभावोपस्थितिरूपेति तत्सहिततदनन्तरक्षणजातधर्मिज्ञा
नस्य संशयत्वापातात् तृतीयक्षणेऽर्थसंशयसंभव इति वाच्यं घटत्वादिघटितप्रामाण्याद्युपस्थितेर्घटत्वादेस्तद्घटकतया भाने विशिष्टातन्त्र्येण भानाभावात् तत्स्वातन्त्र्येण कोटिद्वयोपस्थितेरेव
च संशयतया प्रामाण्याद्युपस्थितिरूपघटत्वाद्युपस्थितिमादाय धर्मिज्ञानस्य घटत्वादिसंशयानात्मकत्वादिति समाधत्ते नेत्यादिना अर्थतद्वत्तातद्वत्त्वकोट्युपस्थितिरिति तृती

श्रीराम·

८

पक्षताज्ञाते धर्म्मिधीसाहित्ये नार्थसंशयनिर्वाहिकेत्यादिः। तादृशपाक्षस्यतेः संशयनिर्वाहकत्वमस्मन्मते तज्जनकतया परमते तच्छरीरघटकतयाग्रेऽस्मन्मत इवेति दृष्टांतसंगतिः
स्यात्तं चेत्तार्थतद्वत्ताद्यविषयत्वादिति इतरविशेषणतात्पर्याभानमेव स्यात्तं चेत्ताभानमिति भावः। इदमापाततः प्रामाण्यांतर्गत तथात्वे तत्र कोटिविषयकोपस्थितौ समूहालंबन
रूपायां विशेष्यतयापि तत्कोटिभानसंभवेन तत्स्यात्स्यात्तं चेत्ताकोटिद्वयविषयकत्वसंभवात् न हि तद्वत्प्रकारितात्तदुपस्थितिः स्वतंत्रतदुपस्थितिः किंतु प्रकारतान्यूनतेह्विषय
ताशालुपस्थितिरेवेति तथा चाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टस्याप्रयावधानमिवेशे नैवापंचमिचार उद्धरणीय इति तत्त्वं अस्मन्मते उक्तं स्वतंत्रकोट्युपस्थितिपर्यंतस्य संश
यानुपयोगित्वमुत्पाद्यति त्वस्मन्मते त्विति गौरवादिति एतदुपलक्षणं धारावाहिकविशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तिरपि दूष्या तन्मते तु स्वातंत्र्यस्य संशयानुपयोगे कोटिद्वयवान् अ
वक्रपटवास्थायमिति ज्ञानस्यरकत्वादिसंशयत्वापत्तेस्तस्य तदुपयोगितेति बोध्यं नाव्यवहितोत्तरक्षणोऽर्थसंशय इति न तृतीयक्षणेऽर्थसंशयनिर्वाह इत्यर्थः तत्क्षणे
तृतीयक्षण एव स्वतंत्रकोटिस्मरणात् स्वतंत्रकोटिस्मरणस्योपगंतव्यत्वात् तादाधर्म्मिज्ञानसामग्रीविरहादिति तदानीं धर्म्मिज्ञानोत्पादिकायाः सामग्र्या विरहादित्यर्थः ज्ञा
नद्वयस्ययुगपदनुत्पादादित्यादिः तादृशस्यतेधर्म्मिविषयकसमूहालंबनस्यैकज्ञानत्वमाशंक्याग्रे निराकरणीयं न तु परमते धर्म्मिज्ञानकोट्युपस्थित्योः संशयत्ववदस्माकं

तयोः संशयजनकतया प्रामाण्यसंशयेन स्वानंतरक्षणे संशयजननानुपपत्तेः प्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशयजनककोटिद्वयोपस्थितिरूपत्वेन कोट्युपस्थित्यवधानपेक्षितत्वे
पि प्रामाण्यसंशयानंतरज्ञातत्वपुरोवर्त्तिरूपधर्मिज्ञानापेक्षया विलंबादित्याशंक्य प्रामाण्यसंशयस्य तज्जनककोट्युपस्थितेर्वा धर्मिविषयकसमूहालंबनरूपतासंभवेन सर्व
त्र प्रामाण्यसंशयोत्तरधर्मिज्ञानापेक्षितत्वे समाधत्ते अस्माकन्त्विति आत्मनिष्ठेत्यस्य स्वतंत्रमनोग्राह्यआत्माहाविति यावत् अर्थे अर्थसंशयविशेष्ये सति अनुभवरूपायाः ज्ञान
धर्मिकप्रामाण्यसंशयात्मकसमूहालंबनरूपायाः अत एवाद्ये अर्थसंशयविशेष्ये सति स्मृतिरूपायाः प्रामाण्यसंशयजनककोटिस्मृतिरूपायाः धर्मिधियः प्रामाण्यसंशयो
त्पादक्षणसंभवात् चतुर्थक्षणेऽव्यवसायोपस्थितिक्षणावधिके यत्र द्वयोर्न समूहालंबनधर्मिज्ञानरूपता तत्र प्रामाण्यसंशयाहितार्थसंशयोत्तरक्षणोपस्थितिक्षणोऽपि तु तत्राशस
णा एवेत्याह यत्र चेति न तद्द्वयसंभवः उभयोः प्रामाण्यसंशयतज्जनककोट्योः न समूहालंबनधर्मिज्ञानत्वसंभवः एवंप्रकार इति यथाभावमते संशयजनककोटिस्मृते
र्धर्मिज्ञानता तथा गुरुमतेऽपि संशयपदार्थांतर्गततयाऽवसायाद्वितीयक्षणोत्पन्नप्रामाण्याप्रामाण्योपस्थितिरूपप्रामाण्यसंशयानंतरक्षणाज्ञातस्वतंत्रार्थतदभावोपस्थिते
रर्थसंशयधर्मिज्ञानरूपतेति प्रकार इत्यर्थः तथा च तृतीयक्षणवृत्तिधर्मिज्ञानसहिततादृशकोट्युपस्थितिरूपसंशयविषयेऽर्थे तन्मतेऽव्यभिचार इति भावः समाधत्ते इति अ

श्रीरम
९८

गृहीतोऽत्र संसर्गो ययोस्तादृशतादृशधर्म्मधर्म्मिविषयकैकज्ञानस्यैव विशिष्टज्ञानत्वपेक्षार्थः एवं क्रमेणावैशिष्ट्यावगाहित्वापाविविशिष्टज्ञानरूपतापेक्षणा एतत्त्वव्यवच्छेदकोटिस्म
तेः स्वतंत्रकोटिस्मृतेः स्मृतिरूपधर्म्मिज्ञानतापाधर्म्मिविषयकस्मरणाभेदेऽन्यथाख्यायोपयो गुरूणामन्यथाख्यातिस्वीकारापत्त्या धर्म्मिणि बाधितकोटिविशिष्टबुद्धेरेवान्यथा
ख्यातित्वात्तादृशबुद्धेरेव गुरुभिरनभ्युपगमादिति भावः तदनंतरमेव धर्म्मिधीसमयादिति उक्तस्थले स्वतंत्रकोट्युपस्थित्यनंतरमेव तैर्धर्म्मिज्ञानस्योपगंतव्यत्वादित्यर्थः तथा च तत्तृ
तीयक्षणे धर्म्मिधीसहितकोट्युपस्थितिरूपसंशय इति भावः नचागृहीतासंसर्गकधर्म्मधर्म्मिविषयकसमूहालंबनस्मरणादेरनुभवसिद्धत्वापापरस्परधर्म्मधर्म्मिभावावगाहि
ताया विशिष्टज्ञानलक्षणेऽवश्यं प्रवेशनीयतया तच्छून्यबाधितकोटिविषयकसमूहालंबनधर्म्मिधियः पूर्वमनभ्युपगमात्तादृशसंशयविषयत्वापाऽर्थे व्यभिचारो दुर्वार एव
वेति वाच्यं धर्म्मधर्म्मिणोर्विशेषविशेषणाविशेष्यतायास्वविषयतारूपाकांक्षयैव समूहालंबनव्यवच्छेदोपपत्तौ धर्म्मधर्म्मिभावावगाहिताया विशिष्टज्ञाने त्वनभ्युपगमा
त् गतस्य विशिष्टज्ञानत्वाघटकत्वात् संशयत्वमपि कोटिद्वयस्य कांक्षसधर्म्मिज्ञानत्वं तथा च स्वतंत्रकोटिद्वयस्मृतेर्धर्म्मिविषयकत्वेपि तत्र कोटिद्वयधर्म्मिणोः साकांक्षत्वेऽन्य
थाख्यात्यापत्त्याऽसंसृष्टधर्म्मधर्म्मिणोरेकज्ञानविषययोः साकांक्षत्वानभ्युपगमे तद्घटितसंशयत्वस्यापि तत्र दुर्घटत्वेन व्यभिचारानवकाशात् न चैवमपि व्यवसायद्वि

तीयक्षणावृत्तिसंशयाधीनस्मरत्वं च विषयतदभावोपस्थितिधर्म्मिज्ञानोभयात्मकविषयसंशयस्यव्यवसायोत्पत्तिचतुर्थक्षणोत्पन्नैः तादृशक्षणास्यव्यवसायिंकुरणाद्वि
तीयक्षणापेक्षयातृतीयत्वेन तन्मतेऽव्यभिचारो दुर्वारः एवेति वाच्यं एतत्कल्पे तादृशदोषस्यालोकक्षतैव वक्ष्यमाणत्वात् ननु तादृशप्रामाण्यसंशयविषयत्वप्रामाण्यघटकी
भूते तत्तत्संशये कोटितावच्छेदकघटकतत्प्रामाण्यसमानेऽर्थेऽयं घटः स्यादित्यवसायतत्तीयक्षणावृत्तित्वावच्छिन्नधर्म्मिकचैत्रीयत्वादिकोटिकसंशयविषये घटत्वादिमति सा
दिप्रामाण्याश्रययावज्ज्ञानग्राह्यघटत्वादौ एतत्क्षणावृत्तित्वे च ज्ञानमितिवाक्यजन्येतदात्मकतादृशज्ञानविषयके तत्तीयक्षणावृत्तितादृशज्ञानत्ववत्तीत्यादिप्रामाण्यसंशय
धर्म्मिणि तादृशप्रामाण्याश्रययावज्ज्ञानग्राह्ये तादृशज्ञाने च व्यभिचार इत्यत आह विषयत्वमिति कोटित्वमिति मुख्यविशेष्यतानिरूपितधर्म्मितावच्छेदकतान्यप्रकारकार
कत्वमित्यर्थः न चैवं अयं घट इत्यादिव्यवसायोत्तरतृतीयक्षणावृत्तिरयं घटः स पटो न वेत्यादिसंशयस्य प्रकारतावति घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय संशयत्वविशिष्टनिरूपितता
दृशविषयत्वं विवक्षणीयं तथा च निरुक्तकोटित्वनिवेशनमफलमित्यत आह शाविषयत्वरूपयथाश्रुत एव निर्भरं न करोतीति यद्वेति धर्म्म्यंशे धर्म्मांशे संशयाभावेन संशय
व्यवहारादिविरहेणासंशयत्वविशिष्टनिरूपितविषयताया धर्म्मादौ विरहादिति शेषः यथाश्रुतमेवेति विवक्षितमिति शेषः विशिष्टवैशिष्ट्यविवक्षयासंशयत्वविशिष्ट

निरूपितत्वस्यापि यथाश्रुतशब्दादेर्लाभादिति अनतिप्रसंगादिति तद्विशेष्यप्रकारतानिरूपितधर्म्मितावच्छेदकतापन्ननिष्ठधर्म्मितावच्छेदकतानिरूपकतत्प्रकारकताकत्वरूपसंशयत्वेन तादृशज्ञाननिष्ठप्रकारतारूपविषयत्वस्यैव निरूपकतया धर्म्मादिविषयतायास्तद्विशिष्टनिरूपितत्वाभावादिति भावः एवमपि व्यवसाये यदवच्छिन्ने धर्म्मिता घटत्वादेः प्रकारता व्यवसायाव्यवहितोत्तरक्षणेऽपि तदन्यधर्म्मावच्छिन्ने धर्म्मिता घटत्वादेः संशयात्तद्विषयतामादाय व्यभिचार इति चेत् ग्रंथकृतैव समाधास्यते अत्र प्रपंचात् तत्समाधानप्रकारः घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिकं न पुरोवर्त्तित्वविशिष्टविशेष्यकघटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नेन तदाश्रययावद्व्यक्त्यं यत्तदाश्रयनिष्ठयाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे तदवच्छिन्नधर्म्मितासंदिह्यमानत्वादित्येवानुमेयं पुरोवर्त्तित्वविशिष्टविषयकं यद्घटत्ववतीत्यादेशाश्रयज्ञानं तेनोपदर्शितधर्म्मावच्छिन्नेन तद्ग्रहान्नसिद्धसाधनमिति तादृशज्ञानमात्रेणाश्रयत्वं परित्यज्य उक्तधर्म्मितावच्छेदकधर्म्माश्रयत्वेन ग्राहकस्य साध्ये निवेशः यद्यद्धर्म्माश्रयनिष्ठयाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे यद्धर्म्मावच्छिन्नधर्म्मितासंदिह्यते तत्तदाश्रययावद्भिन्नतद्धर्म्मावच्छिन्नेन गृह्यत इति सामान्यतो व्याप्तिः यद्यप्युक्तसाध्यसाधनयोर्विशेषव्याप्तिज्ञानावपि अप्रमात्वोपेतयोः सत्त्वेन न तद्दृष्टान्तसंगतिः व्यवसायोत्तरवर्त्तीयक्षणे व्यवसाये संदिह्यमाने घटत्वादौ व्यभिचारवारकतया साध्येऽवच्छिन्नइत्यंतेन ग्रहणधर्म्मितानिवेशसार्थक्यं चोपपद्यते तथापि न्यायमते पुरोवर्त्तिनि घटत्वप्रकारकत्वा

प्र·मि·टी·ग·
९०

धवच्छिन्ने तदाश्रययावद्वृत्त्यन्यत्वस्य क्वचिदप्यसत्त्वेन व्यभिचाराप्रसक्तौ हेतुविशेषणावैयर्थ्यं स्यादिति सामान्यव्याप्त्यादरः तथा सतीदंत्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्वप्रकारक
त्वाश्रयनिश्चयोत्तराव्यवहितक्षणोऽइदंत्वावच्छिन्नधर्म्मिणि संदिह्यमाने घटत्वे इदंत्वावच्छिन्नविशेष्यकघटत्वप्रकारकत्वाश्रययावद्वृत्तिरिदंत्वावच्छिन्ने धर्म्मिणि गृह्यमाणोऽभाव
स्वरूपसाध्यासत्त्वेन व्यभिचारवारकतयाऽव्यवधानविशेषणस्यैवंरीत्या विशेषणान्तरमपि सार्थक्यसंभवः एवंच सति वस्त्रायं घट इत्यादिनिश्चयाव्यवहितोत्तरवर्त्तिनो अ
यं जातिमानुरेत्यादिसंशयस्य विषये घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय कोटितावच्छेदकधर्म्मो येन रूपेण संदिह्यमानं यत्र तत्तेन रूपेण न गृह्यत इति सामान्यव्याप्तौ निवेश्यप्रामा
ण्यत्वेन प्रामाण्यस्याग्राह्यत्वसाध्यं एवं प्रकारतावच्छेदकसंबंधस्यापि निवेशो बोध्यः अथ पुरोवर्त्तिविशेष्यकघटत्वप्रकारकत्वाद्यवच्छिन्ने तदाश्रययावद्वृत्त्यन्यत्वस्य प्रतियोगि
नो न्यायमतेऽप्रसिद्ध्या तन्मते तदभावरूपपर्य्यवसितसाध्याप्रसिद्धिः गृहीतत्वाद्याश्रयनिश्चयाव्यवहितोत्तरसंशयविषयत्वं घटत्वादावस्ति तदाश्रययावद्वृत्त्यन्यत्वं च सर्वमत एवा
प्रसिद्धमिति न तत्र साध्यसत्त्वमिति सामान्यव्याप्तिभंगः अथ यत्र यद्धर्म्माश्रयनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणो यद्धर्म्मावच्छिन्ने येन रूपेण संदिह्यते तत्र तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित
द्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वानिरूपकत्वं तद्धर्म्माश्रयकमिति सामान्यतो व्याप्त्या प्रामाण्ये पुरोवर्त्तिविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रामाण्यत्वावच्छिन्नस्य

श्रीराम·
९०

प्रकारकत्वानिरूपकतादृशधर्म्माश्रयकत्वरूपसाध्यसत्तादृशधर्म्माश्रयाव्यवहितोत्तरक्षणत्वावृत्तिविशेष्यकघटकप्रकारतानिरूपकत्वस्यानुमित्यादिविशेष्यएवसत्त्वमतेप्रसिद्धेः तदनिरूपकतादृशधर्म्माश्रयकत्वसाध्यकत्वस्यमतेसाध्यपक्षएवप्रसिद्धेः पूर्वतातत्सैवपक्षपर्यवसितसाध्यस्यसामान्यतोव्याप्यापक्षधर्म्मतावलेनसिद्धेःप्रसक्तस्तत्रयागुरुमतेतदप्रसिद्धावपिनक्षतिरितिवाच्यं तत्तत्पर्यवसितसाध्यस्यप्रतिवाद्यसिद्धस्यसामान्यव्याप्त्यासिद्धिसंभवेपूर्वमप्रसिद्धाविप्रतिपत्तिकोटित्वासंभवात् नहिवादिवाक्यमात्रेणतत्प्रसिद्ध्यात्तत्कोटिकसंशयोमध्यस्थस्यभवितुमर्हतितत्प्रसिद्धोपक्षेपिनविशिष्यसंभवेनतद्विपरीतकोटित्वस्याभानासंभवात् पक्षेतद्वत्तानिश्चयेवादिवाक्याधीनतयाप्रप्रामाण्यसंशयइतितत्पक्षेसाध्यसंशयइतिचेत्तर्हिउक्तधर्म्माश्रयविशेषणतयाकोटिप्रविष्टनिरूक्तप्रकारतानिरूपकत्वमपितदाश्रयप्रतिवाद्यनुमतमस्तितिदंशेतस्यप्रामाण्यसंशयाधीनःसंशयइतिकोटितावच्छेदकनिश्चयाभावादिविशिष्टकोटिकसंशयासंभवउक्तधर्म्माश्रयत्वसामानाधिकरण्येनस्वग्राहकत्वकोटितदवच्छेदेनचस्वग्राहकत्वकोटिमवगाहमानोविप्रतिपत्तिजन्यासंशयस्तन्नप्रामाण्यग्रहकानुमानांगमितिसत्यइदथानुपपत्तीरेवप्रतिसंदधानोदीधितिकारोव्यवसायपक्षकप्रामाण्यग्राहकत्वाग्राहकत्वकोटिविप्रतिपत्तौव्यवसायपक्षकानततत्कोटिसाध्यकानुमानएवचनिर्भरंहत्तवानमूलानुयायिनस्तुप्रोवर्त्तिविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानत्वाश्रयत्वमो

प्रकारतावच्छेदकतद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रामाण्यत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वानवच्छिन्नप्रकारतात्वान्यतररूपवत्प्रकारताश्रयो नवेति प्रामाण्यपक्षिका विप्रतिपत्तिः व्यापक
तानिरूपकतासंबंधेन न्यायमते निरुक्तप्रामाण्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वसत्तादृशधर्म्माश्रयत्वव्यापकतानवच्छेदकत्वेपि अनवच्छिन्नप्रकारतात्वस्य तथात्वाद्व्यापकतावच्छेद
कान्यतररूपघटितसाध्यस्य तन्मतेपि भावप्रसिद्धिः सप्रकारकमात्रवृत्तियद्धर्म्माश्रयाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तियद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नसंशयप्रकारतावत्वा
तत्तद्धाश्रयत्वव्यापकतावच्छेदकतद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्तद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वानवच्छिन्नप्रकारतात्वान्यतररूपवत्प्रकारताभाववदिति सामान्यतो व्याप्त्या पुरोव
र्त्तिविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नविषयकप्रामाण्यत्वावच्छिन्नप्रकारतादृशधर्म्माश्रयाव्यवहितोत्तरक्षणावृत्तिसंशयप्रकारतारूपविशेषहेतुतापक्षधर्म्मताबलान्नैया
यिकाभिमतयथोक्तप्रकारताविरहस्य प्रामाण्ये सिद्धिः गुरूणां यथोक्तप्रकारतासाधने प्रामाण्ये सखण्डे अनवच्छिन्नप्रकारतावाधादुक्तप्रामाण्यत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वस्य व्या
पकतावच्छेदकत्वमादाय तादृशप्रकारतात्वाश्रयप्रकारतायाः सिद्ध्या मतसिद्धिः तथास्माकमपि तादृशधर्म्माश्रयत्वव्यापकतावच्छेदकत्वविशेषितान्यतररूपवत्प्रकार
तासामान्याभावसिद्धौ अन्यतररूपघटकप्रामाण्यत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वे व्यापकतावच्छेदकत्वांतविशेषणाभावपर्य्यवसानेनाभिमतसिद्धिः अन्यतरघटकरूपद्वयेपत्त्वि

श्रीराम·

शेषणावैशिष्ट्यं तत्र तद्विशिष्टप्रत्येकरूपावच्छिन्नाभावद्वयस्यैव यत्रान्यतरघटकैकतररूपस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकप्रविष्टविशेषणावैशिष्ट्यं तत्र विशिष्टतद्रूपावच्छिन्नाभावस
हितप्रतियोगित्वनिरूपितान्तरनिष्ठतद्विशेषणाभावस्यैव तद्विशिष्टान्यतररूपवत्सामान्याभावोपपादकत्वात् शश्रणीयानामविषाणानामन्यतररूपावच्छिन्नाभावस्य शणीयानामेव
शणीयाविषाणवदधिकरणं विषाणे शणीयत्वाभावेन निर्वाहात् गुणत्वज्ञानत्वाभ्यपत्वव्यापकतावच्छेदकनिरुक्तान्यतररूपाप्रसिद्धिव्याजमादाय मान्यव्याप्तिभंगः स्यादिति स
प्रकारकमात्रवृत्तित्वेन धर्म्मो विशेषितः पुरोवर्त्तिनि घटत्वप्रकारकत्वादिकं किंतु तथैति यत्तत्पदेन तदुपादानसंभवः स्वरूपतोऽभासमानसतीसत्त्वेन हेतुर्विशेष्यः तेन घटत्वप्रका
रकत्वाश्रयाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्ति किंचिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकसंशयीयजातित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिनि घटत्वप्रकारकत्वाद्याश्रयत्वव्यापकतावच्छेदकीभूतानवच्छि
न्नप्रकारतात्ववत्प्रकारताशालित्वस्य साध्यविरहिणि घटात्रपटतादौ न व्यभिचारः अयं च स्वरूपतोऽभासमाने सत्त्वं डेदंडादिरूपार्थे व्यभिचारवारकतयैव हेतुर्विशेषणसार्थ
कमिति प्रामाण्यपक्षकविप्रतिपत्त्यादिकं परिष्कुरुते त्वाश्रयविशेषणप्रयोजनं दर्शयति त्वाश्रयस्येति सार्थकं तेत्यग्रिमेणान्वयः उत्तरत्वपरिचायकतयेति उत्तरत्वीयत्वावधि
कालस्य विशेषणतयेत्यर्थः एतत्तु नप्रसिद्धिवारकत्वे हेतुः स्वाश्रयाविशेषितकालस्य उत्तरत्वीयत्वावधित्वेन प्रवेशे सर्वस्यैव तद्भासस्य किंचित्कालध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधि

प्र·मि·टि·ग·
९२

करणकालध्वंसाधिकरणत्वेनतादृशकालध्वंससामान्याभाववत्त्वरूपतृतीयदलाश्रयप्रसिद्धिः स्यादितिप्रसिद्धिवारकत्वंकालविशेषणांशस्याश्रयपक्षेननुस्वाश्रयेसनेनापिय
त्किंचित्स्वाश्रयएववक्तव्यः स्वाश्रयरूपसामान्यधर्म्मपुरस्कारेणतदुपादानेपूर्वपूर्वमाश्रयमादायउक्तकालध्वंससामान्याभाववत्त्वलक्षणप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् तथाचस्वाश्रयमनुपा
दायापितदधिकरणकालविशेषणंयत्किंचित्कालत्वेनोपादायतृतीयत्वनिर्वचनेनाप्रसिद्धिरित्यतआह यत्किंचिदधिकोत्तरेति व्यवसायजन्मावधिकपंचमादिक्षणसाधिव्य
वसायतृतीयादिर्यत्किंचित्क्षणापेक्षयातृतीयत्वेनतत्तद्वृत्तिसंशयविषयेऽर्थेइत्यर्थः यद्यपियत्किंचित्स्वाश्रययत्किंचित्कालनिवेशपक्षेतत्तद्व्यक्तित्वेनैवविशिष्यतन्निवेशः
तथाचविशिष्यकालकालनिवेशपक्षेव्यवसायतृतीयक्षणोनोपादेयः अपितुव्यवसायोत्तरक्षणमेवविशिष्योपादायतृतीयत्वंनिवेश्यमितिनार्थेव्यभिचारावकाशः नतु तृ
तीयत्वंचतद्ध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वमेवइतितथाध्वंसाभावघटकतयास्वाश्रयांशसार्थक्यंक्षणद्वयानुगमकस्वाश्रयघटितप्रतियोगिक
ध्वंसाभावस्यतदीयद्वितीयक्षणस्यविशिष्यस्वप्रतियोगिप्रवेशस्तस्यातद्भावारम्भकतादित्येवंतत्त्वंस्वाश्रयाधिकरणकालोत्तरतृतीयत्वंयत्किंचित्कालोत्तरतृतीयत्वंचस्वाश्रयंका
लंचसामान्यतोनिविश्यैवस्ववचमित्यभिमानेनैवमिश्राणांव्यभिचारवारकताभिधानंअतएवाग्रेभिन्नधर्म्मिकतृतीयक्षणवृत्तिसंशयकोटितयाअर्थेव्यभिचारशंकागु

श्रीरामः
९२

रूमतेव्यवसायस्थितिक्षणावधिकतत्तृतीयक्षणवृत्तिसंशयकोटितयाऽर्थव्यभिचारप्रदर्शनंचतेषांसंगच्छतेविशिष्टव्यवसायव्यक्तीनामनुपादानेयदुत्तरतृतीयक्षणोऽर्थ
संशयस्तस्यानुपादेयतयासर्वंदुर्घटमापद्यतएवंघटत्वप्रकारतादिघटितनिखिलप्रामाण्याप्रामाण्यानामेकरूपेणपक्षत्वंमिश्रसम्मतंविरुध्येतविशिष्टतत्तद्व्यवसायघटितैकैकहेतो
र्निखिलप्रामाण्येऽसत्त्वात्इदंचेतितृतीयक्षणवृत्तिसंशयघटितत्वस्यहेतुत्वंचेत्यर्थःअभाववदितियथाऽभावस्यप्रतियोगिषुप्रकारतोऽवभानंतत्रतस्यनिर्विकल्पकधीवेद्यत्वंतथा
ज्ञानमपिविषयस्वरूपसंबन्धप्रकारतोऽवभासतेप्रथमानुव्यवसायेपितन्निष्ठप्रकारकंतत्समभानमितिमतइत्यर्थःअन्यथेतिज्ञानस्यनिर्विकल्पकभानोपगमइत्यर्थःविशिष्टज्ञाना
नात्मकधर्म्मिधीःविषयाविषयत्वविशिष्टज्ञानरूपधर्म्मिधीःकोटिस्मृतिःप्रामाण्याप्रामाण्यस्मृतिःनिर्विकल्पकस्यविशिष्टधर्म्मिज्ञानद्वारासंशयप्रयोजकत्वात्ग्रंथेपिस्यादि
ततदादिरूपेपंचमर्थहेतुत्वाद्वयप्रयोग्यज्ञानचविषयित्वादिविशिष्टबुद्धौतज्ज्ञानस्यहेतुतयायद्यपिप्रथमानुव्यवसायेपूर्वज्ञानविषयितानांज्ञानत्वस्यचनप्रकारतासंभवस्त
थापिविषयितासंबन्धेनविषयस्यप्रकारत्वेबाधकाभावात्तत्रापिनिष्प्रकारकज्ञानमात्रभानसंभवदुक्तिकमितिवाच्यंज्ञानत्वाद्यप्रकारकज्ञानेतदंशोविषयवैशिष्ट्यभान
स्याप्रामाणिकत्वेज्ञानत्वादिवैशिष्ट्यभानस्यविषयवैशिष्ट्यभानव्यापकत्वमात्तत्प्रयोजकज्ञानत्वादिविशेषणज्ञानविरहादेवतद्विरहोपपत्तेर्ज्ञाननिर्विकल्पकस्यसंभ

वहुक्तिकत्वात् तस्मिन् काले अनुपपत्तेरिति वक्ष्यमाणतया प्रकाशांतरे सौत्रहेतुं व्याख्यातुमुपक्रमते वस्तुतस्त्विति तृतीयक्षणवृत्तित्वेन हेतोः संशयः अविशेषे अपि तु संशयसा
मान्यसामग्र्यव्यवहितत्वेनैव तज्ज्ञामापेवतस्य तृतीयक्षणावृत्तित्वकथनं यादृशायोव्यवसायसत्वेन सामान्यसामग्रीमात्रात् अपि तु प्रामाण्यसंशयरूपविशेषसामग्रीमपेक्ष
ते तृतीयक्षणे विशेषसामग्रीविरहान्न संभवति अस्तु विशेषसामग्रीमपेक्षते स तदा संभवति पूर्वं सामान्यसामान्यसामग्रीसत्वादिति तृतीयक्षणावृत्तित्वकथनेनानुपपा
दकसामान्यसामग्रीमात्राधीनत्वलाभादित्याह धर्मिज्ञानमित्यादि संशयः प्रामाण्यसंशयः अत्र हेतुः सामग्रीसत्वादिति सामग्रीसत्वमेवोपपादयति संशयेति साधारणका
रणज्ञानरूपधर्मिज्ञानं प्रामाण्योपस्थितिरिति तृतीयक्षण एवेति प्रामाण्यसंशयजननीय इति शेषः अपेक्षणीयांतराभावादिति अर्थसंशयवत् प्रामाण्यसंशये प्रामाण्यांत
रसंशयानपेक्षणादित्यर्थः यद्यपि कोटिनिश्चयानंतरसंशयमात्रे एवं तन्निश्चयधर्मिकप्रामाण्यसंशयो हेतुरिति गुरुमते व्यवसायस्य प्रामाण्यनिश्चयरूपतया तृतीयक्ष
णे प्रामाण्यसंशयेपि प्रामाण्यांतरसंशयरूपविशेषसामग्र्यपेक्षा संभवति तथापि प्रामाण्यांतरसंशयं विनैव व्यवसायानंतरं तृतीयक्षणे तत्प्रामाण्यसंशयस्यानुभविक
तया न तदपेक्षेति भावः अर्थसंशयस्त्विति अर्थनिश्चयकालीन इत्यादिः न तावन्मात्रहेतुकः नोक्तप्रामाण्यसामग्रीमात्रसापेक्षः सामान्यसामग्र्यव्यवहितोत्तरेति त

न्माधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरेत्यर्थः अन्यथार्थसंशये विशेषसामग्र्यपेक्षायामपि सामान्यसामग्र्यपेक्षया सामान्यसामग्र्यव्यवहितोत्तरत्वेन तद्व्यावर्त्तनासंभवान्मात्रप
देन संशयविशेषसामग्र्यवच्छेदः यद्यपि संशयमात्र एवांतर्गतस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नं हेतुभूततत्तद्धर्म्मिज्ञानादिव्यक्तिरूपविशेषसामग्र्यपेक्षया प्रामाण्यसंशयस्यापि सामा
न्यसामग्रीमात्राव्यवहितोत्तरत्वं न संभवति तथापि अर्थनिश्चयकालीनसंशयत्वरूपविशेषधर्म्मावच्छिन्नकारणानधिकरणाव्यवहितोत्तरत्वविवक्षया न दोषः एवं च द्वि
तीयहेत्वभिधानमेतद्धेत्वभिधानमेवेति मंतव्यं पूर्वकल्पानिर्भरबीजं स्वयमेव दर्शयति यथाश्रुतेरिति अस्तिदुपरीहारापेतेतिर्विकल्पकारणतामते निर्विकल्पकधर्म्मिज्ञा
नस्य संशयहेतुत्वात्तदुत्तरकालीनज्ञानमविकल्पकापेक्षाय तत्क्षणाद्व्ययबुद्धेस्तृतीयक्षणघटितहेतोः कासिद्धिपरीहारापेत्यर्थः तथा चेति तथापीत्यर्थः घटविषयकत्वादिक
मिति पुरोवर्त्तिविषयकत्वादिकमेवेत्यर्थः समानधर्म्मः संशयजनकसाधारणधर्म्मज्ञानधर्म्मितावच्छेदकधर्म्मवांश्च इति न तु ज्ञानत्वमपीति शेषः कुत इत्याकांक्षायामाह ज्ञानत्व
स्येति समानधर्म्मस्यापीति साधारणधर्म्मधर्म्मितावच्छेदकत्वयोरप्यस्यापीत्यर्थः वैशिष्ट्याभानादिति विशेषणज्ञानविरहेणेत्यादिः संशयजनकसाधारणधर्म्मवज्ज्ञाने धर्म्मि
तावच्छेदकत्वासंभवादित्यर्थः ज्ञानं प्रमा न वेति संशय इति अनुभवसिद्धः पुरोवर्त्तिविषयकज्ञानं प्रमा न वेति संशय इत्यर्थः न स्यादिति तृतीयक्षणघटत्वे अनुभवसिद्धसंशयस्येवानु

पपद्यमानत्वापरतत्त्वस्यावकत्वंतद्धेतुत्वेपरिसङ्ग्राम्याह शा संशयस्यतत्तीयक्षणावृत्तित्वेनहेतुत्वेचतस्यापलापसंभवेनहेतुहेतुमद्भावसिद्धेःस्यादितिभावः अहेत्वितिसंशयस्यस्व
जनकसाधारणधर्म्मवज्ज्ञानधर्म्मितावच्छेदकमात्रविशिष्टधर्म्मिविषयकत्वनियमेनज्ञानत्वस्यतद्धर्म्मितावच्छेदकतायोगादित्यर्थः स्वजनकज्ञानप्रकारसमानधर्म्मविशिष्टधर्म्मि
विषयकत्वनियमेनज्ञानत्वस्यसंशयधर्म्मितावच्छेदकतायोगादितियथाश्रुतोऽर्थः एवंचसमानधर्म्मोवाच्यइतिपूर्वग्रंथस्यापिसंशयजनकज्ञानप्रकारीभूतसमानधर्म्मोवाच्यइ
त्येवयथाश्रुतोऽर्थः समानस्यापिविशिष्टाभावादित्यस्यापिकोटिद्वयसहचरितस्यापिविशिष्याभानेनसंशयजनकज्ञानेप्रकारमात्रादित्येवार्थइतिनमतसंशयेतत्प्रयोजकसाधा
रणधर्म्मस्यनियमतोधर्म्मितावच्छेदकत्वेपिउद्भूतत्वादेरिवतद्धर्म्मितावच्छेदकपुरोवर्त्तित्वादेरसाधारणधर्म्मस्यापिपुरुषत्वादिसंशयधर्म्मितावच्छेदकतयासाधारणधर्म्मएवधर्म्मिता
वच्छेदकइतिनियमसंभवात्पद्वेसादेः समानधर्म्मावच्छिन्नएवधर्म्मिणिसंशयविषयत्वमितिनियमपरत्वेएतदानुगतत्वेनैवपूर्वपक्षिकिंकात्रापिव्याख्येयाइतितदपिनसत् उक्तनियमेन
पुरोवर्त्तिविषयकंज्ञानंप्रमाणमेवेतिसंशयनिराकरणायोगात्तद्विषयत्वादेरिवज्ञानत्वस्याप्युपस्थितस्यप्रकारत्वोपगमेनायंदोषइत्यतोदोषांतरमाह किंचेतिद्वितीपक्षरणोद्विती
पक्षणएवअसिद्धिरितिपद्यप्ययंदोषःशांगेवाशंकानिराकृतः एवंतथ्यैत्वादिनाव्यभिचाराशपितथाविव्यवस्थापोसञ्जितत्तीयपक्षणोऽस्वीकार्य्ययाघटत्वज्ञानत्वप्रधर्म्मिविषयकस्यत्वाः

स्तिद्वैरणीयतयातादृशस्यतद्द्वितीयक्षणएवसत्तंत्रकोटिद्वयस्मृतिरूपार्थसंशयःननुव्यवसायोत्पत्तितृतीयेतादृशस्यसुसादृश्योइत्युक्ताचउक्तव्यभिचारस्यवारणीयत्नयाता
दृशधर्म्मिस्मृतितादृशत्वंतत्रकोटिद्वयस्मृतौवाद्यायेवस्थितिक्षणावधिकतृतीयक्षणाहृत्तिसंशयंनिर्वोढुमुक्तमतेव्यभिचारस्यदर्शनीयतयापूर्वोपदर्शितासिद्धिव्यभिचारप्रदर्शनेपू
र्वोक्तसमाधानशंकनंचउभयसमर्थनंत्रासिद्धिव्यभिचारयोर्वीरतासमर्थनंत्रद्वैवच्छेदःउभयसमर्थनप्रकारंविहतोत्रवदनर्थेपूर्वंव्यभिचारमाहघटज्ञानत्वेतिएतस्याग्रिमक्षणो
द्वितीयक्षणाइत्यर्थकेतृतीयक्षणाइत्यत्रचाव्ययःअर्थेव्यभिचारमेवोपपादयतिअथेत्यादिनाकोत्पन्नितृतीयक्षणोत्वप्रकारस्यव्यवसायेनजनिताधर्म्मिधीरितिव्यवसायरूपधर्म्मिज्ञा
नात्मिकेत्यर्थःपूर्वोत्पन्नकोट्युपस्थितिरितितत्सहितातत्पूर्वोत्पन्नप्रामाण्याप्रामाण्योपस्थितिरित्यर्थःसापूर्वोक्तास्मृतिःघटरूपधर्म्मिधीरपीतिइदंत्वविशिष्टघटरूपार्थसंशयधर्म्मि
धीरूपापीत्यर्थःसंशयःअर्थेनतत्वस्यसंशयःननुसोचतुर्थक्षणावृत्तिरेवेतिकथंतस्यविषयत्वमादायार्थेव्यभिचारस्तत्राहभवतिचेतितस्यअर्थसंशयस्यअस्मन्मतइवेतिअस्म
न्मतेप्रामाण्यसंशयस्येवेत्यर्थःअनुव्यवसायपवादिमतेव्यवसायोत्पत्तितृतीयक्षणेतदंशाभावस्योक्तत्वादितिभावःस्वाधिकरणमात्रस्येत्यापत्ताविशिष्टस्वाधिकरणस्येत्यर्थःअभिन्न
तत्वात्रअस्मन्मतानुरोधेनतृतीयत्वावाधितत्तथाविवक्षितत्वात्तस्यतादृशस्वाधिकरणत्वस्यनतुप्रकृतमतेहेतुद्वयंजन्मावधिकतृतीयक्षणमादायास्मन्मतेचस्थितिक्षणावधित

प्र·मि·टी·ग·
९५

तीयक्षणमादाय निर्वाह्यमिति न तन्मते जन्मावृत्तिचतुर्थक्षण इति संशयमादायव्यभिचार इत्यत आह नहीति इति साधारणहेतुशब्देनेति एतादृशेन उभयमतसाधारणैकहे
तुघटकक्षणबोधकशब्देनेत्यर्थः विवक्षितइत्यतीतिशेषः क्षणएवेत्यनेनास्य संबंधः साधारण्यानिवृहिएवोक्तसंभवे हेतुः तृतीयक्षणावृत्तिनाशहेत्वघटकत्वे सोद्दउसंवादमा
हत इत्युक्तमिति अपेक्षितत्वादित्यंतः सोऽद्दउग्रंथः अव्यवधानमात्रेसेस्यनेसाऽपक्षणाव्यवधानस्य विवक्षितत्वेन्यायमते स्थितस्वध्विकेतृतीयक्षणावृत्तिसंशयोदुःसंग्रह इति
तन्मतेऽसिद्धिरित्यत आहाव्यवधाने चेति सामान्यसामग्र्यनंतरत्वं संशयसामान्यसामग्रीमात्रसापेक्षत्वं तथा चानुपदनिरुक्तहेत्वर्थ एव तेषामभिमत इति भावः असत्व हेतो
र्मणिकारपूर्वैर्विपक्षमभिहितत्वानुत्पत्स्पूर्वकालीनसोऽद्दउव्याख्याविशेषः हेतुरसिद्ध इति साध्ये सतीत्यर्थसत्वाअपसामासकालीनत्वस्य संशयविशेषणत्वेन न्यायमते हेतुः
ग्रामाणपेऽसिद्ध इत्यर्थः तदानीं संशयपूर्वकाले धर्मिज्ञानादिना अनुव्यवसायादिना आदिना तत्समानकालोत्पन्नसंस्कारपरिग्रहः तस्यापि स्वानंतरोत्पन्नविशेषगुणा
नपाव्यवसायनाशकत्वात्तद्व्यवसायरूपविषयनाशकत्वं तद्विशेष्यकः संशय इत्याशंकामपनिनीषुराह उपनयद्वारेति उपनायकानुव्यवसायद्वारेत्यर्थः उपनीतभाने च न
विषयसत्वापेक्षेति भावः मानससंशयाभ्युपगमादिति नैयायिकैरित्यादिः तथा च प्रामाण्यसंशयस्य स्वाश्रयासमानकालीनतया तत्समानकालसंशयविषयत्वस्य प्रामा

श्रीराम·
९५

रोपः सत्वमितिभावः वक्ष्यमाणरीत्या तत्स्वाश्रयसमानकालीनासंभवविभिन्नेत्याह कथंचिदिति तदुपादानेन स्वाश्रये सतीत्यस्य हेतावुपादानेन व्यभिचाराभावादित्यर्थः सा
मान्यसामग्रीमात्रानुकूलापि संशय इत्यभिमानः प्राथमिकव्यवसायनिष्ठमाण्ये कोटिस्मृतिरूपसमूहालंबनात्मकसंशय इत्येतादृशव्यवसायांतरसमानकालीनसंशयमा
दायहेतुसमन्वयः कर्त्तव्यः अनुभवत्वगर्भप्रामाण्यस्य स्मृतिसाधारणाभावेन सानापद्यते स्मृतिरूपव्यवसायस्य तदाश्रये सतीत्यस्याव्यावर्त्तकत्वे इति संशयविषयव्यवसा
यकालीनत्वमेव तदर्थो वाच्यः तथा च पुनरसिद्धितादवस्थ्यमत आह स्वपदं चेति तत्तत्पदं विशिष्यपसीकृतघटत्ववतीत्यादिपदं समभिव्याहारव्युत्पत्तेः समभिव्याहृतवाच
कत्वात्पक्षसमभिव्याहृतमुपदस्य व्युत्पत्तिविरोधेनैव तत्तत्पक्षबोधकत्वं दृष्टान्तादिसमभिव्याहृतस्यैव व्युत्पत्तिमत्त्वादित्यासमभिव्याहृततत्तत्प्रामाण्यपरत्वमिति न पूर्वग्रंथ
विरोध इत्यवधेयं तत्समयजन्मतानुव्यवसायसमजन्मनासंस्कारेणेति समासैकदेशोपि जन्मनेत्यत्र संबध्यते कर्तृकारकविभक्त्यंतत्वेन तद्विशेषात् घटस्मृतेः इदंता
दिविशिष्टघटरूपधर्मिविषयघटत्वप्रकारकस्मृतेः विद्यमानत्वमित्यनेनास्य संबंधः प्रामाण्यसंशये इति स्वानंतरोत्पन्नविशेषगुणनाश्यत्वादिः तत्समये प्रामाण्यसंशयस
मये विद्यमानत्वमिति अन्यथा तद्विनाश्यत्वानुपपत्तेः स्वविनाशपूर्वं तदसत्वादिति भावः एवंप्रकारस्य स्मरणात्मकव्यवसायांतरमादाय प्रामाण्यसंशये स्वाश्रयकाली

न त्वनिर्वह्नि न उक्तहेतुसत्वस्य च सार्वत्रिकत्वं सकलप्रमाणसाधारण्यं सर्वत्रैव स्मरणोमानाभावादिति भावः तथा चानुगतरूपेणाप्रामाण्यानां पक्षत्वे मानाभावासिद्धिरिति भा-
वः उक्तक्रमेणाउक्तक्रमेणापि संशयसामग्र्याः प्रमातावच्छेदकत्वे नापि हेतोर्निरूक्तसंशयविषयत्वस्य फलतः प्रमातावच्छेदकतापक्षव्यावर्त्तकतया सामग्री स्थल एव का-
र्यसत्वादिति भावः अत्र प्रामाण्ये एवं संभवः उक्तरीत्या स्वाश्रयसमानकालीनसंशयविषयत्वसंभवः शंकाशंकितं ताहशविशेषणावैयर्थ्यमुक्ताभिमानं परिहृत्य परिहरति
न चेति इत्यपीत्यन्वच्छेदः अर्थे घटत्वारोपेत्यत्र अर्थे सामान्यसामग्रीजन्येति संशयानपेक्षधर्मिज्ञानादिजन्येत्यर्थः भावादिति अर्थनिश्चयप्रत्यक्षकाले उत्पन्नेरित्यर्थः ननु तर्हि प्रा-
माण्यसंशयं विनापि स्मरणात्मकार्थनिश्चयकालेऽर्थसंशयो भविष्यति विपरीतस्मरणस्य प्रत्यक्षविरोधित्वादित्यतो विनिश्चयकालीन एव तस्य प्रामाण्यसंशयापेक्षणा-
त् तथा च प्रामाण्याश्रयकालीनताहृशसंशयमादायार्थे व्यभिचार इत्याशंकामूलेमभिधानं निराकरोति न चेति घटनिश्चये समानधर्मिकघटत्वप्रकारकनिश्चये सतीति तत्वं प्रा-
पः विनेत्यन्वच्छेदः लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबंधकतायामेव समानेंद्रियजन्यत्वापेक्षा न तु संशयप्रतिबंधकतायामपि इत्युक्तत्वादिति भावः प्रामाण्यसंशयजन्यसंशयविषयेऽर्थ-
विषयके प्रामाण्यसंशयजन्यसंशये विशेष्याभावात् तत्कालीनान्तविशेष्यतावच्छेदकसामान्यसामग्रीमात्रजन्यत्वाभावान्न तद्विषये तज्जन्येऽर्थसंशयविशेषणाभा

वाद् स्वाश्रयसमानकालीनत्वाभावात् विशिष्टहेत्वभावः अर्थे उभयविशेषणाविशिष्टसंशयविषयत्वस्य हेत्वभावः उभयपदत्र उक्तोभयविषसंशयस्थले सामान्यसामग्री
मात्रजन्यत्वविशेषणावैयर्थ्यमाशंक्य तेन चैवमिति एवं स्वाश्रयसमानकालीनत्वस्य संशयविशेषणत्वे स्मृते द्वित्वस्य विशेषणं स्वाश्रयस्येति प्रामाण्याश्रयस्येत्यर्थः अस
त्वनियमेनेत्यत्र तद्द्वयः प्रामाण्यसंशयानंतरस्मावित्वं तत्पूर्वस्मृतेरर्थः संशयकालासत्वहेतुतयाभिहितं समंजसमिति प्रामाण्यसंशयजन्यार्थसंशयस्य सत्वे तेनैव वा
णाद् इति भावः उक्तन्यायेनेति व्यवसायजनितसंस्कारबलेनेत्यर्थः प्रायशोभावादिति तादृशस्मरणानंतरस्मरणाद् एव यत्रार्थसंशयस्तत्र संभवादित्यर्थः तथा च तादृशसंशयवि
षयेऽर्थे व्यभिचारस्य उक्तविशेषणानांतरं विना नवारणासंभवइति भावः अर्थसंशय एवेति प्रामाण्यसंशयप्रयोजकसामग्रीसत्वात् स्यादिति शेषः धर्मिज्ञानेति अर्थसंशय
हेतुघटकरूपधर्मिज्ञाने इत्यर्थः आदिपदाद् धर्मीन्द्रियसंयोगादिपरिग्रहः उपनीतभानसामग्र्याः स्मृतिसामग्रीतो दुर्बलतया स्मृतिप्रतिबंधकसामग्र्यां धर्मिचक्षुःसंयोगादिघटि
तत्वमपेक्षितमित्याशयेन तदुपादानं धर्मिज्ञानरूपस्यादेः कारणस्य विलंबनेऽपि व्याचष्टे तेन च प्रामाण्यसंशयजनककोटिउपस्थितेर्धर्मिस्मरणरूपतया उक्तत्वात्तस्याः
प्रामाण्यसंशयकालेऽपि सत्वात् कथं धर्मिज्ञानविलंबेन प्रामाण्यसंशयव्यवधानेनार्थसंशयानुत्पाद इति वाच्यं तादृशकोटिउपस्थितेर्धर्मिस्मृतिरूपत्वनियमात् क्वचिन्ना

दृशकोपस्थितेर्धर्म्मिस्मृतिरूपतयैवस्वाश्रयकालीनप्रामाण्यसंशयमादायपक्षहेतुसिद्धिनिर्व्वाहात्पक्षप्रामाण्यसंशयजनककोटिस्मृतौ न धर्म्मितानतत्रैवप्रामाण्य
संशयात्ततद्रूपतोऽर्थसंशयासंभवेनधर्म्मिस्मृतिसंभवात् तज्ज्ञान्यार्थसंशयमादापार्थेव्यभिचारप्रसक्तेः तदर्थसंशयानावश्यकत्वमुधर्म्मिस्मरणस्यावश्यकत्वमाह प्र
स्तुतेति अर्थसंशयानुरोधेनेति तत्कालस्मरणावश्यकत्वस्येवेत्यत्र संबध्यते कारणविरहे तत्स्मरणासंभवेन तस्याप्यावश्यकत्वमतस्तत्संभवमाह तद्धर्म्मिविषयइति प्रायेण
संभवइति संस्कारसत्वेउद्बोधकस्य फलानुरोधेन कल्पनसंभवात् भवदस्यार्थः तथा च तादृशधर्म्मिस्मृतिरूपप्रामाण्याश्रयसमानकालीनताप्रामाण्यसंशयजन्यार्थसंशयस्या
नयवादेति फलितं एतदुपलक्षणं प्रामाण्याद्युपस्थितेर्यत्र धर्म्मिविषयतातत्रमानसप्रामाण्यसंशये तदुपनीतविशेष्यतयाभानसंभवेन तादृशस्वाश्रयसमानकालतापि
तदनंतरोत्पन्नतज्ज्ञान्यार्थसंशयस्य संभवतीत्यपिद्रष्टव्यं घटस्मरणस्यघटत्वप्रकारकधर्म्मिस्मरणस्य संशयाकारणापत्तिरिति इदंत्वमेवघटत्वस्यापि जनकधर्म्मिधीप्रकारत
या संशये धर्म्मितावच्छेदकतायाभानेवा प्रकारकधर्म्मिस्मृतेस्संशयाकारणापत्तिरिति इदंत्वेऽभावात् तादृशसंशयस्य चानुभवविरुद्धतयाइष्टापत्त्ययोगादिति भावः घ
टत्वस्याप्रयोजकत्वात् घटत्वकोटिकसंशयजनकतावच्छेदकप्रकारतानाश्रयत्वात् तत्रास्यैवेति व्यतिरेकदृष्टांतस्तस्यैव निरुक्तसंशयप्रयोजकस्यैव विषयत्व निय

मात्तद्धर्म्मितावच्छेदकत्वनियमात्तत्कोटिकसंशयेधर्म्मितावच्छेदकयद्धर्म्मप्रकारकज्ञानत्वेनहेतुतानत्सैवतत्कोटिकसंशयधर्म्मितावच्छेदकतेतिनियमादितियावत्घटत्वप्रकारकसंशयेघटत्वप्रकारकज्ञानत्वेनहेतुताकल्पनान्नतदवच्छिन्नधर्म्मिकतत्कोटिकसंशयापत्तिरितिभावः ननुनत्वादिधर्म्मान्तरघटत्वयोःकोविशेषःयेनधर्म्मान्तरस्यघटत्वसंशयधर्म्मितावच्छेदकत्वंनतुघटत्वस्येत्याकांक्षायामाहघटत्वस्येतिविरोधादितिविपरीतकोटिविरोधित्वादित्यर्थः विरोधित्वंचतद्ग्रहविषयत्वंचएतादृशंयद्यपद्विरोधित्वंतस्यनानाहार्य्यतज्ज्ञानधर्म्मितावच्छेदकत्वमितिभावः ननुप्रामाण्याप्रामाण्यसाधारणघटइत्यादिधर्म्मिज्ञानस्यापिघटोनवेतिसंशयप्रतिबन्धकत्वेनतत्सामग्रीविरोधितयातादृशधर्म्मिज्ञानंकथंसंशयंजनयेदित्यतआहसामग्र्योरपीतिसंशयसामग्रीतद्घटकोक्तधर्म्मिज्ञानयोरित्यर्थः नेहनप्रामाण्यसंशयस्थलेप्रामाण्यसंशयाजन्यसंशयंप्रत्यपेक्षार्थनिश्चयस्यप्रतिबन्धकतयातस्यप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयसामग्रीविरोधितायाअसंभवादितिभावः विरोधिसामग्र्योरितिक्वचित्पाठः तत्रविरोधिनिश्चयसंशयसामग्र्योरित्यर्थः साम्प्रयोजनत्रतृतीयत्वस्यहेतावप्रवेशात्तदंतर्भावेनहेतुप्रयासोविफलइत्यतआशंक्यस्वयंकल्पान्तरमाह वस्तुतस्त्वितिसंशयेनास्वर्शान्तरप्रवेशसाधानान्तरोत्पन्नसंशयेनानगाहनात्इदंज्ञानत्वयमेकंवेतीतिइदंघटत्वप्रकारकज्ञानमिदंविशेष्यकज्ञानमिन्नंतदभिन्नंवेत्यर्थः तन्मतेप्रामाण्यसंशयात्तद्भिन्नाभावानंतरप्रामाण्यसंशयस्यएवंहृप

त्वस्यैव गृहीतुमभ्युपगमात् कस्यचित्तत्त्वादिसादिकोटिकत्वस्वीकारे व्यवसायस्य तद्वगाहित्वात्स्वीकारविरोधात्सद्धुसत्तोऽप्रामाण्यशंकानास्कंदितत्वविशिष्टपक्षप्रतिवंधकाव्य-
वधाने न तत्संशयं स्वीकुरुते इति तथा च पक्षीकृतप्रामाण्यपरमतेऽपि हेतुसिद्धिरिति भावः तथा चेति स्वीयस्य हेतोः स्वजन्यतत्प्रामाण्यासिद्धत्वे इत्यर्थः जन्मविशिष्टतृतीयक्षणपरिच्छि-
हेपि स्वं निविरहेतोर्विशेषः उत्तरत्वस्याश्रयोत्पत्त्यनंतरत्वात्तृतीय इति तथा च जन्मावधिकचतुर्थक्षणस्य व हेतुघटक इति नासिद्धिरिति भावः यद्यप्यस्याप्रविष्टेतो न जन्मावि-
धितृतीयक्षणस्य संग्रहेनयुक्तं गुरुमतसाधारण्यं तृतीयक्षणोत्पन्नधर्मिज्ञानजन्यत्वेन कोटिस्मरणरूपप्रामाण्यसंशयस्य चतुर्थक्षणवृत्तित्वसंभवात्तथापि प्रागुक्तस्य गु-
रुमते चतुर्थक्षणोत्पन्नार्थसंशयप्रामाण्यपार्थे व्यभिचारस्य वारणाय यथा तन्मते जन्मावधितृतीयक्षणस्य व हेतुघटको भवति तत्र दुत्तरत्वं तथोपपाद्यते तथा न स्वहेतोर्मतद्व-
यसाधारण्यं यद्वि च स्वाश्रयपक्षस्य क्षणोत्पत्तिक्षणावधितृतीयत्वं निवेश्यते तन्मते स्वाश्रयस्यैव स्वाश्रयपक्षस्य क्षणोत्पत्त्युत्तरत्वं साक्षात्कारोमीतिव्यवहारनियामको विषयताविशेष
उभयप्रसिद्ध एवेत्युच्यते तदा मतसाधारण्यनिर्वाहो भवति परंतु फलतो हेतुपरित्याग उक्ततृतीयपदद्वयोः पूर्वोक्त्यात तत्कर्म्मधारयसमासे दूषणमाह नत्विति उत्तरस्य उत्त-
रपदस्य पूर्वोत्तरसाधारणतृतीयक्षणतृतीयक्षणत्वस्यैकस्य दुर्वचत्वेऽपि पूर्वतृतीयक्षणनिष्ठसंशयविषयत्वं यद्धर्मे व्यभिचारित्वात्तदोत्तरपदाप्रयोगे तृतीयपदस्य

पूर्वतृतीयपरत्वशंकया व्यभिचारः शंकोतेति उत्तरनिष्ठतृतीयत्वतां समर्थयन्नाह कृतया जातसदसार्थसंस्मात्तदेव नेत्याह तदव्यवहितेति तदव्यवहितपूर्वतृतीयक्षणावृत्तिसंश
यविषयत्वस्य तदव्यवहितोत्तरतृतीयक्षणावृत्तिसंशयविषयत्वस्य चाव्यभिचारादित्यर्थः चरमतयापादानं दृष्टांतविधया अथवा पूर्वोत्तरसाधारणं स्वाश्रयक्षणतृतीय
त्वं स्वाश्रययत्किंचित्क्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वे सति तत्क्षणप्रागभावाधिकरणक्षणप्रागभावानधिकरणत्वं तस्य तत्तुल्यसा
दृक्षणसाधारणत्वेपि न क्षतिः तदानीमर्थसंशयानुदयेन व्यभिचारानवकाशात् न तत्र तदुत्तरत्वं तद्ध्वंसाधिकरणत्वं पूर्वतृतीयमाह तन्नाकृतदशासार्थकं भवेतुपहितवृत्ति
संशयविषयत्वमर्थे व्यभिचारिस्यात् तदेवं नेत्याह उत्तरस्यार्थेत्यादीत्यादिना अथायं घट इत्यादिनिश्चयपूर्वतृतीयक्षणोऽयं घटो न वेति संशयस्य संभवेनार्थे व्यभिचारः
पूर्वं साधारणतृतीयत्वनिवेशो दुर्वार एवं न च पूर्वं संशयसत्त्वे विशेषदर्शनाधीन एव निश्चयो भविष्यतीति विशेषदर्शनजन्यनिश्चये च तृतीयक्षणे प्रामाण्यसंश
याभावात् स्वाश्रयपरस्य च स्वोत्तरतृतीयक्षणावृत्तिसंशयविषयप्रामाण्यस्याप्याश्रयपरतया न तत्पूर्वकालीनार्थसंशयमादाय न व्यभिचार इति वाच्यं संशयोत्तरं विशेषद
र्शनं विनाप्यालोकसमवधानात् घटस्य निश्चयोत्पत्तौ तदुत्तरतृतीयक्षणे प्रामाण्यसंशयसंभवेन तत्पूर्वतृतीयक्षणावृत्तिसंशयविषयेऽर्थे व्यभिचारस्य दुर्वार

प्र॰दी॰टी॰ग॰
९९

त्वात् अत आहुः साध्यपक्षणावधिकतृतीयपक्षणाघटितपूर्वहेतुव्याख्यायां शेषदानप्रयोजनायं ग्रंथः अपि तु तदुत्तरदलस्य साध्यपस्थितिक्षणापेक्षयोत्तरार्थकत्वमु
पगच्छतां केषांचिन्मतोपरि दूषणमिदं तथा च स्थितिक्षणापेक्षया पूर्ववृत्तीयत्वस्य व्यवसायाव्यवहितपूर्वक्षण एव सत्त्वा निश्चयपसामग्र्याः कार्यकालवृत्तितया
प्रतिबंधकताभिप्रायेणासामंजस्यं योग्यतासंशयोऽपि शाब्दबोधाव्यवहितप्राक्क्षणे न तन्मते संभवति योग्यतासंशयाद्धि नश्यदवस्थादेव च शाब्दबोधः न चायोग्यता
ज्ञानं विना शाब्दनिश्चयपसामग्रीरूपप्रतिबंधकसमवधानस्यैवानिर्वाहात् शाब्दबोधाव्यवहितप्राक्क्षणे योग्यतासंशयोत्पत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं शाब्दनिश्चयपसामं
ग्र्य योग्यताज्ञानं न भाव्येव संशयप्रतिबंधकतोपगमात् अन्यथा निश्चायकरहितप्राक्क्षणे संशयानुत्पादस्यानुभवसिद्धस्यानिर्वाहात् न च तथापि निश्चयपू
र्ववृत्तीयक्षणा न संशयस्य निश्चयपास्थितिक्षणावधिकपूर्ववृत्तीयक्षणोऽपि हेतोरेतैर्व्यभिचारो दुर्वार एवेति वाच्यं तृतीयक्षणावृत्तीस्वतृतीयक्षणोत्पन्नार्थकत्वाभि
माने नाव्यभिचारोक्तेः संगतेः उक्तव्याख्यामते उत्तरपदं सार्थकयति उत्तरस्य तृतीयत्वपरिचायकतयेति न तु स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकर
णत्वरूपे तृतीयहेतुत्वबाधितयानिवि एतेनेत्यर्थः साध्ये सतीत्यस्येति तत्पदपरामर्शतृतीयस्य साध्यपसतीसनेन प्रक्रांतस्वसाध्यपक्षणासेत्यर्थः उत्तरत्वे परिचा

श्रीराम॰
९९

पक्षतयेति ध्वंसाधिकरणस्वरूपोत्तरत्वेऽवधित्वेन निविष्टतयेत्यर्थः अप्रसिद्धिवारकत्वेनेति उत्तरक्षणस्य स्वाश्रयध्वसवत्त्वानिवेशे सर्वस्यैव कालस्योक्तध्वंसाधिकरणत्वे नाप्रसिद्धिः स्यादिति भावः अप्रसिद्धिवारकस्यापि व्यभिचारवारकतया वैयर्थ्यमित्यभिमानं निराकर्तुमाह व्याप्तिग्रहोपयिकत्वेनेति अप्रसिद्धे व्याप्तिग्रहायोगादिति भावः यत्किंचित्कालशदृस्य तृतीयत्वस्य स्वाश्रयाद्यनन्तर्भावेऽपि नाप्रसिद्धिः तत्राह यत्किंचिदुत्तरावधिकतत्तृतीयत्वस्येति यत्किंचिदवधिको यत्तृतीयस्तादृशक्षण इत्यर्थः अस्मिन् चतुर्थक्षणागर्भहेतौ पूर्वोक्तरीत्या नाप्रयोजकत्वं व्यभिचारश्च दुःसमाधेयो बोध्यः स्वाश्रयनिष्ठ इति स्वाश्रयप्रत्यक्ष इत्यर्थः तेनानुमानिकादिज्ञानग्रहोत्तरतृतीयवृत्तिसंशयविषयेऽर्थे न व्यभिचारः तदुत्तरतृतीयत्वं च तन्नाशाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वे सति तन्नाशाधिकरणत्वं स्वाश्रयप्रत्यक्षं गुरुमते व्यवसाय एवं न्यायमते तदनुव्यवसायस्तदुत्तरक्षणावधिकतृतीयवृत्तिसंशयविषयत्वं तज्जन्यते प्रामाण्ये सिद्धमेव तद्वृत्तीत्यादिप्रामाण्ये स्वाश्रयानन्तरसंशयविषयत्वस्य परैरनभ्युपगमात् तत्रोभयमते हेतुसिद्धिर्दुर्घटैवेति हृद्याप्रपास इत्येवमत्रास्वरसः स्वाश्रये सतीति स्वाश्रयसमानकालीनसंशयविषयत्वादित्यर्थः गुरुमते व्यवसायद्वितीयक्षणोत्पन्नप्रामाण्याप्रामाण्यप्रकोऽनुपस्थितेः प्रामाण्यसंशयतया हेतुसिद्धिः तदुत्तरतृतीयेति तत्स्थितिक्षणोऽर्थः अ

त्रापिपूर्वोक्तोस्वरसः व्यवसायेयादृशधर्म्मिताघटत्वरूपार्थो विषयः तादृशधर्म्मिकतत्संशयमादाय व्यभिचारमाशंक्तेनचेति किंचित्वेनघटत्वाव्याप्यवर्त्तिकपुरोवर्त्तित्वा
दिनातेनरूपेणापरज्ञानं च तद्रूपावच्छिन्नपरधर्म्मिकघटत्वसंशये तूपेक्षितमितितदुधावनेनसमूहालम्बनात्मनेतिपटरूपधर्म्मिविशेष्यकमानसरूपव्यवज्ञानानुव्यव
सायेनसंभवति बहिरप्यंतरोभयविशेष्यकप्रत्यक्षानभ्युपगमादिति घटत्वप्रकारकव्यवसायस्य घटत्वरूपधर्म्मिविषयकसमूहालंबनतानुसरणं तत्र च प्रामाण्यसंश
याभावेनेति प्राहुश यादृशस्थले तृतीयक्षणेपटेघटत्वं संशयः बहिरप्यंतरोभयविशेष्यकप्रत्यक्षस्यानभ्युपगमेन तत्र तादृशसंशयस्यज्ञानविशेष्यकप्रामाण्यसंशयत्वासं
भवात् प्रामाण्ये तत्तत्क्षणावृत्तिसंशयविषयत्वाभावेनेत्यर्थः विशिष्टाभावरूपसाध्यसत्वेनेति प्रामाण्ये तत्तत्क्षणावृत्तिसंशयविषयत्वाभावाधीनस्य तत्तत्क्षणावृत्तिसंशय
विषयत्वविशिष्टप्रामाण्याश्रयग्राह्यत्वाभावरूपसाध्यस्याश्रयग्राह्यत्ववत्यपि घटत्वे सत्वेनेत्यर्थः व्यभिचारात्तद्व्यभिचारात् न च तत्र प्रामाण्ये तद्व्यवसायोत्तरतृतीय
क्षणावृत्तिसंशयविषयत्वाभावेपि स्वाश्रयव्यवसायांतरोत्तरक्षणावृत्तिसंशयविषयत्वाभावस्याकिंचित्करः स्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणावृत्तिसंशविषयत्वसामान्यस्यैवसा
ध्यघटकतया तत्प्रामाण्याभावस्यैव तद्विशिष्टस्वाश्रयग्राह्यत्वाभावरूपसाध्यमितिग्राहकत्वेनोपात्तं किंचित्तु स्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणावृत्तिसंशयविषयप्रामाण्याश्रयग्राह्यत्वा

भावस्य साध्यत्वे यादृशक्षणावृत्तिसंशयविषयत्वाभावमादाय घटत्वविशिष्टाभावात्मकसाध्यसत्वं तादृशक्षणावृत्तिसंशयविषयत्वमादाय भ्रमात्मकेपि तत्सत्वे न सिद्धसाधनमि-
तिवाच्यं स्वाश्रययद्यन्नुत्तरतृतीयक्षणावृत्तिसंशयविषयो यः स तद्यन्नुत्तरतृतीयक्षणावृत्तिसंशयविषयत्वविशिष्टभ्रमात्माश्रयघटात्यन्ताभाववानिति सामान्यव्याप्त्युपगमे
न यद्यन्नुत्तरतृतीयक्षणावृत्तिसंशयविषयत्वरूपहेतुर्घटत्वे भ्रमात्मके तदुत्तरतृतीयक्षणावृत्तिसंशयविषयत्वासत्वेन तद्विशिष्टतदभावाधीनतद्विशिष्टतद्घटितप्रतियोगिकाभा-
वरूपसाध्यस्य तत्तदसत्वेन न व्यभिचारः यद्यन्नुत्तरतृतीयक्षणावृत्तिसंशयविषयत्वरूपहेतुः भ्रमात्मके वर्त्तते तत्तद्व्यक्तिघटितसंशयविषयत्वान्तविशेषणतया तद्विशिष्टस्य तत्सा-
श्रयेन पक्षमते भ्रमात्मघटत्वविशिष्टाभावरूपसाध्यस्य तत्तत्सत्वमिति न सिद्धसाधनावकाशः यद्यपि यद्यन्नुत्तरतृतीयक्षणेन भ्रमात्मसंशयस्तदुत्तरतृतीयक्षणावृत्तिसंशयविषय-
त्वविशिष्टभ्रमात्माप्रसिद्ध्या तादृशविशिष्टघटितप्रतियोगिकाभावोऽप्रसिद्ध इत्येव घटत्वे साध्यसत्वनिर्वाहः तथापि विशिष्टाभावपदं विशेष्यपरं तेन संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवि-
शेषणाभावपरं तथा चोक्तसंशयविषयत्वस्य स्वाधिकरणभ्रमात्माश्रयघटत्वस्य संबंधावच्छिन्नाभावः प्रकृते साध्यतया तत्र कार्यः अधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृ-
शाभावो घटत्वेऽस्तीति न व्यभिचार इत्यर्थकतया सामंजस्य केचित्तु यद्यन्नुत्तरतृतीयक्षणावृत्तिसंशयविषयो यः तदुत्तरतृतीयक्षणावृत्तिसंशयकोटित्वस्य ग्राहकप्रमावदाश्रय

अ·मि·टी·ग·
१०१

कत्वोभयाभावप्रामाण्यक इति सामान्यतो व्याप्त्यादरात् नैतस्य साध्यस्याप्रसिद्धिः विशिष्टाभावरूपेतस्य च उक्तोभयाभावघटितार्थकत्वासामंजस्यमित्याहुः अन्ये तु स्वपरस्येति
स्वहेतुः तत्त्वतत्त्वदस्येत्यर्थः प्रहीक्तेति स्वरत्तीपक्षणाहत्रि संशयसामग्री विशिष्टप्रामाण्याश्रयप्रवृत्येत्यर्थः यपदुत्तरत्र तृतीयपक्षेपित्र प्रामाण्यसंशयत्तघत्रिपरत्येति
यावत् तत्र चेति यदुत्तरत्र तृतीयपक्षणोऽर्थसंशयत्तदुत्तरत्र तृतीयपक्षणाइत्यर्थः विशिष्टाभावरूपसाध्यसत्त्वेनेति भावप्रधानो निर्देशः तथा चाभावरूपं साध्यं यस्य प्रकृतहेतोस्तत्त्व
विशिष्टव्याहृत्तंयतः अर्थस्य तत्त्वेनेत्यर्थः उक्तत्वेनेत्यधिकरणत्वेनेति पावदिति व्याख्यानेन दीधितिकृतानुसृततत्त्वतन्मिन्ये वयर्यवसानं च किं वेतत्र शोभनं स्वाश्रयात्मकतत्पदे
नव्याक्ति विशेषोपादानस्य मिश्रानुमतत्वेपद्यनुगुत्तरतृतीयपक्षणोऽन्यस्मिन्नपि धर्म्मिणि नार्थसंशयत्तद्यनुपादानेनैव रूपगुणाइत्यादिनाव प्रमाणस्य व्यभिचारस्य मुखेन वारण
संभवात् अप्रसापासेनूतत्तद्वारणाय कारणं तत्र अनुसरणविरोधात् तादृशसंशयः अन्यधर्म्मिकघटत्वसंशयप्रामाण्यसंशयजन्य इति येन तृतीयपक्षेण प्रामाण्यसंशयं विनासत्त्वा
दिति भावः न च वह्निं तरविशेष्यकप्रत्यक्षानुपगमेप्यवसायोत्तरतृतीयपक्षणो समूहालंबनरूपज्ञानधर्म्मिकप्रामाण्यसंशयात्मकत्वात् धर्म्मिकघटत्वसंशयासंभवे विज्ञान
धर्म्मिकघटत्वतदघटितप्रामाण्यकोटिकसमूहालंबनसंशयमादायघटत्वे व्यभिचारोदुर्वारइति वाच्यं साध्यहेत्वोः स्वपरस्यसमभिव्याहृतेपरत्वेनादृशव्यभिचारोवारणीय

श्रीराम
१०१

इत्याशयात् तज्ज्ञानस्य घटत्वानाश्रयतयातद्धाश्रयसमानाधिकरणसंशयाप्रसिद्ध्या स्वाश्रयसमानाधिकरणतदुत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयाघटितहेतोः न चासत्त्वेन व्यभिचारा
नवकाशात् ननु तथापि ज्ञानवृत्तिज्ञानगुणत्वादिरूपार्थस्य ज्ञानरूपैकसमूहालंबनात्मकप्रामाण्यसंशयकोटितासंभवात् तत्र व्यभिचारो दुर्वार एवेत्याशयेन प्रकृते ननु रूप
मिति द्वितीयपदे तावदुक्तसंशयमादाय व्यभिचारस्य दुर्वारतामाह अप्रामाण्यसंशये इति तादृशस्यैव गुणत्वसंशयस्य प्रामाण्यसंशयाजनकत्वादिति भावः ननु रूपमित्यादि द्वितीयं
यस्योभयपदे तु परतया द्वितीयपदे तु व्याख्यानंतरमेवायं पाठ इति केचित्तु वस्तुतो ननु घटं घटत्वेनेत्यादिनाशंकितस्य व्यभिचारस्योक्तरीत्या वारण एव तच्छंकाया फलितस्य न च तादृशा
नैवायं पाठ उचितः न च व्यासासेन द्वितीयपदे तु व्याख्यानं तत्र न च व्यासासे कृत्वाप्यर्थे व्यभिचारानवकाशात् इदानीं स्वाश्रये सतीत्यनुषंगे न यथाश्रुतहेतुपरिशंकासंगतेः न चे
तिन द्वित्यर्थः स्वाश्रयेति गुणत्ववतीत्यादि प्रामाण्याश्रये इत्यर्थः व्यभिचार इत्यर्थ गुणानुषज्यते आशयमनुद्धा पूर्ववद् शपि तृतीयक्षणे प्रामाण्यसंदेहो न संभवति इत्यभिमानेन शं
कृते स्वपदस्येति तादृशसंशयो हेतुद्वयघटकसंशयः अन्यत्पूर्ववद् शपि तृतीयक्षणे प्रामाण्यसंदेहो न संभवति इत्यभिमानेन शंकृते स्वपदस्येति तादृशसंशयो हेतुद्वयघट
कसंशयः अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयं तेन न व्यभिचारः आशयपत्वं समूहालंबनार्थसंशयमादाय व्यभिचारं प्रकाशयति समूहालंबनेति ज्ञानधर्मिकेति शेषः भावात् संभवात् सा

ध्येपूरणीयमिति तथा च स्वाश्रयेण रूपं गुणाद् इति व्यवसाये नैव प्रदर्शितसंशयविशेष्यज्ञाने गुणत्वस्याग्रहात्साध्यासत्त्वेन न व्यभिचार इति भावः साध्याप्रसिद्धिपरीहारः पूर्ववत् तस्यापि रूपादेरपि कदाचित् संशयविषयत्वादिति योजना रूपादिभावर्त्तनासंभवादिति शेषः सामान्यतः संशयनिवेशे कालान्तरीयसंशयमादायाव्याप्तेरिति भावः तृतीयपक्षमाहन्नीति त्वाश्रयोत्तर तृतीयपक्षमाहन्निति तत्समानाधिकरणत्वकोटिकसंशयविशेष्ये इत्यर्थः पूरणीयं साध्यं रूपं गुणाद् इति व्यवसायोत्तरं तृतीयपक्षमाहन्निज्ञानधर्म्मिकगुणत्वप्रामाण्यकोटिकसंशयविशेष्यज्ञाने तादृशव्यवसायेनाग्रहान्न तत्र व्यभिचारः रूपं गुणाद् इति व्यवसायस्य पूर्वं तृतीयपक्षोक्तकदाचिद्रूपे गुणत्वस्य संशयाज्ञद्विशेष्यरूपेण तेन व्यवसायेन सोत्तर तृतीयपक्षमाहद्विज्ञानादिधर्म्मिकसंशयकोटेर्गुणत्वस्य ग्रहणान्नाप्यव्यभिचार इत्युत्तरे तिज्ञानधर्म्मिकगुणत्वप्रामाण्यसंशयोत्तरं जातिरूपधर्म्मिकगुणत्वसंशयविशेष्यताया रूपे सत्त्वमादाय व्यभिचारस्य वारणाय तृतीयेति उक्तव्यवसायोत्तरं तृतीयक्षणजातस्य रूपे वा गुणहन्नित्वकोटिज्ञानादौ च गुणत्वकोटिमवगाहमानस्य संशयस्य विशेष्यताया गुणत्वेन व्यवसायविषये रूपे सत्त्वाद्व्यभिचारस्य वारणाय स्वकोटिकेति एतत्स्वपदसमभिव्याहृतपदं स्वकोटिकत्वविशिष्टज्ञानरूपितविशेष्यतायां निवेशनीयं तथा तादृशसंशयस्य ज्ञानादिधर्म्मिणो गुणत्वकोटिकत्वे भिन्नव्यभिचारः उत्तरं तृतीयपक्षमाहद्विशामाण्यसंशयविशेष्यज्ञाने धर्म्मिणि यावत्प्रामाण्याप्रथास्यतायाश्च प्रसिद्धावपि न क्षतिः

तादृशसंशयविशेष्ये धर्म्मिणि तस्याग्राहकत्वस्य साध्यत्वोपगमात् तादृशधर्म्मिविशेष्यतानिरूपितत्वानिष्ठप्रकारतानिरूपकप्रामाण्यस्य यत्किंचिद्विशेष्यकत्वस्यानर्थत्वात् ननु
यत्र पटत्वप्रकारकज्ञानव्यक्तौ तत्तृतीयक्षणे न घटत्ववतीत्यादेः संशयः तादृशप्रामाण्याग्रहे तद्धर्मिकैः स्वस्मिन्नेव परमते प्रामाण्यग्राहकत्वेनाप्तत्तीयक्षणावच्छिन्नप्रामाण्यसंशयविष
यव्यक्त्यंतरे प्रामाण्याग्राहकत्वेनासिद्धसाधनमिति चेन्न तादृशसंशयविशेष्यतावच्छेदकविशिष्टे स्वाग्राहकत्वस्य विवक्षणीयत्वात् तादृशसंशयाविषयघटत्वप्रकारकस्य व्यवसा
यस्य त्वया च तादृशसंशयविशेष्यतावच्छेदकघटत्वप्रकारकज्ञानत्वाविशिष्टे स्वस्मिन् न प्रामाण्याग्रहेणासिद्धसाधनानवकाशात् एवं सति व्यवसाये निर्द्धर्म्मितावच्छेदकप्रामाण्य
भानस्यानिरूपकत्वेपि न क्षतिः तादृशतज्ज्ञानस्य ग्रहस्यानुपयोगितया परेषामननुमतत्वात् अथ रूपत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण गुणत्वावगाहिव्यवसायानंतरं यत्र तत्सामाना
धिकरण्येन गुणत्वाभावं न तदवच्छेदेन गुणत्वमवगाहमानः संशयस्तत्र तद्विशेष्यतावच्छेदकरूपत्वविशिष्टे तेन व्यवसायेन गुणत्वग्रहाद्व्यभिचारः न च तादृशव्यवसायेन रूपत्व
विशिष्टे गुणत्वावगाहनेपि गुणत्ववतीत्यादिप्रामाण्याश्रयेण निर्द्धर्म्मितावच्छेदकगुणत्वप्रकारकव्यवसायेन संशयविशेष्यतावच्छेदकविशिष्टे गुणत्वाग्रहाद्गुणत्वे स्वाग्राह
कयत्किंचित्प्रामाण्याश्रयकत्वरूपसाध्यसत्त्वेन न व्यभिचार इति वाच्यं एवं सति विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नास्याश्रयग्राह्यमिलेनावृत्तेर्व्यवसामंजस्ये संशयांतवैयर्थ्यापातात्त्व

ब.मि.टी.ग.
१०३

त्कतो निर्द्धर्म्मितावच्छेदकज्ञानसाधारणं तद्वतीत्यादिप्रामाण्यं नैकं तद्घटकविशेष्यतायाश्चावच्छिन्नानवच्छिन्नभेदेन भेदात्स्वंनाधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानसाधारणा
मपि तन्नैकं विशेष्यतावच्छेदकादिभेदेन विशेष्यताभेदात् तथा च तद्वति तत्प्रकारकत्वाश्रययावज्ज्ञानत्वस्य साध्यत्वे घटत्ववति तत्प्रकारकत्वादेरेकव्यक्तेरसम्भवेन ताद
शापरव्यक्तेरपहगास्मत्परेषामप्यनुमततया सिद्धसाधनमिति तादृशातत्प्रामाण्यव्यक्तिरूपपक्षे विशेष्यत्वं तद्धर्म्माश्रययावज्ज्ञानत्वं साधनीयमिति न सिद्धसाधनं तथा
च निर्द्धर्म्मितावच्छेदकज्ञानेन संशयधर्म्मितावच्छेदकविशिष्टेगुणत्वादेर्थ्यस्याग्रहेपि रूपत्वाद्यवच्छिन्नधर्म्मिकगुणत्वादिज्ञानीयप्रामाण्यव्यक्तीनामाश्रये तादृशया
वज्ज्ञाने तत्कसंशयधर्म्मितावच्छेदकविशिष्टगुणत्वादिग्रहाद्व्यभिचारो दुर्वार एव एतेन रूपादिनिष्ठव्यक्तित्वादिरूपयादृशधर्म्मावच्छिन्नेन गुणत्वादिसंशयस्तद्धर्म्मा
वच्छिन्नधर्म्मिकगुणत्वादिज्ञानेन स्वकोटिकसंशयविशेष्यतावच्छेदकविशिष्टगुणत्वादेरग्रहात्तु व्यभिचार इत्यपि प्रत्युक्तमिति चेन्न स्वविरुद्धकोट्यवच्छेदकतया स्व
कोटिकतृतीयक्षणहानि संशये भासमानं यत्तत्कोटिधर्म्मितावच्छेदकं तद्विशिष्टे पक्षीकृतप्रामाण्याश्रययत्किंचिद्व्याप्यत्वस्य विवक्षणादुक्तव्यभिचारस्य वारणी
यत्वान्न गुणत्वाग्रहेणेति विषय इति शेषः स्वकोटिकेत्यत्र समभिव्याहृतस्वपदार्थाननुगमेऽपि शब्दानुगमान्न दोष इत्यभिमानेन तद्दोषमुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह स्वार्थ

श्री राम.
१०३

इति यत्तु तत्तत्पक्षकहेतुत्रिप्रामाण्यसंशयविशेष्य इति विवक्षया न स्वरूपाननुगमनिबंधनो दोष इति तन्न स्वरूपं गुणाइति ज्ञानस्य तत्तत्पक्षकहेतुत्रिकं न प्रमानवा स्वरूपं गुणो न वेति संशयमादाय व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् अन्यधर्मिकगुणत्वव्यवसायेन गुणत्ववती सादेशप्रयेण ज्ञाने गुणत्वावग्रहात् साध्यसत्त्वस्य प्रागेव निश्चितत्वात् तत्तत्पक्षकहेतुत्रिसंशयकोटितावत्प्रामाण्यस्वविशेष्यतेत्याशयेण नगम्यते इति यपोक्तं यस्य पदमत्र समभिव्याहृततत्तत्पक्षकहेतुत्रिसंशयपदं तत्र तत्तत्पक्षकहेतौ स्वसानुपादाने साध्यस्य स्वपदेन संशयांतरस्याप्युपादानसंभवात् अर्थे व्यभिचारो दुर्वार इत्याशंकते न चेति हेतोरेवेति हेतुघटकसंशयस्येवेत्यर्थः स्वपदवाच्यत्वेनेति विशेष्य इति साध्य इति साध्यस्य स्वपदवाच्यत्वेनेत्यर्थः अत्र चैतत्स्थ्याता स्वघटकं यश्यतीसादेशस्वपदस्य चैत्राद्यबोधकताया अनुभविकत्वात् स्वपदस्य साक्षात्स्वरमात्रस्वार्थविशेष्यरूपसमभिव्याहृत एव शक्तिः प्रकृतहेतुघटकहेतुसंशयो न तादृश इति साध्यस्य स्वपदेनासौ बोधयितुं न शक्यत इत्यस्ति दूषणामवशिष्टं बोध्यं न च चैत्रेण स्वपुत्रो दृश्यते इत्यादिनस्थैत्रपुत्रेस्थैत्रकर्तृकदर्शनविषय इति प्रतीत्या न स्वपदस्योक्तव्युत्पत्तिविरह इति वाच्यं तदनुरोधेन प्रधानक्रियाविशेषणीकारकेणैव स्वार्थान्वयेतरोपगमात् चैत्रेणादृश्यमानः स्वपुत्रो मैत्रेणादृश्यत इत्यत्र चैत्रस्य स्वपदार्थप्रतीतेः प्रधानत्वं क्रियाविशेषणां अन्यत्तु हेतुघटकसंशयविशेष्येणागत्यत इति प्रयोगाशयेनेदं स्वपदे स्वत्रे स्वहेतुमत्त्वं पक्षे हेतुघटकेतिपद

मित्यर्थ इति व्याचक्रिरे तद्दूषयति हेतुपदस्य समभिव्याहृतहेतुमात्रबोधकत्वयुक्तत्वविरहे साध्यव्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् समभिव्याहृतयुक्तत्वे सम्यासंगतिः अर्थे व्यभिचार्ये चेत्यगुणा
त्वादिरूपेऽर्थे हेतोर्व्यभिचारस्य निरासकमित्यर्थः रूपगुणा इति व्यवसायविशेषस्योक्तविशेषणेन व्यावृत्तेरिति भावः तादूप्यलाभार्थं संशये तृतीयस्मरणावृत्तित्वलाभार्थं तद्विशेषणाउ
पादेयमेवेत्यग्रिमेणान्वयः व्यभिचारवारणाय पर्यवसन्ने व्यभिचारवारकसाध्यविशेषणालाभसंपादकतया व्यभिचारवारणफलकं विशिष्याविविशेषणाशङ्के नापि साध्यनिर्देश
संभवादिति हेतुविशेषणावैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वादिति शेषः उक्तगतिः उक्तरीत्या वैयर्थ्यपरिहारः नानुमानोपयोगिनसांप्रघटकं हेतुव्यर्थविशेषणतायाः हेतुघटकस्य उक्तविशेषणा
रूपांशवैयर्थ्यस्य दुरुद्धरत्वादिति तत्तृतीयस्मरणावृत्तिसंशयरूपस्य पदार्थघटितसाध्यव्यभिचारवारकत्वादिति भावः क्वचित्साधनुमन्यामाह इत्यग्रिमपाठस्य शमाप्तिकृते अत्र भ्रम
इत्यत्रस्यपावस्थले अत्रवदंतीति भावः स्वाश्रयाभिवर्त्तनीयेति प्रकृतप्रामाण्याश्रयाप्रतिवध्येत्यर्थः पक्षीकृतप्रामाण्ये प्रमात्वे स्वाश्रयानिवर्त्तनीयस्वकोटिकसंशयविशेष्यव्यवसा
याशे स्वाश्रयग्राह्यत्वमेवेति न तदभावसाधनमिति स्वचपि तु तृतीयवृत्तिप्रामाण्यसंशयस्यापि व्यवसायनिवर्त्यत्वमाह अस्ति चेति भवति चेत्यर्थः स्वगोचरो व्यवसायविशेष्यकः
प्रामाण्यसंशयः स्वाश्रयाप्रतिवध्यो भवतीत्यर्थः प्राक् स्वाश्रयसत्त्वेऽपि तदुत्पत्तेरानुभविकत्वादिति भावः हेतुविशेषणस्य सार्थक्याय प्रामाण्यसंशयाद्भिन्नार्थस्य संशयस्यापि तथात्वमाह

श्रीराम
१०४
श्रीराम०

हेतदाहितार्थसंशयस्येतिमावतैवकृतस्तत्साध्यकमित्याकांक्षायामाह तथाचेतिज्ञानइतिप्रमाणंसंशयविशेष्यइत्यादिः गुणत्वात्वाहितोति अनेनगुणत्वेसाध्यसत्वव्यभिचाराभाव
प्रयोजकंदर्शितंतदनिवर्त्तेतिज्ञाश्रयाप्रतिवध्येत्यर्थः एतत्द्वितीयसंशयविशेषणतांस्वार्थेइदंत्वादिविशिष्टघटत्वादियाहित्ता — नेनेसत्तुअंगेणत्वपः इत्यादीत्यादिनाद्वितीयहेतुविशे
षणापरिग्रहः अन्यथाव्यभिचारानुद्धारादितियद्यपिहेतौतादृशविशेषणताप्रवेशेपिनोक्तव्यभिचारवारकांशकांपदत्वाद्धेतौतृतीयहेतौहृत्पटादिधर्म्मिकसंशयकोटितयाहेतुसत्ता
त्स्वाश्रयानिवर्त्तनीयप्रामाण्यसंशयाहितसंशयविशेष्येस्वाश्रयग्राह्यत्वयासाध्यासत्वाच्चहेतुघटकोयःसंशयस्तद्दलसंशयमादायसाध्यविघटनस्यदुर्वारत्वात्तथापिघटत्वादिस्व
पुरोवर्त्तिनिष्ठविशेष्यताविशेषादिघटितप्रामाण्यरूपपक्षेपुरोवर्त्तिविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नधर्म्मिताघटत्वादिमतितत्प्रकारकत्वादिनापक्षीकृतत्वेतत्प्रामाण्याप
श्रयणावज्ञाप्यत्वंसाधनीयंतत्रतत्प्रामाण्याश्रयनिवर्त्त्यत्वहेतुद्वयःतृतीयलक्षणवृत्तिसंशयतद्रूपावच्छिन्नधर्म्मितातेनरूपेणकोटित्वंहेतुस्तादृशसंशयेयादृशरूपावच्छिन्नधर्म्मितायादृ
शरूपेणयाकोटिःसातद्रूपावच्छिन्नधर्म्मितातद्रूपेणतत्तत्प्रामाण्याश्रययावज्ज्ञानेतिसामान्यतोव्याप्तिःस्थितिस्मरणावधिकतृतीयजन्मनोऽर्थसंशयस्यप्रामाण्यसंशयजन्यतयाप्रा
माण्यसंशयानन्तरंउत्पन्नस्यार्थसंशयस्यवारणायतृतीयलक्षणवर्त्तित्वंसंशयविशेषणविशेषणमित्यत्रतात्पर्य्यफलतःस्वाश्रयानिवर्त्तनीयसंशयविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नेस्वाश्र

पयात्यत्वरूपप्रामाण्यएवपर्यवसानात् स्वाश्रयानिवर्त्तनीयसंशयविशेष्येन स्वाश्रयप्रामाण्यमितिसाध्यमितिलिखनाविरोधः अत्र च धर्मिज्ञानात्मकसमूहालंबनव्यवसायानंतरो
त्पन्नकोट्युपस्थितिजन्यव्यवसायस्थितिक्षणावधिकतृतीयक्षणाजन्यानां संशयमादायार्थव्यभिचारोदुर्वारः तस्यप्रामाण्यसंशयाजन्यतयाऽर्थनिश्चयानिवर्त्यत्वात् यदि चार्थनि
श्चयाव्यवहितोत्पन्नार्थसंशय एव प्रामाण्यसंशयो हेतुरिति नोक्तार्थसंशयः प्रामाण्यसंशयानंतरं जातेपि तज्जन्य इति स्वाश्रयानिवर्त्तनीयश्चेदुच्यते तदा व्यवसायस्थितिक्षणा
वधिकतृतीयक्षणाजातप्रामाण्यसंशयानंतरोत्पन्नोप्यर्थे संशयः स्वतन्त्रप्रामाण्यसंशयजन्य इति स्वाश्रयानिवर्त्तनीय एव वारणीय इति तृतीयक्षणावृत्तित्वमनर्थकं परिचयतृतीयक्षणो
जन्यावधिक एव विवक्षिते तथा सति च नोक्तव्यवसायनाशोत्पन्नज्ञातार्थसंशयमादायव्यभिचारावकाश इत्युक्ते तदाश्रयानिवर्त्यत्वविशेषणमनर्थकं स्थितिक्षणावधिकतृतीयक्ष
णावृत्तिसंशयमादायप्रदर्शितायास्तद्व्याप्तेरसंगतेः एवं व्यवसायोत्पत्तिद्वितीयक्षणोपिकथंचित्तत्प्रामाण्यसंशयात् तदनंतरोत्पन्नार्थसंशयमादायव्यभिचारवारणमशक्यं तत्तृती
यक्षणावृत्तित्वात् स्वाश्रयाप्रतिबध्यत्वाच्च यदि च तृतीयपदं प्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टस्वाश्रयक्षणानंतरक्षणपरमिति न व्यभिचार इत्युच्यते तदा स्वाश्रयानिवर्त्यत्वं स्वतन्त्रमेव व्या
वर्त्तकं अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टार्थनिश्चयरूपप्रतिबंधकसमवधानक्षणाजन्यमनोऽर्थनिश्चयप्रतिबध्यत्वाप्रसक्त्या व्यावर्त्यायोगादित्यनुपपत्तिरिति मूलस्य तृतीयपदादेन वि

वह्नितोऽप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टस्याश्रयप्रसक्तानंतरंहस्यतारत्वस्वाश्रयानिवर्त्तनीयेत्यनेनविवक्षितःनतुस्वाश्रयानिवर्त्तत्वंरतीपक्षताहनित्वंचरमपविशेषणतामालोककाणभि
मतमितिसारंद्वितीयपदेतोस्वाश्रयेसतीत्यस्यानुषंगमंतरेणोक्तव्यावृत्त्यास्वर्पेथाक्कतोपरिशंकतेयद्यपीतिअत्रार्थेसंशयइतिअर्थतादृशसंशयकोटिभूतेविवक्षितमितितथाचा
र्थेऽर्थनिश्चयकालीनप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयविषयेनतद्विषयत्वरूपहेतुसत्त्वानुव्यभिचारइतिभावःयत्रार्थेप्रामाण्यसंशयाधीनःसंशयोनकदापितत्रव्यभिचारवारणाययो
ग्यतांनिवेशयतिसंशयविषयत्वेहितिअसंशयविषयीभूतेऽप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयविषयेनव्यभिचारइतिनचयथार्थेऽप्रामाण्यसंशयाधीनेनैवसंशयस्तत्रचप्रकृताप्रा
माण्यसंशयजन्यसंशयस्याप्रसिद्ध्याहेतुप्रसिद्धेर्नव्यभिचारप्रसक्तिःकिंतुतत्प्रामाण्यपक्षहेतुप्रसिद्धिरेवप्रसज्यतेहेतुप्रसिद्धिनिरासायप्रकृताप्रामाण्यपर्य्यंताविवक्षणेऽप्रामाण्येऽप्रा
माण्यज्ञानीयप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयविषयत्वसत्त्वेनहेत्वसिद्धिःस्यादितिप्रकृतप्रामाण्यसंशयस्यावश्यंविवक्षणीयत्वादितिवाच्यंघटाभाववतीत्यादिसामान्याभावघटितप्रकृतप्रा
माण्यविरोधिभ्रमत्वकोटिकसंशयात्घटादिविशेषेसंशयाप्रसिद्ध्यातादृशसंशयविषयेघटादिविशेषेणतद्व्यक्तिघटितप्रामाण्याश्रयप्रयोज्यज्ञानविषयेव्यभिचारस्यासंगतेःस्वप्रामाण्य
पदस्यभ्रमत्वप्रमात्वाभावयोरेकतरमात्रपरत्वेयत्रप्रमात्वाभावसंशयादेर्यत्रचाभ्रमत्वसंशयादेरर्थेसंशयस्तत्रसर्वत्रहेतुप्रसिद्धिर्नसंभवतीतितत्पदस्योभयपरतामाहाऽप्रामा

प्र॰मि॰टी॰ग॰
१०६

ण्यत्विति प्रामाण्यानां विशिष्य पक्षत्वात् प्रामाण्यविरोधित्वेन द्वयोरनुगमो विष्फलः पक्षार्थस्य कदाचिदुभयत्वसंशयात्कदाचिच्च प्रमात्वाभावसंशयात्तत्संशयपक्षतद्घटितप्रामा-
ण्यपक्षकेऽपि एकतरमात्रनिवेशादप्युपपत्तेः नच यत्रासासादेकतरः संशयजन्यसंशयविषयतयैवार्थव्यभिचारवारणान्न परं तु यत्र यत्संशयादेरर्थसंशयपक्षतत्र प्रामाण्यविरो-
धित्वप्रामाण्यपक्षे वा प्रामाण्यपदं यत्रोभयसंशयादेरर्थसंशयपक्षतत्रैकतरपरमित्यवधेयं प्रामाण्यघटितभ्रमत्वादिसंशयजन्यसंशयविषयत्वस्य प्रामाण्ये सत्वादसिद्धिं मिवादि-
कीर्णत्वाद्वा हतदप्रीतिहेतुत्वेनेत्यंत असिद्धिविरहे हेतुः संशयविषयत्वेऽसंतमसिद्धिप्रसंजकं यज्ज्ञानधर्म्मिकप्रामाण्यसंशयाहितोऽर्थसंशयः कदापि न जातः तज्ज्ञानधर्म्मिक-
प्रामाण्यसंशयाहितसंशयोऽप्रसिद्ध्यात् ज्ञानप्रामाण्यपक्षकसाधनाप्रसिद्धिरित्याशंकां निराकरोति नचेत्यादिना ज्ञानांतरे तज्ज्ञानसमानाकारत्वज्ञानांतरे प्रसिद्धिरिति अर्थसंश-
यजनकतज्ज्ञानीयप्रामाण्यकोटिकसंशयस्येत्यादिः ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदादेकव्यक्तिनिष्ठप्रामाण्यस्य व्यक्तौ संशयादर्थसंशयो न प्रसिद्ध्यतीत्याशंकां निराकरोति त-
स्यैकत्वादिति समानाकारज्ञातताप्रामाण्यस्याभेदादित्यर्थः न चैवमपि यद्धर्म्मीदिघटितप्रामाण्यस्य कदाचिदपि ज्ञाने न संशयः तत्संशयाद्वा कदापि नार्थसंशयपक्षतद्धर्म्मीदिघ-
टितपक्षकानुमाने हेतुप्रसिद्धिर्दुर्वारैवेत्याशंकां संशयाघटितां पारिभाविकसंशयपदोपात्तां निर्वक्ति योग्यतां चेति अर्थस्योक्तसंशययोग्यतात्वित्यर्थः प्रामाण्यप्रयोज्यविषयत्वे

श्रीराम॰
१०६

नेति प्रकृतप्रामाण्यग्रहयावज्ज्ञानविषयतयाने पाक्षिकसिद्धत्वेनेत्यर्थः यथाश्रुते प्रामाण्ये हेत्वसिद्धेः न च फलानुपधानस्थले इत्यादिपाठे प्रामाण्यं त्वित्यादि फक्किका पूर्वं क्वचित्तु लुप्तितादृशश्च पाठः प्रामादिकः पारिभाषिकोक्तयोग्यतायां विवक्षितायाम् प्रामाण्यसंशयस्य हेतुघटकतयास्य प्रामाण्यपदस्य एकतरपरत्वे प्रामाण्यविशेषपक्षके हेत्वप्रसिद्ध्यादिशंकायामाह न च गौरवेणाप्रामाण्यं त्वित्यादि फक्किकानुत्थितेः एवमिति उक्तपारिभाषिकयोग्यताविवक्षणाइत्यर्थः पक्षविशेषणत्वं अनभ्यासदशापन्नेत्येवंरूपं ज्ञानादेयमिति सर्वत्रैव प्रामाण्ये तादृशयोग्यताविवक्षितत्वेन भागासिद्धेरनवकाशादिति भावः स्वयमेव तादृशविशेषणाप्रवेशाय एव पूर्वहेतोः पूर्वहेतुतः विशेषः अस्य हेतोरिति शेषः तथा च तादृशलाघवायैव तद्धेत्वनुसरणमिति भावः प्रथमहेतुपक्षे यत्तादृशविशेषणफलं तदेव द्वितीयहेतोरपीति पक्षद्वयस्यैव तत्र सार्थकमित्याह वस्तुतस्त्विति प्रथमकल्पेपि प्रथमहे प्रथमहेतुपक्षेपि न भागासिद्धिपरीहारायेति प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वरूपेणानुगतरूपेणनाना प्रामाण्यपक्षतायामेव प्रामाण्यविशेषेणतादृशरूपाक्रान्ते भागासिद्धिप्रसक्तिः सेवत्र प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रययावद्व्याप्यतायाः क्वचिदप्यसत्वेन विशिष्य प्रामाण्यव्यक्तीनामेव साध्यस्य स्वपदेन उपादेयतयाननुगतरूपस्य पक्षतावच्छेदकत्वेप्यंशतो बाधभयेन पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण स्वतस्त्वाभावस्य साधनीयतया पक्षानुगमवैयर्थ्यात् ननु घटादिमति घटत्वादिप्रकारकत्वमपि

वेदनभ्यासकालीनज्ञानयोर्भिंन्नतद्दामाद्रूप्येण पक्षत्वेऽप्यभ्यासदशापन्नज्ञानीयघटत्वादिमतीत्यादिप्रामाण्ये भागासिद्धिः प्रसज्यत एव इत्याशंकां निराकरोति घटत्ववतीति इत्यादज्ञानमात्रसाधारणतया सकलघटादिप्रकारकसाधारणप्रामाण्यसाधारणतयाऽनभ्यासदशापन्नघटज्ञानस्य तादृशघटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य संशयविषयत्तया घटत्ववतिघटत्वप्रकास्त्वादिसंशयविशेष्यतया प्रामाण्यमात्रे विशेषरूपात्मकपक्षतावच्छेदकाक्रान्ताशेषव्यक्तौ संशयात्संशयगर्भहेतुसत्वात् एकैकव्यक्तौरेव पक्षतावच्छेदकाक्रांतत्वान्नदाक्रांतायामेकव्यक्तौ सत्वेनैव तादृशाशेषव्यक्तिसत्वनिर्वाहादिति भावः इदमापाततः घटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादीनामपि विशेष्यतात्वावच्छेदकभेदभिन्नविशेष्यताघटिततत्वेन भेदात् साध्ये घटत्ववतिघटप्रकारकत्वसाधकंनुगतरूपावच्छिन्नस्य स्वपदेनोपादानं न संभवति कुत्रापि तन्त्रया वन्नदाश्रयग्राह्यत्वस्य सत्वान्नस्भावसाधने सिद्धसाधनात्तथा च तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नस्यैव तादृशस्वपदार्थतया तादृशस्यैव पक्षत्वं तथापि पक्षसंकोचो न संभवति इति ध्येयं ।तर्हि किं तादृशविशेषणानामफलमित्यत आह किं चेति प्रामाण्यमात्रपक्षत्व इति सकलप्रामाण्यानां विशिष्यपक्षत्व इत्यर्थः बाधवारणायेति योगिज्ञानादिमात्रविषयांकुरविशेषादिक्षार्थघटितप्रामाण्ये यावत् स्वाश्रयग्राह्यत्वबाधवारणायेत्यर्थः विशिष्टाभावोप्रयत्तपइति स्वाश्रयोत्तरत्तीयस्यग्राहज्ञिसंशयविषयत्वविशिष्टयावत्स्वाश्रयग्राह्यतायाश्चभावस्य विशेषणाभावेनोक्तप्रामाण्यसाधारण

स्यसाध्यतायालाभाभावेत्यर्थः विशेषणांशपक्षेऽनभ्यासदशायन्नत्वकथनं न च योगिनामीश्वरस्य च संशयाभावेन तादृशप्रामाण्याश्रययोगिज्ञानाद्युत्तरततीयक्षणावृत्तिसंशया
प्रसिद्धिरितिवाच्यं उत्तरततीये न तु सामानाधिकरण्यप्रवेशो योगिज्ञानाद्यधिकरणक्षणोत्तरततीयक्षणेऽस्मदादेरेवघटादिसंशयस्य प्रसिद्धेर्दुर्ग्रहावेव तादृशसंशयवि
षयत्वविशिष्टस्य उक्तप्रामाण्याश्रययोगिज्ञानादिसकलयात्यत्वस्य प्रसिद्ध्या तदभावरूपसाध्यस्य विशेषणाभावाघटितस्य तादृशसंशयाविषये अस्माद्यज्ञेपार्थप्रसिद्धेः न च स्वा
श्रयसामानाधिकरण्यस्य संशयाविशेषणत्वे योगिज्ञानादिव्यधिकरणास्मदादिसंशयविषयतामादाय उक्तप्रामाण्ये विशिष्टसत्त्वनिपय्यवादमिति संभवति अस्मदाद्यज्ञेयप
दार्थघटितप्रामाण्यस्य कोट्यनुपस्थितस्यास्मदादिसंशयविषयत्वायोगात् घटत्ववतीसादिप्रामाण्ये च विशेष्यशून्ये स्वाश्रयसमानाधिकरणततीयक्षणावृत्तिसंशयविषयं
त्ववत् स्वाश्रयव्यधिकरणतादृशसंशयविषयत्वमपि न विशिष्टाभावरूपसाध्यविघटकमिति तत्र प्रामाण्यपक्षकानुमानेऽपि सामानाधिकरण्यप्रवेशः न च योगिज्ञाना
दिमात्रवृत्तिप्रामाण्ये उक्तरीत्या बाधपरीहारेऽपि हेत्वसिद्धेर्दुर्वारतया तत्स्वपक्षस्य बहिर्भावस्यावश्यक इति यथाश्रुतसाध्यस्यैव साध्यकतयाऽनभ्यासे तस्य स्ववैयर्थ्यदुर्वारमिति
वाच्यं तत्प्रामाण्ये उक्तहेत्वसिद्धावपि हेत्वन्तरस्यैव विशिष्टाभावरूपसाध्यसाधनीयत्वात् तथैव प्रकृतहेतुकानुमाने घटत्ववतीसादेवपेक्षतया तत्र यथाश्रुतसाध्यमेव

साधिति उक्तविशेषणवैयर्थ्यं हि दुर्वारमिति वाच्यं सर्वत्र साध्ये संभवे तत्सदिसागानौचित्स्मिसाशयात् एतत्तत्सर्वमापाततः यो मिज्ञानादिमात्र इत्निप्रामाण्यस्य परमतासिद्धतया स्व
मते तस्य पावतं स्वाश्रयग्राह्यतयाच विवादाविषयतया तत्पक्षकानुमानायोगात् विशिष्टपक्षेत्वनभ्याससेसादेर्बाधवारकतयाप्यसंभवादिति अत एवेति अनभ्यासेसादे
र्भागासिद्धिवारकतायोगादेवेत्यर्थः न पक्षविशेषणतयेति किंतर्हि हेतुर्यावतिवर्न्नते तावत एव पक्षस्तत्त्वमभिमतमितिमकवंदंधत्ता अभ्यासदशापन्नस्वपायंधत्तावाख्यानादिति
भावः अत एवेति योग्यताविवक्षणादेवेत्यर्थः अर्थविश्लेषइति घटविशेषादिरूपपदर्थघटितप्रामाण्यविरोधितोऽप्रामाण्यस्वाश्रयतृतीयक्षणेऽन्नसंशयः अपितन्मधया
दिरूपार्थघटितप्रामाण्याश्रयततीयक्षणे तत्संशयादन्यघटादिरूपार्थसंशयइत्यर्थः व्यभिचारवारणायेति अप्रामाण्यसंशयानंतरकालांतरेजातस्यापि तादृशार्थसंश
यस्य प्रामाण्यसंशयाजन्यतयाऽप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयाविषयत्वस्य तत्रार्थव्यभिचारवारणायेत्यर्थः संशयपूर्वेति अप्रामाण्यसंशयपूर्वोऽर्थः साध्यविशेषणं प्रक्षिप्ये
ति यद्यपि तादृशस्थलेऽप्रामाण्यसंशयपूर्वत्रतीयक्षणावच्छिन्नप्रामाण्याश्रयमतात् तादृशक्षणेस्वाश्रयग्राह्यतया प्रसिद्ध्यातदभावरूपसाध्याप्रसिद्धिस्तथापि तादृशक्षणादृ
त्तिस्वग्राहकलोभयाभाववत्त्वं तत्प्रकृतप्रामाण्याश्रयकरूपसाध्यविवक्षणाननसाध्याप्रसिद्धिर्नवाव्यभिचारः तद्यघटादिग्राहके सर्वत्र व्यवसाये तदघटितप्रामाण्यविरोधिक

संशयपूर्ववर्त्तितृतीयक्षणावृत्तित्वाभावेन तत्रोपदर्शितोभयाभावघटितसाध्यसत्त्वात्तन्नैवमपि पदघटादिव्यक्तिघटितप्रामाण्यविरोधिनोऽप्रामाण्यस्य तदाश्रयतृतीयक्षणे संशयः प्रसिद्धः परं तु ततो न तत्संशयः तत्र घटादौ व्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यं यादृशप्रामाण्यविरोधिकोटिकसंशयात्प्रसिद्धिस्तस्यैवाप्रामाण्यपक्षकानुपगमात् संशयोपक्षापकाप्रामाण्यसंशयपूर्ववर्त्तितृतीयक्षण एव वा विवक्षणीयः यथाश्रुतहेतावादरः योग्यत्वागर्भहेतावादरः सोऽपि न इति योग्यताविवक्षयैव सकलधर्मिपक्षकाप्रामाण्यसंशयपूर्ववर्त्तितृतीयक्षण एव वा विवक्षणीयः यथाश्रुतहेतावादरः योग्यत्वागर्भहेतावादरः सोऽपि न इति योग्यताविवक्षयैव सकलप्रामाण्यपक्षत्वासंभवादिति भावः अत्रैव च पंक्तिसारादिपाठः क्वचित्पुस्तके तिष्ठति दीधितिकृतापि द्वितीयहेतुव्याख्यावसर एव केचित्तु साहित्यानापत्तेर्व्याख्यानमनुपपन्नं स्वपक्षे हेतो संशयपदेन संशयान्तर्भावेन विवक्षणीय इति प्रामाण्यसंशयाजन्यसंशये स्वस्वसामान्यार्थकस्य प्रामाण्याप्रामाण्यमात्रकोटिकसंशयपदस्य विशेषार्थपरत्वसंभवादिति भावः यत्र प्रामाण्येन प्रामाण्याप्रामाण्यमात्रकोटिकसंशयकोटित्वं तत्र हेत्वसिद्धिशंकां निराकरोति अत्र त इति ईदृशहेतुव्याख्याप्रयुक्तासिद्धिवारणानुरोधादित्यर्थः साध्ये साध्यवत्त्वेनानुमेये पक्ष इति यावत् स्वपदार्थस्य स्वस्य पक्षस्य पत्तपदं बाधकशङ्कः अनभ्यासेसादिरूपः तदर्थत्वात् तेन विवक्षितत्वात् उक्तरीत्या उक्तहेतुविवक्षया व्यभिचारनिरासात् अर्थे प्रामाण्यादिमात्रकोटिकसंशयकोटित्वासंभवे व्यभि

चारवारणासंभवात् विशेषणायासेन उक्तसाध्यविशेषणांशे पक्षे पामासेन वयं त्विसादिपाठः कास्मिक इति बहवः ननु मूले विवादपदमित्याद्यनुमानं त्रिभिर्भट्टमिश्राभ्यां वा विवा
देतत्त्रग्राहकपदं तत्र सहस्रसामग्रीपरं भट्टमतासंग्रहाद्गतो ज्ञानसामग्रीमात्रपरं वाच्यं तथा च सति ज्ञानपदास्ये घटितप्रामाण्यग्राहकशाद्यादिसामग्र्याश्चाप्यन्तर्भावाज्ज्ञानत्ववि
शिष्टग्राहकत्वविवक्षया ज्ञानत्वे प्रतियोगित्वप्रसिद्धिसंभवेपि सिद्धसाधनं दुर्वारमित्यत आह विप्रतिपत्ताविति पद्यायादृशं साध्यं विधिरूपं तद्वज्ज्ञानज्ञानग्राहकप्रयोजकप्रयुक्तवि
षयग्राहकताकत्वरूपसामग्रीविशेषणाघटितं मूले एतत्प्रामाण्यसंशयपूर्वकालीनेति एतज्ज्ञानधर्मिकप्रामाण्यसंशयपूर्वकालीनेत्यर्थकं एतादृशानिश्चयपविशेषणोपादा
नं तु प्रामाण्यनुमित्यादिव्याख्यानतया बाधवारणाय तत्र अव्यवहितपूर्वसाधारणपूर्वत्वनिवेशे तद्दोषतादवस्थ्यं तज्ज्ञानधर्मिकप्रामाण्यानुमित्यादेरपि स्वनाशोत्तरतद्धर्मिक
प्रामाण्यसंशयपूर्वकालीनत्वात् अतः पूर्वपदं पूर्ववर्तीत्यपरतया व्याचष्टे पूर्वेति पूर्वकालीनत्वे चेत्याह प्राक्क्षणोत्पन्नत्वं अन्यथा प्रामाण्यानुमित्यादेना प्राक्क्षणानंतरोत्पन्नप्रामाण्य
संशयपूर्ववर्त्तीयक्षणो प्रामाण्यानुमित्यादिस्थितावपि न बाधः वर्त्तीपदं वा अव्यवहितार्थकं प्रामाण्यसंशयाव्यवहितोत्तरकालीनतदनुमित्यादिव्याख्यानतया बाधवारणाय पूर्व
त्वनिवेशः प्रामाण्यसंशयपूर्ववर्त्तीयक्षणोत्पन्नानुव्यवसायस्याल्पघटत्वतत्प्रकारकत्वादेरेतद्व्यवहितोत्तरसंदिह्यमाने व्यभिचारवारणाय हेतौ स्वनिश्चयानंतरमित्यनंतरं प्रत्य

ति तृतीयेति यद्यपि तत्प्रकारकत्वानवगाहिज्ञाननिष्ठव्याप्याव्यवहितोत्तरक्षणगततत्प्रकारकत्वादेरपि ज्ञाने संदेहान्न तद्धेतौ व्यभिचार एवमपि न शक्यते वारयितुं तथापि प्रामाण्यसं
शयाव्यवहितपूर्वकालीनः परामृष्टपंगतप्रामाण्यावगाहिताक्रान्तिस्थव्यक्तीर्विशिष्योपादाय तत्तद्व्यवसायांशे तत्तद्व्यक्त्यग्राह्यत्वं तत्तद्व्यक्त्यव्यवहितोत्तरक्षणगततद्व्यवसायोवे
संदिग्धप्रामाण्यत्वे हेतुः व्याप्ति– विशेषतः यत्रिस्वपाव्यवहितोत्तरयत्तपत्तसंदिग्धत्वे इति सामान्यतो वाग्राह्यत्वसत्त्वतास्पर्षं मूले प्रामाण्यमात्रपरत्वादिति केनाप्यनुगतरूपेणा
सकलप्रामाण्यपरत्वादित्यर्थः तदा स्वपाग्राह्यत्वे प्रामाण्यस्य साविषयत्वे गुरुत्वाच्च मंविवादशायां साध्य इति दोषः बाध इति यद्यपि प्रमेयमात्र एव प्रमात्वाद्यग्राह्यत्वसत्त्वा
त्साध्याप्रसिद्धिरेव न तु बाधः तथापि प्रतियोग्युपरागेणाभावे साध्ये पक्षे प्रतियोगिमत्त्वमेव बाधः स च साध्याप्रसिद्धावप्यविकल इति न दोषः बाधः प्रसिद्धिबाधः साध्याप्र
सिद्धिरितियावदित्यपि वदन्ति समभिव्याहृतपरत्वादिति यदा यत्र प्रामाण्ये साध्यसत्त्वे प्रतियाद्यते तदानीन्तनपरत्वादित्यर्थः अन्यथेत्यादिपदेन सर्वप्रतिपादयितुंश
क्यत इत्यतोऽनुगतरूपेणानतस्य सर्वबोधकत्वे स्वतः परतो वेति संशयो न स्यादित्यग्रिमेणान्वयः प्रामाण्यं स्वतः परत एव वा प्रयुज्यत इत्याकारकः संशयो न स्यादिति तदर्थः
स्वपरपदार्थतावच्छेदकाविरोधेन कोटिबोधकतत्तत्पदार्थस्याविरोधादिति भावः स्वविरोधमेव दर्शयति स्वस्यापि परत्वात् स्वत्वादिति स्वपदार्थस्यापि परपदार्थत्वा

तपरपदार्थस्यापि स्वपदार्थत्वादित्यर्थः आलोके तत्त्वं परत्वं तदन्यत्वं स्वत्वमिति विपर्यासे न योजना एवमेतत्त्वं स्वत्वं तदन्यत्वं परत्वमित्यपि बोध्यं कोप्यविशेषादिति तदेतद्दोः
परोक्षापरोक्षत्वाविशेषादिति भावः परोक्षमपि कदाचित्कस्यचिदपरोक्षमिति तत्त्वेन तत्त्वादिकमपि सर्वसाधारणमित्याह मूले तदेतत्त्वस्येति स्वाश्रयेति दिक् मात्रग्रा
ह्यत्वसाध्यानुधावनमफलं स्वाश्रयाग्राह्यत्वे साधितरववरिशेषेणास्ताश्रयाति दिक् ग्राह्यत्वरूपपरग्राह्यत्वसिद्धिसंभवादिति क्वचिन्मते अस्मदसवीजमाहालोके
केचिदित्यनेनेति यद्यपि व्याघातदंडभयेनेत्यत्र व्याख्यातपदस्यापि विरोधार्थकतया प्रमायाः सत्त्वे सत्त्वे च प्रमा नास्तीति प्रतिषेधस्यानुपपत्तिः प्रमायाः सिद्धविस्त
र्योरपि संभवति तस्यापि प्रमामात्रप्रतिषेधरूपस्य परकीयव्याघातस्येत्यग्रिममूलस्य यथाश्रुतार्थबलानुरोधेन व्याहन्यांतः प्रमासिद्धिप्रतिबंधानुकूलव्यापारार्थकत्वा
शयेन प्रमा नास्तीति प्रतियोगितयाऽप्रमाविशेषितत्वाभावबोधकपरवाक्यार्थकतया तत्पदं व्याचष्टे विरोध्येतीति विशेष्याहत्वप्रकारकत्वरूपप्रमात्वस्यैव साध्यतयाश्र
ग्रिममूलं ग्रंथे स्फुटतया व्याघातेन तत्त्वसिद्धिमाविष्कर्तुं प्रमा नास्तीत्यादिवाक्यस्य प्रेक्षितं तंत्रनिवृत्तिकतया तस्य दंडत्वेन निरूपणातोभयपदं प्रमाज्ञानसाधकानुपप
त्तिपरतया व्याचष्टे प्रतियोग्यग्रहान इति प्रतियोगिनोनाभावव्यापकोपः प्रतियोग्युपरागेणाभाववहन्नेव्याभावविषयकत्वजनकज्ञानाभावस्तद्रूपमित्यर्थः तेन प्रमारापो

पस्थितिरितिप्रमाज्ञानाभावव्यापकतयातादृशाप्यवहंर्तेयज्ञानाभावज्ञानेतत्प्रामाण्यविशिष्टविषयकज्ञानसिद्धिरित्यर्थःननुप्रमायाज्ञानसिद्ध्यवधिप्रमायाअसिद्ध्या
तद्विषयत्वसाध्यकत्वग्रहामाण्णावधितोऽप्रवृत्तिरतआहतदन्यथानुपपत्त्येतितयेवप्रमाज्ञानसाधकमेवअन्यथानुपपत्त्याप्रतियोगिज्ञानंविनाऽभावज्ञानानुपपत्त्या
नतत्सिद्धिःप्रमायाअपिसिद्धिःप्रमाज्ञानस्यप्रमात्वप्रविषयोपरागेणासिद्धेरेवप्रमाविषयकत्वादितिभावःअत्रनस्वातंत्र्येणापिप्रमासिद्धिःसंभवतीत्याशयेनप्रमाज्ञा
नस्वज्ञानत्वान्यथानुपपत्त्यैवप्रमात्वप्रविषयसिद्धिरित्याहतदन्यथानुपपत्त्येतीतिसांप्रदायिकाव्याचक्षतेप्रमासिद्धावपिप्रमाविषयसिद्धिंविनाप्रमाविषयत्वसा
धकत्वावधिग्रहत्वसंभवात्प्रमाविषयसाधकप्रकारमाहविषयसिद्ध्येतिअथाभावज्ञानानुपपत्त्याप्रमात्वप्रतियोगिज्ञानसिद्धौप्रतियोगित्वेनैवप्रमायाभानं
संभवतिनतत्रप्रमात्वेनप्रतियोगिज्ञानत्वेमेवतदभावंप्रतिअभावज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्यव्यापकत्वात्ननतुप्रमाज्ञानत्वावच्छिन्नाभावंप्रतिप्रमात्वावच्छिन्नविशे
षिताभावज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्यप्रमाज्ञानत्वावच्छिन्नाभावव्यापकत्वेपिप्रमात्वावच्छिन्नस्यपूर्वमज्ञानेनतादृशव्यापकताग्रहीतुंशक्यतेनचप्रमात्वघटकपदार्थानां
खंडशउपस्थित्याअनुमितत्सुपनीतभानमतेप्रमाज्ञानस्यप्रतियोगिज्ञानत्वेनानुमितौप्रतियोगिनिप्रमात्वभानंनिर्वाहइतिवाच्यंएवंसतिव्याप्यातंविनापिकिंचिद्रूपे

णज्ञानानुमितानुपपत्ते।तत्र भ्रमात्मभानसंभवात्तन्न च व्यवहर्त्तव्यप्रमाभावस्य ज्ञाने अभावज्ञानत्वेन प्रतियोगिज्ञानाधीनसाधने भ्रमेतरप्रतियोगिज्ञानाधीनत्वबाधेन विशिष्य
प्रमाज्ञानाधीनत्वसिद्धिसंभवः इतरबाधादिबलाद्व्यापकतावच्छेदकरूपेणापि साध्यमानादिति वाच्यं प्रमानुपस्थितौ तथाविधेतरबाधज्ञानस्याप्यसंभवादिति चेत्सत्यं त
र्हि तस्य भ्रमभिन्नत्वादिग्रंथस्यैवं व्याख्येयः प्रतियोग्यप्रज्ञान इति व्यवहर्त्तव्यस्य प्रतियोगिविशेषिताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकभ्रमत्वाभावविशिष्टज्ञानरूपप्रतियोगिनः प्रतियोगि
तया भ्रमत्वरूपविशेषणावच्छिन्नाया अभावप्रकारतातन्निरूपितज्ञाननिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन ज्ञानं विनेत्यर्थः अभावज्ञानासंभवरूपमिति उक्तशंकातात्पर्यग्राहकमा
नेन विषयीकृतस्य तत्तात्पर्यघटकस्य भ्रमत्वरूपविशेषणावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगितासंसर्गकज्ञानरूपप्रतियोगिविशेषिताभावरूपस्य व्यवहर्त्तव्यज्ञानस्यानु
पपत्तिरूपमित्यर्थः तेन तादृशानुपपत्तिरूपेण व्याघातभयेन प्रमाभावापोपस्थितिः उक्तज्ञाननिष्ठविशेष्यताशालित्वेन प्रमारूपप्रतियोगिज्ञानसिद्धिरित्यर्थः यादृशविशेषणाव
च्छिन्नप्रतिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगितासंबंधेन यत्प्रतियोगिविशेष्यताशालित्वेन प्रमारूपप्रतियोगिज्ञानसिद्धिरित्यर्थः यादृशविशेषणावच्छिन्नप्रतिष्ठावच्छेदकताकप्रति
योगितासंबंधेन यत्प्रतियोगिविशेषिताभावविषयकं यज्ज्ञानं तत्तादृशविशेषणावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारतानिरूपितस्वप्रतियोगिविषयताशालिज्ञानपूर्वकं रक्तदंडवान्पुरुषो

श्रीराम·
२११

नास्तीति ज्ञानवद्वितिसामान्यतोऽप्यस्य भ्रमत्वावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगितासंबंधेन ज्ञानविशेषिताभावविषयकज्ञानत्वेन तादृशज्ञाने भ्रमत्वावच्छिन्नाभाववद्धीनिष्ठप्रकारतानिरूपितज्ञानविषयताशालिज्ञानपूर्वकत्वस्य विशिष्टस्य पूर्वमप्रसिद्धस्यापि विशेष्यविशेषणतामित्यादिरीत्या सिद्धिसंभव इति भावः तदन्यथानुपपत्त्या तत्सिद्धिरिति भ्रमतिबाधके ज्ञाननिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वेन सिद्धे ज्ञाननिष्ठाभाववद्भ्रमत्वावच्छिन्नायाः प्रकारताया अप्रसक्तिबाधके प्रतियोगितासंबंधेन तस्य भ्रमत्ववत्त्वं विना अनुपपत्त्या भ्रमत्वाभावरूपप्रमात्वविशिष्टज्ञानसिद्धिरित्यर्थ इति यद्यपि प्रतियोगिसोपरागेणाभावबोधकवाक्यस्य प्रतियोगिबोधकतया उक्तनिषेधकवाक्यादेः प्रमात्वविशिष्टस्य सिद्धिसंभवस्तथापि प्रमासत्त्वे निषेधकवाक्यस्य प्रामाण्यव्याघातेन तज्जन्यज्ञानेऽप्रामाण्यग्रहानुत्पत्तोऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितप्रमात्वविशिष्टसिद्धिरिति व्यवहारप्रयोजकस्य वह्न्याभाववज्ज्ञानोत्पादकत्वेन प्रमात्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानसिद्ध्याधीनात्तद्विषयप्रमासिद्धिर्वाहृतामूलोक्तं च हेतुः प्रमाविषयत्वानुमाने प्रयोगारूढमाह तत्तनेत्यप्रमाविषयत्वे न प्रमाविषयत्वरूपसाध्यप्रसिद्ध्यनन्तरमित्यर्थः विशेष्यावृत्तिप्रकारतानवच्छिन्नज्ञानविषय इति स्वविशेष्यांशावच्छेदेन तद्विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वाभावस्याश्रयो यज्ज्ञानं तद्विषय इत्यर्थः अतो विशेष्यत्वस्य केवलान्वयितया वृत्तिमति विशेष्यावृत्तित्वाप्रसिद्ध्या दूषणस्यानवकाशः भ्रमेपि स्वरूपतो भासमानविशेषणसंसर्गांशे विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वाभा

प्र॰मि॰टी॰ग॰

११२

वसत्त्वादुक्तप्रमाणस्य भ्रमस्यावृत्तये स्वविशेष्यांशेऽवच्छेदेनेति सामान्यत इति व्याघातवलात् प्रमाविषयत्वेन सामान्यरूपेणासिद्धेर्ज्ञानविषयत्व इत्यर्थः प्रमेयत्वस्य हेतुत्वे
व्यर्थविशेषणतासत्त्वेपि तस्य हेतुत्वेनानुपादाने वीजान्तरं दर्शयति प्रमेयत्वस्येति तदसिद्धेः अत्र मितिपूर्वपक्षे तदनिश्चयात्प्रमेयत्वादिनेति मूलस्थादिपदग्राह्यं दर्शयति आ
दिपदं त्विति सामान्यतः सिद्धवृत्तीति प्रमाविषयत्वादिनासिद्धे दृष्टान्ते गृहीतेपि विषयत्वादितद्रूपेणेत्यर्थः तृतीयासप्तम्याः सप्तम्योः समानार्थत्वान्नत इति पंचम्यन्तस्य व्याघातमित्ये
तितृतीयांतेन विवरणसंगतिः सामान्यत इति स्वविषयत्वरूपसामान्यधर्म्मावच्छिन्नप्रमाद्यादिरूपविशेषाघटितसाध्यतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः तत्प्रसिद्ध्या साध्यप्रसिद्ध्या सत्प्रतिस
प्तम्याः प्रयोजकत्वार्थकत्वात्तत्प्रसिद्धाविति मूलस्य तत्प्रसिद्धेरिति तृतीयांतेन विवरणसंगतिः नान्नान्वयिनि साध्याप्रसिद्धिरिति उक्तान्वयिप्रवृत्तौ नवद्वहत्वप्रकारकत्वरूप
विशेषरूपावच्छिन्नसाध्यकव्यतिरेक्यनुमाने साध्याप्रसिद्धिरित्यर्थः सामान्यधर्म्मावच्छिन्नसाध्यकोक्तान्वयिनः पक्षधर्म्मतावलेन विशेषभासकतायायोग्यरूपतावत्प्रमाणत्वादिति
भावः यथाश्रुतं तु न संगच्छते प्रथमं प्रमात्वप्रज्ञानं व्यतिरेकिणोस्तूक्तेन व्याप्तिसाहित्याव्यतिरेकिरूपेव साध्याप्रसिद्धेर्वाशंकिततया तत्समाधानग्रंथेनावर्तते व प्रसिद्धेर्वक्तुमुचितत्वात्सा
ध्यस्य हेतुमति प्रसिद्धावन्वयित्वं हेतावभाववति प्रसिद्धावसाधारणमित्याशंक्य पाविशेष्ये साधारणमिति मूलस्य हेतुतदभाववद्धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिश्रयेन समानपरस्योमाप

श्रीराम

११२

नीयत्वपर्याप्तिरेकिणि पूर्वंसाध्यप्रसिद्धिकथनं एवन्तत्तद्धेको साधनादसंगतेश्चनत्वप्रमाविषयः कश्चिदस्तीति सामान्यतो हेतुमत्ताग्रहविषये साध्याभावधारणे पि तत्रैव घटत्वा
दिरूपविशेषधर्म्मावच्छिन्ने साध्यीयत्वेनाभावसंशयाद्व्यभिचारशंकया नोपदर्शिताव्यपि निव्याप्तिग्रहसंभव इत्याशंकते तेन चैवमिति तिष्ठितहेतुमतीति हेतुनिश्चयविषये पि
धर्म्मिणीत्यर्थः अशेषतया पक्षे साध्यसंदेहदशायामप्यनुमित्युदयेनाप्रतिबंधकतापाप्यव्यभिचारज्ञानाभावेन प्रतिबंधकस्य साध्याभावांशनिश्चयरूपव्यभिचारज्ञानस्याभावे
ननु तथापि सहचारनिश्चयाभावेन व्याप्तिग्रहसंभव इत्यत आह सामान्यत इति विशेषरूपमपुरस्कृत्य साध्याभावसमानेन साध्यवत्तेनावच्छिन्ने धर्म्मिणि ति साध्यघटकज्ञानविषय
त्वादिहेतोः संशयासंभवेन तत्र हेतुमत्वनिश्चयरूपसहचारज्ञानसंभवेनेत्यर्थः प्रसिद्धानुमाने धूमेन वह्न्यनुमाने महानस इवेत्यनयोर्म्मध्ये सहचारज्ञानेनेत्यनुषज्यते अत्र सहे
शिष्टमानवादिटीकाकारमतमनुसारेणात्र प्रमाविषयत्वरूपसाध्यवद्धिते व्यभिचारमाशंकते नेन चेत्यादिना ज्ञेये संसर्गतया ज्ञानविषये एतेन हेतुसत्वं दर्शितं विशेष्येत्यादिनाव्या
प्याभाववत्वमभिहितं एतच्चालीकसाध्याभाववत्तयाज्ञानं न संभवतीत्यभिमानेन टीकाकारानुमतेन स्वयमत्रैव समाधत्ते नेतादृशाज्ञानाविषयत्वेपीति ज्ञानविषयत्वरूपविशेष्य
वत्वलीके विशेष्यावृत्तिप्रकारकज्ञानविषयताभावस्येत्यर्थः अप्रमाणपर्य्यवसायितयेति ज्ञाननिष्ठविशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वरूपविशेषणाभावात्मकाप्रामाण्यपर्यवसायि

न्वयेत्यर्थः अनुमेयत्वमात्रपक्षवृत्तित्वमात्रेदानीं अलीकविषयकज्ञाने तत्तदनुमितिसामग्र्यसत्त्वदशायां साध्याभाववानवधारणात् साध्याभाववानवधारणे न सत्तोपि व्यभिचारं स
साध्याभावांशे निश्चयरूपज्ञानासंभवात् भ्रमविषयत्वे विशिष्टस्यासत्त्वं निराकुर्वाणाः समाधत्ते अलीकस्येति मुक्तीति रजतादिरूपविशेष्यविशेषणतयोपादानं दृष्टान्तविषयाश्र
सतो वैशिष्ट्यस्य भ्रमे भानमुपगम्यापि साध्याभावादिज्ञानं संभवतीति कदाचिदपि तद्व्यभिचार इत्याह वस्तुतस्त्विति ज्ञानविषयत्वेपीति संसर्गविषयेत्यादिः तदन्यतरस्यापि ज्ञा
नमिति टीकाकृता पि विशेष्यविशेषणयोरसत्त्वानुपगमेन असतो वैशिष्ट्यस्याभावादिविशेष्यतासंभवादिति भावः साध्यस्योपादानं दृष्टान्तविषयाऽलीकस्य विधिनिषेधध
र्मितया अभाने आचार्यसंवादमाह तदिदमिति उक्तं आत्मतत्त्वविवेके अत्र असतः ख्यात्यख्यातिविवेचनसमयोग्यकतायामौचित्यं च विधिनिषेधस्य च धर्मितया तज्ज्ञानस्य
वादिना न्यायप्रयोगेनापि संवादयितुमशक्यतया दूषकतापाद्यात्मनो अप्रमाणप्रकाशमात्रफलकत्वादिति भावः एवं सति व्यभिचारज्ञानाभावस्य व्याप्तिग्राहकतया व्या
प्तिग्रहो निष्प्रत्यूह एवेत्याह नहीत्यादिना तत्र अलीके विधिनिषेधयोरन्यतरस्येति व्यभिचारघटकस्य हेतुमत्त्वस्य साध्याभाववत्त्वस्य चेत्यर्थः अवधारणं ज्ञानं उक्तेर्बहिःपक्षकज्ञे
यत्वहेतुकान्वयिनि अन्वयित्वासाधारण्यात्तन्निराकरणपरतया विशेष्येत्यादिग्रंथः प्रयोगजज्ञानपक्षकशाब्दप्रमाणसाध्यकव्यतिरेकिणि तन्निराकरणं सममपि तु व्यतिरेकानु

मानंप्रदर्शयतिनन्वितिअत्रापिप्रवृत्त्युत्तरमित्यर्थः वह्निज्ञानमिदमितिपुरोवर्त्तिविषयकंवह्नित्वप्रकारकज्ञानमित्यर्थः पुरोवर्त्तिगोचरवह्नित्वप्रकारकप्रवृत्तौपुरोवर्त्तिवि
षयकवह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छेदेनप्रामाण्यनिश्चयेनादृशोदोषश्चज्ञानेनाप्रामाण्यसंशयस्तदनुव्यवसायेनग्राह्यज्ञानत्वरूपप्रामाण्यावच्छेदकधर्म्मस्यतत्रग्रहादतो
ऽत्रावच्छेदकावच्छेदेनैवसाध्यसिद्धिरुद्देश्या तथाचपक्षतावच्छेदककोटौपुरोवर्त्तिविषयकत्वानिवेशोगुंजादिवृत्तीदंत्वप्रकारकेवह्नित्वभ्रमेदृष्टान्तोबाधइतितन्निवेशः वह्नि
रूपपुरोवर्त्तिन्येवइदंत्वेनतिवेशनीयतयासमव्याहृतिः लोहितसमानप्रकारेणवह्निस्मरणेऽशंतोबाधवारणायवह्नित्वप्रकारकत्वनिवेशः लोहितोवह्निरितिभ्रमेतद्वार
णायज्ञानपदंनिश्चयपरंनिश्चयत्वंचग्राह्यसमर्थेविरुद्धोभयाप्रकारकत्वंप्रवृत्तिकवह्निपूसस्यवह्नित्वविरुद्धरूपत्वादिप्रकारेणरूपादिविषयकतयातत्संग्रहायग्राह्यसम
र्थइतिज्ञाननिष्ठस्येदंत्वस्यनपक्षतावच्छेदकत्वसंभवः उदीच्यव्यवसायेत्रावच्छेदकधर्म्मदर्शनानिर्वाहात् अतउक्तविशेषणानांसार्थक्यंवह्निघटावितिसमूहालंबनेबाधवा
रणायएकमात्रविशेष्यकत्वमितिपक्षेविशेषणंदेयंनदेयंवातत्रापिवह्न्यंशेवघटवृत्तिप्रकारकताभावरूपसाध्यसत्वात्भ्रमेविस्वरूपतोभासमानवह्नित्वांशेसप्रका
रकत्वाभावसत्वेपिविशेष्यांशेतदसत्वेनपुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नतादृशसाध्यस्यभ्रमव्यावृत्ततयातत्रसिद्ध्याउद्देश्यसिद्धिःसाध्येविशेष्यां

शावच्छिन्नत्वस्याभावविशेषणतात्वादृशव्याप्तिनिरूप्यत्वाद्धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नपुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वात् प्रमुष्टेदन्ताकावच्छिन्नत्वमेव धूमवत्त्वप्र
कारकत्वसत्वेपि न धूमव्याप्यवत्त्वसाध्यसिद्धिः दाह समर्थविषयकेति प्रवृत्तिरूपक्रियाविशेषणं क्रियाविशेषणेनापि संसर्गकर्मधारयस्ततो कृतत्वे सादोदर्शनात् विषयपदो
न्तरंककारासत्वेदाह समर्थरूपविषये प्रवर्त्तकमिति सप्तमीसमास एवादरणीयः घटं इत्यादिज्ञाने व्यभिचारवारणाय प्रवर्त्तकांशे ज्ञानपदस्य निश्चयपरं तथा वह्निविशेष्य
कभ्रमसंशययोर्न्न व्यभिचारः वह्निघटाविति समूहालंबनव्यभिचारः पूर्वोक्तरीत्या वारणीयः प्रमुष्टतत्ताकवह्निविशेष्यकलोहितादिस्मरणस्य प्रवर्त्तकतया प्रथमद
लाभावादेव्यभिचारः क्वचिदपीति हेतुमति न तदभाववति चेत्यर्थः विशेष्येति हेत्वादिमत्तानिर्णयविशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेनेत्यर्थः साध्यनिश्चयवत्तीत्यादि हेतौ तदभाववेष
साध्यसहचारसंशयसंभवेपि तन्निश्चयाभावेन हेतौ तन्निश्चयाधीनमवधयित्वं हेत्वभावे न निश्चयाधीनमसाधारणं च न भवतीत्यर्थः हेतुनिश्चयस्येति स्थितौ साध्यासाध्यच
दितनिश्चयस्यैवेत्यर्थः अन्वयव्याप्तीति अन्वयिताप्रयोजकान्वयव्याप्तिनिश्चयप्रयोजकत्वादित्यर्थः हेत्वभावेति हेत्वभावे साध्यसहचारनिश्चयस्यैवेत्यर्थः साध्याभावसिद्धि
पर्य्यवसायिन इति पक्षे प्रकृतहेतुकसाध्याभावसिद्धिसंपादकस्येत्यर्थः सत्प्रतिपक्षतया पक्षे साध्यसिद्धिप्रतिबंधकसमवधानसंपादकतया दोषत्वं प्रकृतानुमिति

विरोधित्वं तन्निश्चयस्य साध्याभावानुमितिसामग्रीसंपादकत्वमेव कुमेव कथमित्याकांक्षायामाह विरोधीति हेत्वभावे साध्याभावप्रतियोगि साध्यव्यापकताग्राहकत्वादि
त्यर्थः न च संदेहस्य तथेति न हि हेत्वादौ साध्यसहचारसंदेहस्तत्र साध्यव्यापकतानिश्चायक इत्यर्थः ननु साधारणहेतुमज्ज्ञानस्य पक्षे साध्यसंशायकतयाग्रग्राहि न सा
ध्यसंदेहसामग्र्याश्चानुमितिविरोधित्वयाग्र साधारण्यस्य दूषकतेति मते प्रकृते व्यतिरेकानुमाननिर्वाहरावेस तत्राह संदेहोत्पादकतयेति अतुल्यबलतया साध्यसहचारां
शे निश्चयरूपताविरहेणाहेत्वभावसंदेहस्य हेत्वभावसंशयः साध्याभाववान् हेतुमान्वा हेत्वभाववान् साध्यवान्वेत्याकारको हेत्वभावसाध्ययोः सहचारसंशय इत्यर्थः को
टिद्वयोपस्थापकत्वं संशायकत्वं संशयप्रतिसाध्यतदभावसहचरिताभावप्रतियोगिहेतुमान् पक्ष इत्याकारनिश्चयस्यैव हेतुत्वादिति भावः केचित्तु असाधारणपदं शायो हे
त्वभावे साध्यतदभावव्यापकताग्राहसामग्रीसंवलनेनैकस्मात्राप्यव्यापकतया निश्चयः अपि तु तदुभयसंशय एवेति व्यापकत्वसंशायकत्वपातस्य दोषत्वमिति मते पि
साध्यहेत्वभावयोः सहचारनिश्चयस्यैव हेत्वभावे साध्यव्यापकताग्राहकतया प्रकृतेपित्वभावे साध्यसहचारसंशयात्मकज्ञानस्य साध्यव्यापकताग्राहकत्वेन न साध्या
भावव्यापकतासंशायकत्वमिति साध्याभावसहचारनिश्चयघटितसाध्याभावव्यापकताग्राहकसामग्रीतस्तन्निश्चयो भवत्येवेति नो साधारण्यमित्याह संदेहोत्याप

कृतमेताति आचक्षुः उपदर्शितान्वयव्यतिरेकानुमानयोरेकतरवैयर्थ्यमाशंकते न चेत्यादिना तत एव उक्तान्वयिन एव फलसिद्धौ धर्मारोपनिश्चयसिद्धौ व्यतिरेकानुमा
नेप्रहस्तोयपि कस्य विशिष्टवह्निघटितधर्मारोपस्य साध्यस्य उक्तबाधात्तद्बलेनोपस्थितिरपि तस्मादन्वयिन एवेत्यन्वयिनः सार्थकमिति समाधत्ते प्रकारान्तरमिति प्र
हेतूपायभूततद्विशेषरूपावच्छिन्नधर्मारोपनिश्चयार्थमित्यर्थः इत्यत्र प्रकारस्य प्रकारतया उपगन्तव्यस्यान्वयित्वेऽपि व्याघातोपस्थाप्यसामान्यरूपावच्छिन्नस्यैव साध्यतया
ननु एवं कथं विशेषरूपावच्छिन्नधर्मारोपोपस्थितिरित्यत आह अन्वयिनश्चेति पक्षधर्मताबलेनेति वह्नोपज्ञानस्य विषयत्वं तज्ज्ञाने स्वविशेष्यांशे तद्वह्निप्रकारकत्वा
भाववद्धृतत्वतत्त्वेन भासमाने वह्न्यविषयकधर्म्यादिज्ञानरूपस्य विशेष्यांशे तद्वह्निप्रकारकत्वाभाववत् उक्तज्ञानरूपपक्षत्वस्य तज्ज्ञानबाधेनेत्यर्थः तत्पर्यवसानस्येति
वह्निज्ञानरूपस्य विशेष्यवह्निघटितधर्मारोपपर्यवसानस्येत्यर्थः अथवा सांशावच्छिन्नं स्वाहृत्यप्रकारकत्वमजनतो न विषयत्वं विषयस्य प्रमाविषयस्य प्रमाविषयत्वं व
ह्नौ अवह्निघटादिरूपतादृशास्वत्वबाधेन वह्निरूपसांशावच्छिन्नवद्वाहृत्यप्रकारकत्वरूपभ्रमत्वविशेषवज्ज्ञानविषयत्वमिथ्याप्रमात्वविशेषे पर्यवसानस्येत्यर्थः न च
व्यतिरेकिण एव पक्षधर्मताबलेन वह्निघटितधर्मारोपसाधकत्वासम्भवः वह्निविषयकत्वविशिष्टज्ञानरूपपक्षे तादृशास्वविशेष्यांशावच्छिन्नतद्रूपप्रकारकत्वसा

धूमेन वह्निविशेष्यकत्वविशिष्टज्ञानरूपस्य विशेष्ये वह्नित्वाबाधेन तत्र वह्नित्वसिद्ध्या वह्निघटितप्रामाण्येपर्य्यवसानादित्यत्रापि वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेव अत एव दीधितिकृता व
ह्नौ ज्ञानविषयत्वरूपावयिहेतसिद्धौ वह्निविषयकज्ञानरूपप्रत्यक्षप्रसिद्ध्या अन्वयिनं विनापि तत्र पक्षे व्यतिरेकिणा प्रामाण्यसिद्धिसंभवं प्रदर्श्य अत्र तत उक्ताव्यापानुमाने
मणिकृतोऽनिर्भरोक्ताव्याप्तइतिवाच्यं यतः प्रवर्त्तकज्ञाने प्रामाण्यानुमानपूर्व्वं वह्निविषयकत्वेन सिद्धं अपि तु संदिग्धमेव अन्यथा प्रामाण्यानुमानवैयर्थ्यात् तथा च तस्य
न वह्निविषयकत्वेन पक्षतायामपि तु वह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वेन तादृशज्ञानविशेष्ये चावह्निसंभवेन मानावच्छिन्नत्ववाधइति वह्निघटितसाध्यस्य न पक्षधर्म्मतावलात् सि
द्धिरिति दीधितिग्रन्थस्य व्यतिरेकिणा वह्न्यादिनिप्रकारकत्वावच्छिन्नसिद्धिर्नो दृशस्या अपि तु वह्नित्वप्रकारकज्ञानरूपपक्षे तादृशज्ञानविशेष्याहृतप्रकारकत्वसिद्धिरेव
वह्नेरेव वह्नित्वेन शंजादिज्ञाने च न स्वविशेष्यावृत्तिधर्म्मप्रकारकं वह्नित्वस्य तादृशधर्म्मत्वादिति भ्रमव्यावृत्तस्य सामान्यतार्थे विशेष्यावृत्तस्य प्रकारकत्वस्य वह्नित्वप्रकारक
ज्ञानं पक्षीकृत्य साधने तादृशपक्षे वह्नित्वप्रकारकज्ञानरूपस्वविशेष्यघटितसाध्यवाधेन वह्नित्वप्रकारकज्ञानरूपत्वविशेष्यघटितशप्रामाण्यपर्य्यवसानमित्याशयेन
संगमनीयः न चैतादिस्थलकारीपशंकेतद्धदासतन्मते व्यतिरेकानुमानातिशयेरौवेति मूलस्थं वह्निज्ञानस्यैतादृशं वह्नित्वप्रकारकज्ञानपरतया संगमनीयं एवं च व

हेत्वंशेपक्षेसिद्धेइत्यादिमद्भूयेवह्नेरितिवह्नित्वावच्छिन्नस्येत्यर्थःकंवह्निविषयत्वमित्यर्थःकंतस्यैवेत्यस्यतद्रूपावच्छिन्नविषयताकज्ञानत्वावच्छिन्नस्यैवेत्यर्थःततएवेत्याद्यासे
पक्षदृष्टइतिअत्रएवेतिअवच्छेदकज्ञानस्यव्यतिरेकिमात्रसाध्यतादेवेत्यर्थःप्रकारार्थमितिप्रामाण्यग्रहेपुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वघटितधर्म्मस्यज्ञानरूपधर्म्मिणःप्रकारत्वार्थ
मित्यर्थःउक्तास्वव्यनुमानेपक्षविशेषणतानायक्षमानत्वावच्छिन्नएवप्रामाण्यमानाच्चतःपुरोवर्त्तिनिपक्षत्वसंभवादितिभावःअन्यथाप्रयोजनसत्वेपिव्यतिरेकानादरे
व्यतिरेकिमात्रेतिशब्दिवीतादिहेतुत्वेनरभेदादिसाध्यकव्यतिरेकानुमानस्याप्युपगमप्रसंगादित्यर्थःमूलस्थस्यतद्दीत्यस्यव्याघातस्यसौध्योयस्याप्रकृतप्रासाध्याप्रसि
द्धिपरीहारस्यप्रवृत्तिस्थलेसर्वत्रप्रामाण्यस्यव्याघातादुपस्थितिसंभवविरहेपिनिर्दोषत्वेऽन्तराअत्रत्वव्यनुमानादरोऽनुचितःवह्न्यादिसप्रकारकत्वरूपविशेषस्यापिवह्न्याद्य
सप्रकारकंज्ञानंनास्तीत्याकांक्षाचित्तकपरकीयस्वकीयप्रतिषेधानुपपत्त्याउपस्थितिसंभवेनततएवव्यतिरेकिनिर्वाहात्तद्विषयकनिषेधस्यासार्वत्रिकत्वापाविशेषप्रसिद्धा
र्थमत्रवृत्तिनश्चेदाहस्तदेत्यर्थकत्वात्संस्फुटयनयावच्छेदकत्रेतिपत्रप्रामाण्यानुमानस्थलेस्वयंनिषिध्यतांअनुमात्रेवृत्तदभावबोधकंवाक्यंप्रयुज्यतांतदन्यथानुपपत्त्यैव
साध्यंप्रसिध्यत्वितिशेषःव्याघातवशादपीतिपरकीयप्रामाण्यनिषेधानुपपत्त्योतत्प्रसिद्धिस्त्वपिनेत्यर्थःप्रमाज्ञानंविनाप्रतिषेधानुपपत्तेरयोगादितिशेषइत्यर्थइति

एवं च अज्ञानादितिमूलस्य अज्ञापकत्वादित्यर्थः मूले अज्ञानाद्वेति चकारो भिन्नक्रमे प्रामाण्यनिषेधे इत्यस्तेतरं योज्यः अपिः अपिकारः अप्राप्तसमुच्चयार्थ इति स्वकीयप्र
तिषेधानुपपत्तेस्तत्र सिद्धेः परिशिष्टाह क इत्यर्थः तत्संवलितसमुच्चयार्थमाह न परेति प्रामाण्यस्य जन्मांतरीणसंस्काराधीनस्मरणो यदि प्रामाण्यस्याश्रयत्वं च हेतुमत्वं च विषय।
सात् तदा अन्वयदृष्टांतसत्वेन अन्वय्यनुमानमपि अवर्ज्जनीयमिति किमर्थं व्यतिरेकोदाहरइति शंकानिराकरणपरतया प्रामाण्यमात्रं स्मृतमिति मूलमात्रपदं व्याचष्टे मात्रपदेनेति
विषयपदमाश्रयपदं विषयादित्यवच्छेदेनेति तथा च प्रामाण्याश्रयतन्निष्ठहेतुतमत्वयोः स्मृतिविषयत्वावच्छेदेनेत्यर्थः प्रामाण्यस्य विषयघटितत्तया यथा अज्ञात विषयव्य
वच्छेदार्थीकृत्वासंभवो बोध्यः न च विषयपदं व्याप्यादिस्वविषयगतविशेषधर्म्मपरमिति यथा अज्ञातार्थसंगतिः न हि तत्र कारकत्वशरीरे सामान्यरूपेणैव विषयप्रवेशात्
पृष्ठधर्म्मतावत्वादेर्विषयविशेषलाभस्योक्तत्वादिति वाच्यं सामान्यतो विषयप्रवेशमव्यपदृष्टांते सोऽलभ्येन विशेषरूपेण विषयस्मरणस्याच्यितायामनुपयुक्ततयान
ष्ठुवच्छेदस्याव्ययिनशंकानिराकरणार्थमवक्तव्यत्वात् संप्रदायमते अपरितोषबीजं प्रदर्शयन् वयंत्वित्यादिकमवतारयति प्रागुरीयेति जीवनादृष्टस्योन्नदृष्टवरइति
तथा च प्रागुरीयप्रामाण्यगोचरसंस्कारस्यानुद्बोधानुत्ततः साध्यस्य स्मृतिरूपाश्रयसिद्धिरिति भावः ननु स्तनपाने तु साधनतागोचरसंस्कारस्येव प्रामाण्यगोचरसंस्कारस्यापि

शारीरस्य जीवनादृष्टमेवोद्बोधकमास्तामित्यत आह तच्चेति जीवनादृष्टस्योद्बोधकत्वे चेत्यर्थः तद्विनात्तदुद्बोधकत्वं विना जीवनं स्यादिति शेषः तथा च वह्नित्वानादिश्यामाप
स्मृतिं विनापि जीवनसंभवात् जीवनादृष्टेन तत्संस्कारोद्बोध इति भावः यद्यपि वस्त्रादिगोचरप्रत्यक्षस्यान्यथानुपपत्त्यापि तददृष्टविशेषस्य समविशेषस्या — तज्जीवनप्रमाणगो
चरसंस्कारोद्बोधकत्वकल्पनं निराबाधमेव तथापि वक्ष्यमाणरीत्या अप्रसिद्धसाध्यकप्रमाणानुमितेस्सैव प्रदृष्टिनिर्वाहानुशागुरीपसंस्कारोद्बोधकत्वस्यान्यथानुपपत्त्यैव वक्त
शङ्काशय इत्यपरितुष्यन्नाह अतः पूर्वकल्पे अपरितुष्यन्नाहेत्याशयमेवाचष्टे अप्रसिद्धसाध्यकेपि व्यतिरेकीति साध्यप्रसिद्धिं विनापि अभावसाध्यकव्यतिरेकिप्रवृत्तिरित्यर्थः
इतीति एकदेशिमतमित्यरुचिमेतोरसंबध्यते इतरभेदस्थले पक्षे इतरभेदानुमितिस्थले यत्र व्याप्तिज्ञानमिति साध्यतावच्छेदकसाध्यप्रतियोगिकं साध्याभाववत्त्वेन भासमानं प्रतियो
गितावच्छेदकप्रकारेणैव च भासमानं प्रतिहेत्वभावस्य व्यापकताज्ञानमभावसाध्यकानुमितिहेतुरिति साध्यप्रसिद्धिं विनैव साध्यकानुमितिः संभवतीति दीधितेराशयः संचा
रयन्नत्र अनुमरणएकदेशिनाइतरभेदसाध्यकस्थल एवाप्रसिद्धसाध्यकमनुमानमुक्तं न तु प्रकृते प्रकृते च मणिकृतैवाप्रसिद्धसाध्यकानुमानमंगीकृतमस्तमाहितमिति
वपंतु भ्रम इति तदुक्तिसंगतिः ननु प्रमाणानुमितेर्व्यवसाये अप्रामाण्यसंशयनिवर्तकत्वेपि एवं प्रत्यक्षयोग्यमाननुस्वतइत्यनुपपत्तेरैवमपि हृताम्नवस्थाप्रसंगः परिह

रिष्यते तथा च प्रामाण्यानुमितिं विना प्रामाण्यरूपसंस्कारात् प्रामाण्यस्मृतिरित्युपेयते अन्यथा साध्यसंदेहरूपपक्षताविरहेण प्रामाण्यानुमितेरेवानिर्वाहात् तदा प्रसिद्धसाध्यका
नुमितेरेवसंभवेन सांप्रदायिकसिद्धांत एव विश्रामान्न प्रथमकल्पानुपपत्तिरिति शंकते नन्विति अनुमानस्थलेऽनुमितिपूर्वं साध्यसंदेहः साध्यसंदेहस्येतरसकलकारणस
मवधाने न संदेहः न साध्यसत्त्वेऽप्रसिद्धिः निःशंकात् अप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितात् अप्रामाण्यज्ञानाभावो न प्रवृत्तिजनकतावच्छेदको वा अपि तु प्रामाण्यग्रहयोग्यत्वे च सा
मग्र्यनुपस्थितिविरहेण संशयासंभवेऽपि प्रामाण्यनिश्चयाभावः अत एवेति तर्हि घटनेन प्रामाण्यानुमितेः प्रवृत्त्युपयोगितेति समाधत्ते मैवमिति संशयो हीति पक्षः तज्ज्ञानध
र्मिकप्रामाण्यसंशयो न तदुत्तरप्रवृत्तिविरोधीत्यर्थः अर्थनिश्चयस्यैवोच्छेदादिति प्रामाण्यसंशये सति निश्चितेऽप्यर्थे संशयस्यैवोत्पादात् प्रामाण्यसंशयविषयस्यार्थनिश्चयस
च प्रामाण्यसंशयपर्यंतमनवस्थानादिति भावः हेत्वभावादिति अर्थनिश्चयरूपकारणाभावादेवेत्यर्थः अप्रवृत्त्युपपत्तेः प्रवृत्तिविरहोपपत्तेः न त्वर्थनिश्चयाद्वितीयक्षणेऽपि
प्रामाण्यसंशयस्य कथंचित्कदाचित्संभवेन तदनंतरं प्रवृत्तिवारणाय प्रामाण्यसंशयस्य प्रवृत्तिविरोधिताकल्पनमावश्यकमित्यत आह संशये त्विति यत्रार्थनिश्चयतृतीया
दिक्षणे प्रामाण्यसंशयस्तत्र तत्पूर्वप्रवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः संशयस्य विरोधितया दुर्वारत्वादिति शेषः तथा च तत्र तदापत्तिवारणायान्यस्य विरोधिताकल्पनमावश्यकमिति त

एवयत्रप्रामाण्यसंशयकालेऽर्थनिश्चयोवर्त्ततेअत्रापिप्रवृत्तिवारणासंभवेनसंशयस्यविरोधितानकल्प्यतेइतिभावः एवंचसंशयविघटनेनप्रामाण्यानुमितेःप्रवृत्त्या
उपयोगोनोपेयतेयेनप्रामाण्योपस्थितेःपूर्वमपेक्षास्यादित्यग्रेवक्ष्यतेनतुतथापिसाध्यसंदेहरूपपक्षतासंपत्तयेप्रामाण्योपस्थितेरावश्यकतयाअप्रसिद्धसाध्यकानु
मानोप्यामोनसंगच्छतएवेत्यतआहनेवत्तियामित्यस्यसाध्यादिनेत्यादेस्तथासतीत्यादिः नत्वनुमितौसंशयरूपपक्षतानकारणं अपितुअनुमितिपूर्वकालीनसाध्यसंदेहः
परामर्षहेतुतायामुपलक्षणातयावच्छेदकः तथाचानुमितिव्यवहितप्राक्क्षणपर्य्यंतंसंदेहासत्वेपिनक्षतिरित्यतआहपक्षतेति अनुमित्युत्पादेन अनुमित्यनुत्पादानु
रोधेनसर्वसम्मतत्वादितिपक्षतायाश्चकारणत्वेपूर्वकालीनसंशयवेलादनुमितादिरूपसाध्यनिश्चयानंतरमप्यनुमितेःप्रसंगादितिभावः नचैवंनप्रामाण्यस्थलातिरिक्त
स्यकस्यप्रवृत्तिविरोधिताकस्यवापक्षतात्वमित्याकांक्षायामाहकिंत्विति उभयत्रप्रवृत्तिस्थले अनुमितिस्थलेच उभयोर्यथाक्रमंप्रामाण्यसंशयस्यसाध्यसंशयस्यचयो
ग्यतावाच्याविरोधित्वेनकारणत्वेनचोपगंतव्यायोग्यताहृदयंनिर्वक्तिसाचेतिसायोग्यतागृहीतप्रामाण्यकेतिनिश्चितप्रामाण्यकज्ञानसमानविषयकत्वाभावइत्यर्थः ए
कत्रप्रवृत्तिप्रतिबंधेउपयुज्यतइतिशेषः तथाचसमानविषयकज्ञानधर्म्मिकप्रामाण्यनिश्चयजन्यसंस्कारविशिष्टत्वाभावस्यज्ञाननिष्ठप्रवर्त्तकताविरोधितयातद्विशेष्य

कृतत्वप्रकारकप्रत्यक्षे तद्विशेष्यकृतत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छेदेनाप्रामाण्यनिश्चयजन्यसंस्कारविशिष्टतादृशज्ञानत्वेन हेतुत्वं फलितं इत्थं च उक्तयोग्यताविषयत्वायाप्रामाण्यानुमितिसार्थक्यं उद्देश्यसाध्यवत्तानिर्णये इति प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवत्तानिर्णये इत्यर्थः तन्निवर्त्तकत्वमिति वध्योपः संशयः केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावाप्रसिद्ध्या साध्यसंशयाप्रसिद्धावपि साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशय एव तादृशः विशिष्य तादृशसंशयं विशिष्य तत्प्रतिबंधकत्वेन सिद्धिबाधयोरनुगमेपि तत्पक्षकतत्साध्यकस्थले ईदृशसंशयः क्वापि न प्रसिद्धः परं तु पक्षे साध्यकोटिकसंशय एव तत्र योग्यताप्रसिद्धिः स्यादिति उक्तरूपेण संशयानुगमनं मानमिति सिद्धिर्विरोधश्च यद्यपि पक्षताशरीरे बाधांतर्भावो मणिकृतादूषितः तथापि प्राचीनमतानुसारेण सिद्धिबाधयोरनुगमः अपरत्र अनुमितिसिद्धिर्बाधश्च यद्यपि पक्षताशरीरे बाधांतर्भावो मणिकृतादूषितः तथापि प्राचीनमतानुसारेण सिद्धिबाधयोरनुगमः कृतः अपरत्रानुमितिस्थल इति अतः संशय एव नास्तीति प्रामाण्यानुमितेः सार्थक्यापत्तेः संशयस्येतरसकलकारणसमवधानं तदनुमित्युपपत्तये च तत्संशयो नोपेक्षित इत्यर्थः निरुक्तयोग्यताविरहस्य कारणतावच्छेदकत्वे महागौरवादप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टज्ञानत्वेनैव निश्चः एव प्रवृत्तिहेतुताप्रामाण्यसंशयपूर्वप्रवृत्तेः कारणांतरसत्वे च निष्कंपप्रवृत्तिविरहे योशंक्य यज्ज्ञानानंतरं प्रामाण्यानुमितिस्तज्ज्ञानात् प्रवृत्तिनिर्वाहार्थं न तत्स्वीका

नदनुमितिपर्यंतं तज्ज्ञानसत्त्वात् अपि तु तदुत्तरभाविव्यवसायांतरात् निष्कंपप्रवृत्तिनिर्वाहापत्तथाच तादृशानुमितिपूर्वं संशयजनकप्रामाण्योपस्थितिर्नापेक्षिता तत
वोहीत्यज्ञानाधीनप्रवृत्तावपि गृहीतप्रामाण्यावच्छेदकत्ताकधर्म्मवित्त्वाग्रहरूपप्रतिबंधकसंपादनेन प्रामाण्यसंशयविघटनतयैव प्रामाण्यानुमितेरुपयोगः पूर्वं प्रामाण्या
नुमितिविरहे जन्मांतरीयसंस्कारस्य च प्रामाण्यस्य चावश्यकत्वे कोट्युपस्थितिविरहे सोव प्रामाण्यसंशयासंभवेन प्रामाण्यानुमितेरनुपयोगेन तादृशोऽनुचित एवेति वाच्यं
अप्रामाण्यस्येव प्रामाण्यस्यापि मानसोपनीतज्ञानात्मकोपस्थिसात्तदुत्तरकालं प्रामाण्यसंशयसंभवात्तादृशोपस्थितेरनियमेन सर्वत्र साध्यप्रसिद्धिमूलकभावरूपप्रामाण्या
नुमित्यसंभवेन प्रथममप्रसिद्धसाध्यकाप्रामाण्याभावानुमितेस्तादृशत्वीयतत्वादित्यत आह प्रवृत्तेस्त्विति प्रवृत्त्यसमर्थप्रथमव्यवसायात् प्रवृत्तिनिर्वाहाय लिंगत्वादिति तादृश
लिंगस्य प्राक्प्रवृत्तिजननं विनाऽदुर्निश्चयत्वादिति शेषः ननु फलानुमानो फलोपधानस्य दुर्निश्चयत्वेपि स्वरूपयोग्यतागर्भहेतुः प्रवृत्तिपूर्वं सुनिश्चय एवेत्याशंकां निराकरोति
नचेति एतत्प्रवृत्तिहेतुतार्थकपदं तद्योग्यतापरं प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकधर्म्मात्मकयोग्यत्वस्यैव साध्यत्वादिति प्रमात्वस्यैव तादृशधर्म्मतादिति भावः तथा च प्रथमसाध्यनि
श्चयेन योग्यतानिश्चयात् फलोपधानमेव हेतुकरणीयमितिति फलितं तदसात्मन इति मूलग्रंथेन विरोध इति भवता अप्रामाण्याभावानुमितेः प्रवर्त्तकत्वानुपगमात् तद्ग्रंथेन

च तदनुमितेरेव प्रवर्त्तकत्वं लाघवादिति भावः समाधत्ते न स्वस्येसेति तस्यं ह स्य इति नार्थ इत्यनेन संबंध्यते अनेन प्रामाण्याभावानुमानेनार्थनिश्चय इति पुरोवर्त्तिविशेष्यकवह्नि
त्वप्रकारकनिश्चय इत्यर्थः संशयादपि संशयसमशीलादनिश्चितप्रामाण्यकतज्ज्ञानादपि प्रवृत्तेः ज्ञैज्ञातायां प्रवृत्तिहेतुत्वेति प्रवृत्तिफलोपधायकत्वरूपलिंगेत्यर्थः निश्चये सति ते
न हेतुना अनुमाने अनुमितौ बोत्तरोत्तरार्थनिश्चयेनेति निश्चये त्विति पाठे सप्तम्यर्थो ति पूरणीयं प्रवृत्त्युपपत्तिरित्यनेनान्वयः तदनुमानादेः पुरोवर्त्तिविशेष्यकवह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वा
वच्छेदेन पूर्वं व्यवसायपक्षकप्रामाण्यानुमितेरेव निष्कंपप्रवृत्त्युपपत्तिरित्यग्रिमार्थनिश्चये पुरोवर्त्तिविशेष्यकवह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छेदेन पूर्वंव्यवसायपक्षकग्राहकतदनुव्य
वसायस्य ग्राह्यप्रामाण्यावच्छेदकधर्म्मदर्शनत्वसंपादनेनोक्तानुमितेरग्रिमार्थनिश्चयेऽप्रामाण्यशंकाप्रतिबंधनिर्वाहकत्वादिति भावः ननु प्रामाण्यानुमानेनेति न त्वभावरूपप्रामाण्या
नुमानापेक्षेत्यर्थः तदपेक्षा अवच्छेदस्तत एवेत्येवकारस्यार्थ इति तात्पर्यं एतादृशार्थे तद्वयनात्सर्प्प श्रुतिसौकर्य्यार्थमिति उदीच्यज्ञानामव निष्कंपप्रवृत्त्युपधायकत्वार्थमेवेत्यर्थः इ
दं अप्रामाण्याभावानुमानं प्रकृतकार्यः तत एवेत्यादि मूलपंक्त्यर्थः तदेसनं तरं सौकर्य्यपीत्युदीच्येपि कारो योज्यः प्रामाण्यानुमानेनेति भावरूपप्रामाण्यानुमानेनेत्यर्थः सौकर्य्यं सर्वत्र स
भवे कथमेवं तदुपन्यास इत्यभावरूपप्रामाण्योपन्यासानौचित्यमित्यर्थः भावरूपप्रामाण्यानुमानादिबोदीच्यज्ञानप्रवर्त्तकतानिर्वाहादिति भावः प्रत्यपि भावरूपप्रामाण्यहेतो

अ॰मि॰टी॰ग॰
१२०

वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वसाधकतयाऽभावरूपव्याप्यारोपानुमानस्यावश्यकत्वमनपवादं तथापि तत्तत्रैव निष्कंपप्रवृत्त्युपपत्तेरित्यनेनाभावरूपव्याप्यारोपानुमानानुपयो
गिताप्रदर्शनस्यानुपयुक्तताऽऽक्षेपसंगतिः अत्राभावरूपव्याप्यारोपानुमानस्य सार्वत्रिकतयाऽतदनवभावकत्वेऽभावरूपव्याप्यारोपानुमानस्यैव प्रवृत्त्युपयोगिता न तु भावरू
पव्याप्यारोपानुमानस्याप्यसार्वत्रिकत्वमित्यनुस्यूततया तत एवेत्यादेरसंगतिरिति वाच्यं भावरूपव्याप्यारोपानुमानेऽपि हेतुनिश्चायकत्वेन तदपेक्षया न तस्यासार्वत्रिकत्वेन विशेषादि
ति समाधत्ते तदनंतरमिति अर्थापत्त्यवतारस्य भावरूपव्याप्यारोपस्यार्थासिद्धेः असार्वत्रिकत्वादिति किंचित्सौकार्येऽपीत्यादिः न चैवं सार्वत्रिकादभावरूपव्याप्यारोपानुमानादेरप्र
वृत्तिसौकार्ये तदनंतरमित्यादिना नानपेक्षितं भावरूपव्याप्यारोपानुमानप्रकारोपन्यासविरोध इत्यत आह क्वाचित्कत्वेनापीति संभवेनेत्यस्य च हेतुत्वं व्याप्यारोपेति भावरूपेत्यादिः अन
भ्यासदशापन्नेज्ञाने संभवेनेति तथा च प्रवृत्त्युपयोगितया तत्तदभिधानमिति न तत इत्यादिफक्किकाविरोध इति भावः ननु भावरूपव्याप्यारोपानुमानं विनैव प्रवृत्तिनिर्वाहसंभवतो
ऽपि तत्त्वकारकस्य कथमुपन्यासः कथं वा अभावरूपव्याप्यारोपानुमाने भावरूपव्याप्यारोपभानस्य प्रथमत उपपादनमित्याशंकामपनेतुं प्रकारद्वयेन भावरूपव्याप्यारोपसिद्धि
प्रदर्शनस्य प्रयोजनं दर्शयति एतावतापीति साध्याप्रसिद्धिसत्त्वेऽपि अभावरूपव्याप्यारोपानुमानस्य निर्वाहेनापीत्यर्थः व्याप्यारोपेति भावरूपेत्यादि अशक्याभावात् साध्याप्रसि

श्रीराम॰
१२०

ध्यानिर्वाहे स्वतोऽवैद्यं स्वतोऽवेद्यतया व्यवस्थापितं तत्तद्भावरूपप्रामाण्यं अवैद्यमेव असंभवद्वेद्यताकमेव स्यादिति परतोवेद्यताया व्यवस्थापत्तासभवात् तृतीयप्रकार
स्यापि भावादिति भावः इति ९ तादृशशंकासत्वेन अनुगमात् अप्रमत्वाभावमात्रानुमानस्य व्यवस्थापनेपि अप्रवृत्तितोषादाह भावरूपप्रामाण्यवेदनप्रकारद्वयं दर्शयति
तदेववेति तदेववेसादिना वक्ष्यत इत्यन्तेन द्वितीयकल्पानुमानस्य व्यवस्थापनेपि अप्रवृत्तितोषादाह भावरूपप्रामाण्यवेदनप्रकारद्वयं दर्शयति तदेववेति तदेववेसा
दिना वक्ष्यत इत्यन्तेन द्वितीयकल्पानुसरणबीजं अप्रमत्वाभावसाध्यकानुमाने प्रामाण्यभानानुपपत्तिं दर्शयति नन्विति व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेनेति
साध्यतयाभासमनिव्यापकतावच्छेदकत्वेनागृहीतधर्म्मप्रकारकत्वनियमेत्यर्थः नहीति तत्प्रकारकत्वसाधिकसमानेपि साध्यतावच्छेदकअप्रमत्वाभावत्वप्रकार
तानियमानयायथास्वतासंगतेः कथं प्रामाण्यं विषय इति व्यापकतावच्छेदकत्वेनागृहीतेनहीति तत्प्रकारकत्वत्वरूपप्रामाण्यत्वकथं प्रकारो भवेदित्यर्थः अथ
मनियम इति सकर्तृकत्वानुमितौ व्यापकतावच्छेदकत्वेनाभातस्य कर्तुरेकत्वस्यापि भानेन उक्तनियमाभावात् प्रतीकार इत्यर्थः अत्रैव न चेत्यस्य संबंधः तथा सत्य
पीति तादृशनियमाभावे सत्यपीत्यर्थः व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वस्य विधेयतया गृहीतव्यापकतावच्छेदकानाक्रान्ताविषयकत्वानियमस्य तद्दोषतादव

स्यात्व्यापकतावच्छेदकभ्रमत्वाभाववत्तानाक्रान्तभावरूपप्रमात्वस्यभ्रमत्वाभावानुमितौभानंसंभवतावस्यात्अत्रविशिष्टेवसाध्येहेतुव्यापकताग्रहाधीनाद्विषि
भावेतथातादृशोनियमःतथाचप्रकृतेव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुतयाहेतुव्यापकतयाग्रहीतस्यापीतरबाधवत्ताज्ञानेबाधकाभावइतिशेषःनचेत्तस्यात्ते
वसंवंधःव्यतिरेकिणिव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितौहेत्वाभावेतिहेत्वभावेयद्भावव्यापकताग्रहस्तद्भावप्रतियोगिनएवविधेयतयाविषयतेनियमस्येत्य
र्थःतन्नियमस्थानीयत्वादितिअत्रापिहेतुकानुमितिस्थलीयोक्तनियमस्थानीयत्वादित्यर्थःतथाचतद्वृत्तित्वप्रकारकत्वस्यानुपस्थितत्वात्तदभावव्यापकतायाहे
त्वभावेऽग्रहादनुमितौतदभावोपगमेऽपितादृशनियमभंगप्रसंगेनतदुपगमासंभवादितिभावःतन्नियमानभ्युपगमेउदासीनज्ञानेइतरबाधस्यापेक्षायामपिज्ञे
त्वादौत्वेहाद्विसाधकाद्धेतोःशीतेतरस्पर्शादिबाधवत्तात्शीतस्पर्शादिसिद्धिप्रसंगःनचव्यापकतावच्छेदकायनाक्रान्तस्यतद्विशेषणताविशेषितविशेष्यसमानेत
द्विशेषणाविरोधिविरोधिविशेषणावच्छिन्नविशेष्यबाधसामग्रीहेतुःअतोनातिप्रसंगःप्रकृतेचवह्नित्ववह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वविरोधितदभाववह्निविशेष्यकता
च्छिन्नत्वविशिष्टतत्प्रकारकत्वबाधसामग्रीतस्तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टतत्प्रकारकत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेतिवाच्यंएवंसतिनिर्विषयकेघटादौनिर्विकल्पके

चभ्रमत्वाभावसाधकाद्धेतोर्वाधानवतारदशायां तद्वतितत्प्रकारत्वसिद्धिप्रसंगात् नचतादृशसामग्र्याधर्म्मिणि सामान्यतस्तद्विशेष्यकज्ञाननिश्चयसहकारेणैव तद्विशेष्यविशिष्टएव वा धर्म्मिणि विशिष्टविशेष्यभासकत्वोपगमान्नायमतिप्रसंग इति वाच्यं एवमपि पृथिवीत्वप्रकारकत्वादिविशिष्टज्ञाने गंधाभावादिमति पृथिवीत्वप्रकारकत्वाद्यभावानुमितिसामग्रीतः पृथिवीत्वादिमत्तितत्प्रकारकत्वाद्यवच्छिन्नसिद्धिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् जलादौ गंधाद्यभावानिश्चयदशायां पृथिवीत्वादिप्रकारकत्वेन निश्चितेपि ज्ञाने गंधाद्यभाववत्तिपृथिवीत्वादिप्रकारकत्वाभावानुमानावतारेपि इदं ज्ञानं पृथिवीत्ववत्तितत्प्रकारकं जलादेरेव वा तत्प्रकारकमित्यादिसंशयस्यानुभवसिद्धत्वात् तथा तत्रैशयस्त्रेरयोगात् एवं च द्रव्यसमवेतं घ्राणकं त्वनित्यद्रव्यसमवेतं जन्यमहत्त्वानधिकरणात् द्रव्यत्वादित्यादितो न साक्षाद्विलक्षणद्रव्यसमवेतत्वसिद्धिरपि त्वनुमानांतरत्वावैरेति वोध्यं उक्तनियमाभावेपि तिपमांतरेण प्रकृताविशेषिणा अतिप्रसंगोद्धाशंकां निरस्यति नचेति पक्षताघटकेति पक्षतारूपेत्यर्थः अन्यतरवाधएककोटिवाधग्रहरूपानुमितौ अन्यतरप्रकारतानियमः अपरकोटिप्रकारतानियमः नचैतस्यापैवसंबंधः एतादृशनियमेपि भ्रमत्वाभावानुमितिजनकभ्रमत्वाभावरूपप्रमात्वस्य विरुद्धाभावद्वयकोटिक

सं १८३३ मी: अगः वदी ४

श्रीराम

१२२

```
[OrderDescription]
,CREATED=08.01.20 15:37
,TRANSFERRED=2020/01/08 at 16:03:54
,PAGES=245
,TYPE=STD
,NAME=S0002505
,Book Name=M-2375-PRAMINASARI TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
```

```
FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
```

```
FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
```

```
FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
```

```
FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
```

```
FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
```

```
FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
```

```
FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
```

```
FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
```

```
FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
```

```
FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
```

```
FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
```

```
FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
```

```
FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
,FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,
```